Warren Treadgold

O scurtă istorie a Bizanțului

Warren Treadgold

O SCURTĂ ISTORIE A BIZANȚULUI

Traducere de MIRELLA ACSENTE

3

EDITURA ARTEMIS
2003

CUPRINS

Lista hărților, tabelelor și figurilor 10

Prefață 11

1. INTRODUCERE 13
   Problema declinului 13
   Premisele romane 19

2. FORMAREA BIZANȚULUI (285–457) 25
   Diocleţian Refondatorul 25
   Constantin cel Norocos 32
   Cinci împărați războinici 39
   Trei împărați nevolnici 45
   O nouă societate 51
   O nouă cultură 59

3. RECUCERIRE ȘI CRIZĂ (457–602) 67
   Supraviețuirea Răsăritului 67
   Iustinian Recuceritorul 74

Iustinian şi ciuma 79
Succesorii lui Iustinian 86
O societate irascibilă 92
O cultură diversă 99

4. CATASTROFĂ ŞI RESTRÂNGERE (602–780) 107
Heracliu Apărătorul 107
Constant II Reformatorul 114
Incursiuni şi revolte 120
Trei împăraţi iconoclaşti 126
O societate restrânsă 133
O epocă întunecată 140

5. REFACERE ŞI VICTORIE (780–1025) 147
Renaşterea imperiului 147
Imperiul renăscut 154
Rivalităţi şi progres 160
Nicefor II şi Ioan I, Cuceritorii 164
Vasile II Triumfătorul 169
O societate în expansiune 176
O renaştere culturală 184

6. BOGĂŢIE ŞI SLĂBICIUNE (1025–1204) 191
Treisprezece împăraţi neînsemnaţi 191
Doi împăraţi energici 197
Ambiţie şi dezintegrare 203
O societate neliniştită 210
O cultură revigorată 218

7. REFACERE ŞI PRĂBUŞIRE (1204–1461) 225
Succesorii 225
Restaurarea lui Mihail VIII 230

Ocazii ratate 237
Sfârşitul Bizanţului 244
O societate defensivă 249
O Renaştere pierdută 257

5. CONCLUZIE 265
Problema măsurătorilor 265
Moştenirea Bizanţului 271

Bibliografie selectivă 277

Lista împăraţilor bizantini 282

Indice 289

LISTA HĂRȚILOR, A TABELELOR ȘI A FIGURILOR

HĂRȚI

1. Imperiul Roman de Răsărit în c. 395
2. Imperiul în c. 565
3. Imperiul în c. 780
4. Imperiul în c. 1025
5. Imperiul în c. 1143
6. Imperiul în c. 1285

TABEL

1. Teritoriul, populația, venitul și dimensiunile armatei bizantine

FIGURĂ

1. Întinderea Imperiului Bizantin, 285–1461

PREFAȚĂ

Această carte se bazează pe aceleași cercetări ca și pentru lucrarea mea mai substanțială *A History of the Byzantine State and Society*, la care s-au adăugat lecturile și meditațiile mele din ultimii cinci ani și jumătate. În această perioadă opiniile mele fundamentale asupra istoriei Bizanțului au rămas în mare aceleași, și nu am descoperit erori sau omisiuni inadvertente în istoria mea anterioară (sau în volumul mai scurt care a însoțit-o, *Byzantium and Its Army*). Cu toate acestea, lucrarea de față este o carte nouă, cu unele aspecte inedite, cu un accent diferit, iar rescrierea completă a necesitat scurtarea povestirii, menținând-o în același timp accesibilă. Deoarece oricine vrea mai multe detalii sau o bibliografie mai cuprinzătoare poate consulta lucrarea mea mai substanțială, am preferat să nu includ aici evenimente importante dar care produc confuzie, și opinii care diferă de ale mele. Deși am încercat să fac ambele cărți accesibile atât cititorilor obișnuiți cât și specialiștilor, cea de față se adresează evident celor care dispun de mai puțin timp sau au un interes mai general pentru Bizanț.

În afară de introducere și concluzie, fiecare capitol al acestei cărți începe cu o relatare a evenimentelor perioadei respective și se încheie cu două secțiuni despre societate și cultură. Date fiind tendințele scrierilor academice moderne, unii specialiști ar fi preferat poate să exclud orice narațiune și doar să retipăresc treimea cărții mele mai lungi care acoperă istoria socială și culturală. Dar rezultatul, chiar și cu adăugarea unor explicații, ar fi fost greu de urmărit pentru cititorii nefamiliarizați cu Bizanțul,

şi tot nu ar fi reprezentat o tratare completă a civilizaţiei bizantine, care ar necesita o organizare tematică precum cea a lui Cyril Mango în *Byzantium: The Empire of New Rome*. Desigur, cititorii care nu sunt interesaţi de naraţiune, ca şi cei interesaţi doar de naraţiune sau de o anumită perioadă, se pot opri numai asupra acelor capitole din carte care îi interesează.

Pe de altă parte, aceste preferinţe pot constitui mai mult decât o problemă de gust, deoarece statul bizantin şi societatea bizantină s-au influenţat reciproc în mod constant. De pildă, criza demografică, economică şi culturală din secolul al VI-lea a dus la schimbările politice, militare şi religioase din secolele al VII-lea şi al VIII-lea, care la rândul lor au determinat renaşterea socială, economică şi culturală din secolul al IX-lea. Unele dintre cele mai bune lucrări de istorie bizantină scrise în ultimii cincizeci de ani au demonstrat aceste legături. Ele sunt însă prea puţin subliniate în studiile anterioare, inclusiv în lucrarea lui George Ostrogorsky *History of the Byzantine State*, scrisă în 1938 şi bazată pe cercetări începute înainte de 1914, sau în lucrările de popularizare ale lui John Julius Norwich, în mare parte bazate pe scrierea lui Edward Gibbon din secolul al XVIII-lea. Voi fi foarte încântat dacă această carte îi va putea convinge pe unii pasionaţi de istorie narativă de valoarea istoriei sociale şi culturale, sau pe câţiva istorici ai vieţii sociale şi ai culturii de valoarea naraţiunii istorice.

St. Louis W. T.

1

INTRODUCERE

Problema declinului

În anul 285 d.Hr. împăratul Diocleţian a împărţit Imperiul Roman în două părţi. Partea de est, care constituie subiectul acestei cărţi, a devenit cunoscută drept Imperiul Roman de Răsărit sau, după ce imperiul apusean a dispărut definitiv în 480, doar ca Imperiul Roman. Abia după căderea fostului imperiu răsăritean în 1453 istoricii au simţit nevoia unui nume în care să nu apară Roma, pentru un imperiu din care Roma nu făcea parte. Deşi capitala răsăriteană fusese în general la Constantinopol, termenul de „Imperiu Constantinopolitan" era greoi. Şi atunci, s-a hotărât folosirea numelui de „Imperiu Bizantin", sau „Bizanţ", Bizanţ (gr. Byzantion) fiind numele micului oraş reconstruit sub numele de Constantinopol în 324. De bine de rău, numele s-a încetăţenit, deşi istoricii nu au căzut de acord asupra datei exacte de la care să îl folosească. Această carte începe cu anul 285, când Imperiul Roman de Răsărit şi-a început existenţa separată, dar când oraşul Bizanţ încă nu avea o importanţă deosebită. Eu evit să numesc imperiul „bizantin" înainte de secolul al V-lea, când Constantinopolul a devenit cu adevărat capitala lui politică şi culturală, şi când imperiul occidental s-a destrămat.

Indiferent de numele său, Imperiul Roman de Răsărit are o veche reputaţie de decadenţă. Aceasta se datorează în parte lui Edward Gibbon, care (fără a-l numi Bizanţ) a făcut din el subiectul splendidei sale lucrări *Decline and Fall of the Roman Empire*. Din momentul în care un preot

calvin l-a convins, la cererea tatălui său, să renunţe la convertirea sa de tinereţe la romano-catolicism, Gibbon a fost dezamăgit de creştinism, şi a privit cu dispreţ Bizanţul ca fiind o societate creştină. El ştia că Imperiul Roman de Apus se prăbuşise la scurt timp după ce devenise în mare parte creştin, şi că în pofida faptului că imperiul răsăritean durase cu un mileniu mai mult, în cele din urmă dispăruse şi el. În plus, pentru un istoric cu o educaţie clasică precum Gibbon, Bizanţul părea un hibrid degenerat al Greciei şi Romei, care pierduse Cetatea Romei şi vorbea o greacă stricată. Mai mult, în opinia sa întreaga perioadă medievală, când existase Bizanţul, era o epocă întunecată şi barbară.

Nici Gibbon şi nici alţi autori nu au transformat aceste prejudecăţi într-un argument riguros. În timp ce o parte a istoriei bizantine constituie o perioadă relativ întunecată, cultura bizantină a fost întotdeauna înaintea celei din Europa Occidentală contemporană. Deşi limba greacă s-a dezvoltat în timp, aşa cum s-a întâmplat de la Homer încoace, şi aşa cum se petrece cu orice limbă, cei mai mari erudiţi bizantini erau excelenţi elenişti, care puteau citi şi scrie perfect în greaca veche. Orice am crede despre creştinism, acesta nu era mai puţin respectat din punct de vedere intelectual decât combinaţia de zei olimpieni şi neoplatonism mistic pe care o înlocuia. Imperiul răsăritean, separat de Roma în primul rând printr-o decizie administrativă mai degrabă decât printr-o înfrângere militară, a cucerit mai târziu Roma şi a avut-o în stăpânire pentru aproximativ două secole. Iar faptul că Bizanţul a căzut în cele din urmă pare mai puţin important decât că el a durat peste o mie de ani.

Recent, fără a reabilita cu adevărat Bizanţul, mulţi istorici ai Antichităţii şi medievişti au renunţat la termenii „declin“ şi „perioadă întunecată“ ca fiind exagerat de negativi, preferând „transformare“ sau „discontinuitate“. Ei şovăie să vorbească despre declin chiar şi atunci când ciuma a făcut milioane de victime, atacurile duşmane au distrus o mulţime de cetăţi, comerţul s-a prăbuşit şi procentul celor cu ştiinţă de carte a scăzut drastic. Cu toate acestea, cei mai mulţi dintre aceiaşi istorici nu au ezitat să deplângă bolile, războaiele, sărăcia şi ignoranţa din timpurile lor. De ce toate acestea au fost mai puţin rele pentru bizantini pare inexplicabil, doar dacă bizantinii nu erau un popor inferior care merita ceea ce i se întâmpla. Aversiunea pentru bizantini pare să se afle şi la baza obiecţiilor de a folosi

cuvântul bizantin „barbar" pentru invadatorii germani și cei din nordul Vechiului Continent, deși cuvântul însemna doar „străin". Și totuși, germanii erau fără îndoială mai ignoranți și mai puțin urbanizați decât bizantinii, și nici unuia dintre cei ce aduc asemenea obiecții nu pare să-i pese prea mult de sentimentele germanilor de azi.

Bizantinii aveau totuși unele opinii care în zilele noastre ar putea părea ciudate. Atitudinea lor față de sexualitate, de pildă, semăna mai degrabă cu cea a americanilor de astăzi față de fumat sau mâncatul în exces: o permanentă dezaprobare în principiu, combinată cu o frecventă toleranță în practică. Deoarece bizantinii considerau că singurul lucru bun în relațiile sexuale era procrearea, ei condamnau desigur avortul și practicile homosexuale. Ideea că interesele oamenilor erau determinate de sex, grup etnic sau clasă socială li se părea perversă și absurdă. Loialitățile pentru care considerau că merită să lupte erau pentru doctrinele religioase, conducătorii politici și, uneori, echipele de atleți. Aproape fără excepție, rebelii bizantini nu voiau să împartă sau să distrugă imperiul, ci doreau să-și impună opiniile și conducătorii. Practic, toți bizantinii au fost loiali propriilor lor concepții despre imperiul lor și religia creștină. Pentru a-i studia nu trebuie să le împărtășim punctele de vedere, ci doar să rezistăm tentației de a le reinterpreta în termeni moderni.

Oricum, faptul că ne plac sau nu bizantinii, creștinii sau imperiile nu trebuie să ne influențeze opinia asupra momentului sau măsurii în care a avut loc declinul lor, poate numai într-un sens moral. Declinul recunoscut, în Bizanț ca și oriunde, este un concept complex și discutabil. El poate fi de mai multe feluri: progresul pentru arabi ar putea însemna declinul pentru bizantini; în cadrul Bizanțului, declinul politic și militar putea coexista cu dezvoltarea economică și culturală; iar o parte a imperiului se putea afla în declin, în timp ce alta înflorea. Desigur, orice societate are problemele sale, dar nu toate problemele implică declinul.

Astăzi, când dispunem de o cantitate impresionantă de date exacte despre propria noastră societate, nu putem cădea cu toții de acord dacă și noi ne aflăm în declin, iar dacă da, despre ce fel de declin este vorba. Chiar dacă am accepta aceasta, ne-am putea înșela; până și istoricii contemporani pot ușor să scape din vedere sau să interpreteze greșit ceea ce se întâmplă în jurul lor. Deoarece datele de care dispunem pentru istoria bizantină

sunt adeseori puţine, de multe ori nu suntem siguri dacă ceea ce se întâmpla acolo ar trebui numit declin, dezvoltare sau stabilitate. Cu toate acestea, astfel de complexităţi practice şi conceptuale ne îndreptăţesc să ne îndoim că Bizanţul s-a aflat într-un permanent declin de-a lungul întregii sale istorii.

În perioada antică şi medievală, cel mai bun indice al dezvolării sociale şi economice a fost probabil urbanizarea. Prea puţini dintre cei care locuiau în oraşe, dar aproape toţi cei din zonele rurale, se ocupau cu cultivarea pământului, creşterea vitelor, sau pescuitul. În orice societate cu oraşe puţine şi mici, majoritatea covârşitoare a populaţiei o reprezentau cei care trăiau de pe urma pământului, şi prea puţin timp sau bani erau dedicaţi guvernării, comerţului, educaţiei, artelor sau literaturii. Cu cât era mai mare populaţia urbană, cu atât mai mulţi oameni erau implicaţi în aceste activităţi tipic urbane, care reprezintă civilizaţia în înţelesul ei fundamental – activităţile care se desfăşoară într-un oraş.

Creşterea sau micşorarea oraşelor tinde aşadar să indice dezvoltarea sau declinul cultural. Deşi fluctuaţiile minore nu par să conteze prea mult atâta timp cât se menţine un anumit nivel de urbanizare, o reducere a oraşelor la simple sate reprezintă probabil un drastic declin calitativ şi cantitativ al guvernării, comerţului, învăţământului şi culturii superioare. O astfel de cădere s-a înregistrat în Europa între secolele al VI-lea–al VIII-lea, şi mulţi istorici au susţinut că un proces comparabil a avut loc în Bizanţ cam în aceeaşi perioadă. În timp ce unii au exagerat perioada întunecată a Bizanţului şi au minimalizat-o pe cea din Occident, dovezile arheologice şi literare par să arate că au existat ambele perioade întunecate, şi că cea bizantină a fost mult mai puţin acută, din punctul de vedere al micşorării oraşelor şi al declinului cultural. Cu toate acestea, deşi direcţia este clar dovedită de micşorarea siturile urbane şi de numărul redus de manuscrise rămase, nu dispunem de statistici sigure ale populaţiei urbane sau de indicatori de necontestat ai vitalităţii culturale.

La nivelul statului, o metodă sigură de constatare a dezvoltării sau declinului o constituie studierea creşterilor sau descreşterilor teritoriului statal. Pierderile teritoriale majore şi confirmate par să reprezinte fie rezultatul, fie cauza unei oarecare slăbiciuni, iar câştigurile teritoriale majore şi confirmate par să dovedească sau să fie rezultatul unei anumite puteri. Avem de asemenea avantajul de a putea face un calcul corect al dimensiu-

nilor aproximative ale Imperiului Bizantin la diferite date, în timp ce calcularea altor posibili indicatori ai declinului imperiului, precum populaţia sau veniturile statului la date diferite, este mai dificilă şi mai puţin sigură, iar produsul intern brut al imperiului nu poate probabil fi de folos. În Figura 1 singurul lucru la care se poate obiecta este faptul că am exclus deşerturile egiptean şi sirian nelocuite pe care majoritatea hărţilor le atribuie în mod convenţional imperiului.

Graficul arată că Gibbon avea dreptate: mai ales dacă includem Imperiul Roman de Apus, aşa cum a făcut-o el, direcţia mileniului era descrescătoare. Şi totuşi au existat excepţii importante, unele acoperind sute de ani. În timp ce Occidentul se afla în declin şi prăbuşire, Bizanţul suferea comparativ pierderi minore şi temporare. Apoi, între 450 şi 550, şi-a dublat aproape teritoriul. Deşi în următoarele două secole în mod clar ceva nu a fost în regulă, din 750 până în 1050 Bizanţul şi-a mărit dimensiunile de mai bine de 2 ori, iar în final era de fapt mai mare decât fusese cu 600 de ani în urmă. După 1050 a urmat un alt dezastru, dar Bizanţul şi-a revenit repede, şi în 1150 era mai mare decât cu 400 de ani înainte. În 1204 imperiul s-a confruntat cu un dezastru şi mai grav, dar în pofida lui în 1280 statele bizantine deţineau tot atâtea teritorii ca şi imperiul din urmă cu 200 de ani. Abia atunci a început declinul final. Ţinând seama de dimensiunile teritoriale, tiparul general este de puternică rezistenţă la declin, care adeseori a devenit dezvoltare.

Alte elemente, mai dificil de prezentat într-un grafic, ar arăta un tipar similar, şi chiar unul pozitiv. De exemplu, acum apare clar faptul că dezvoltarea economică bizantină a continuat din circa 750 până în 1204, şi probabil şi după această dată. Cultura bizantină, lucru dovedit de realizările erudite şi artistice, a dovedit o mare vigoare până la sfârşit, şi poate şi după, dacă ne gândim la cărturarii şi artiştii greci care s-au îndreptat către Italia renascentistă. Chiar şi în timpul crizelor majore din anii 600 şi 700, eficienţa birocraţiei şi armatei bizantine pare să fi crescut, şi din mai multe puncte de vedere societatea bizantină a devenit mai unită. Asemenea factori au ajutat în mod evident imperiul să-şi revină din declinul politic, economic şi cultural.

Principalul meu scop în această carte este să descriu aceste schimbări politice, sociale, economice şi culturale, şi să încerc, pe cât posibil,

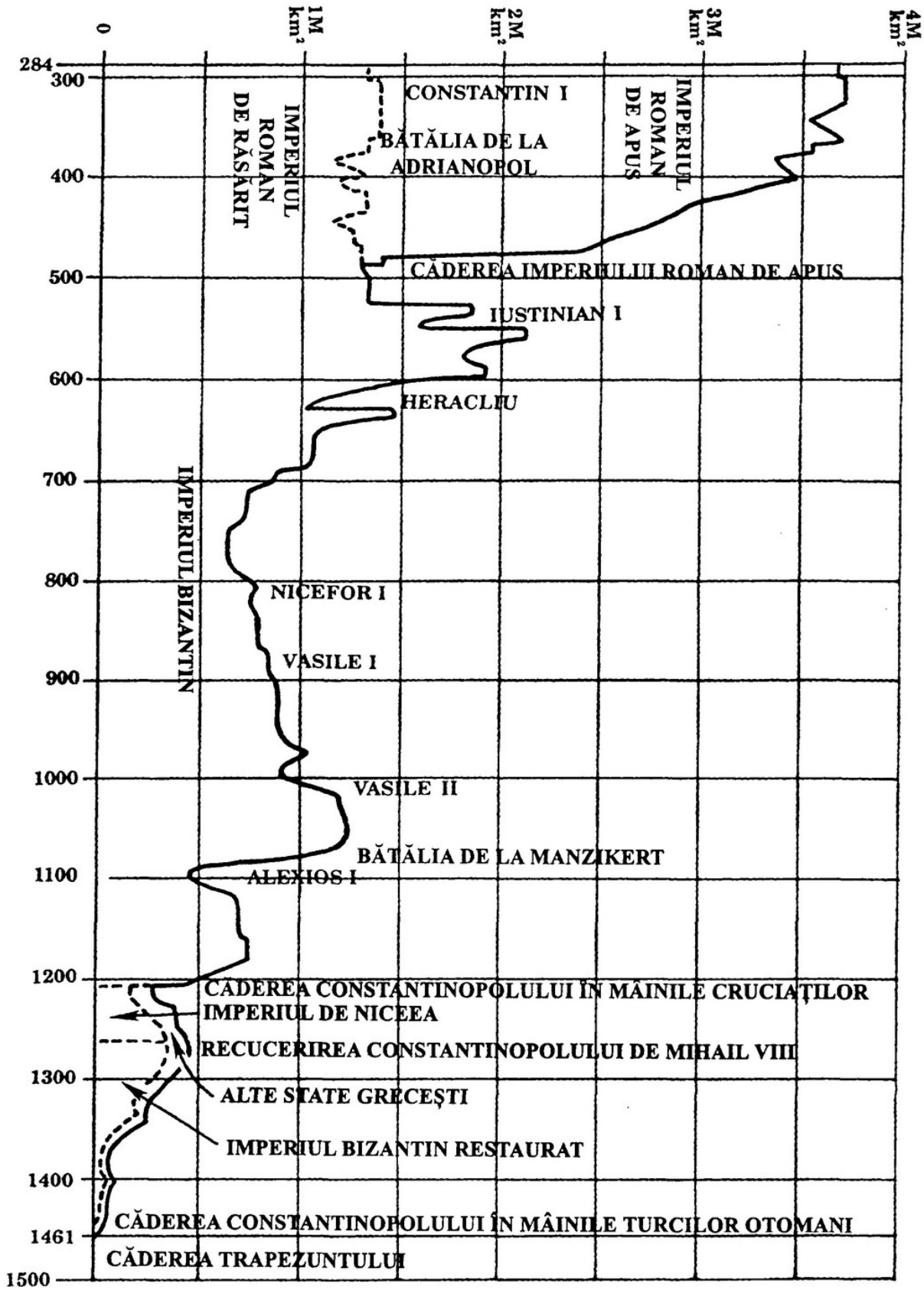

Figura 1. Întinderea Imperiului Bizantin, 285–1461

să le explic. Căutând cauzele, nu m-am oprit în mod special nici asupra unor forțe impersonale, nici asupra deciziilor luate de anumite persoane, ambele foarte importante. Bizanțul a fost o monarhie, condusă de un împărat teoretic absolut și de alți oficiali influenți din armată, Biserică și serviciul civil. Acești conducători au putut aduce – și au adus – schimbări esențiale și de durată. Pe de altă parte, ei au trebuit să facă față și unor evenimente pe care nu le puteau controla, precum răspândirea creștinismului, epidemiile de ciumă, și invaziile germanilor, perșilor, arabilor, bulgarilor și turcilor. Ceea ce a determinat cursul istoriei Bizanțului a fost o combinație a forțelor cu care s-au confruntat bizantinii și reacțiile acestora la ele.

Premisele romane

Povestea noastră începe cu Imperiul Roman al celui de-al III-lea secol, ale cărui probleme păreau să prevestească nu doar declinul, ci chiar prăbușirea. Gibbon considera că problemele au început în 180 o dată cu moartea împăratului Marc Aureliu, care a pus capăt unei lungi perioade de pace, prosperitate și bună guvernare. Și totuși, adevăratul moment pare să fi fost 165, când o epidemie devastatoare a venit din est, probabil prima apariție a vărsatului de vânt în zona mediteraneană. Asemenea boli au produs o mortalitate mult mai mare în imperiul dens populat decât în sânul mult mai puținilor germani și alți barbari de la frontiera de nord, care în 166 au lansat o invazie majoră asupra imperiului. Marc Aureliu a reușit să-i înfrângă pe barbari, dar cu greu.

Fiul lui Marc, Commodus, care prezenta semne clare de tulburare mintală, a fost asasinat în 192, ceea ce a provocat un scurt val de revolte militare, dintre care una l-a adus la tron pe asprul dar capabilul general Septimiu Sever. Deși Septimiu a restabilit ordinea, la moartea sa în 211 a lăsat imperiul în mâinile unui fiu la fel de aspru, dar mai puțin capabil. Fiul și-a executat fratele, a mărit foarte mult soldele din armată, și a fost omorât la rândul lui, după care a urmat o lungă perioadă de instabilitate politică și revolte militare. Împărații care s-au succedat au obținut sprijinul armatei mărind și mai mult soldele, acoperind cheltuielile prin devalori-

zarea monedei şi provocând astfel inflaţia care i-a făcut să cadă din nou în dizgraţia armatei. Între timp, la graniţa răsăriteană, Imperiul Part era înlocuit de Imperiul Persan, nou, puternic şi mai agresiv, sub dinastia Sasanizilor. În timp ce perşii atacau de la est, germanii atacau de la nord.

În 251 a izbucnit o nouă epidemie, de data aceasta probabil de pojar, care a fost mult mai nimicitoare decât avea să fie mai târziu, deoarece populaţia nu era imună la el. Acum, atât germanii cât şi perşii au început nu doar să atace, ci şi să invadeze şi uneori să cucerească teritorii romane. Aproape nici o parte a imperiului nu a scăpat de invaziile străine sau de războiul civil, iar cea mai mare parte a Estului a avut parte de amândouă. Între 211 şi 285, pe lângă un mare număr de uzurpatori şi rebeli fără succes, Roma a avut circa 26 de împăraţi recunoscuţi, mai mulţi decât în întreaga sa istorie de până atunci. Dintre aceştia, unul a murit din cauza epidemiei, altul în timpul luptelor cu germanii, un al treilea a fost capturat de perşi şi a murit în captivitate, iar 23 au fost asasinaţi de către romani. Aceasta era situaţia în 285, când generalul Diocles l-a înfrânt şi omorât pe ultimul dintre predecesorii lui şi a devenit împărat unic sub numele de Diocleţian.

Dintre problemele grave cu care s-a confruntat Diocleţian când a preluat conducerea imperiului, probabil că cea mai mare pentru el a fost să-şi păstreze tronul. Majoritatea predecesorilor lui rezistaseră doar mai puţin de doi ani până să fie omorâţi. În timp ce a rămâne în viaţă constituia o prioritate personală pentru Diocleţian, stabilitatea politică era de asemenea o condiţie pentru orice soluţie de durată la celelalte probleme ale imperiului. Nici o iniţiativă internă sau externă pe termen lung nu putea fi luată fără o oarecare continuitate a guvernării, şi teama constantă a unei morţi iminente îi făcuse pe împăraţi să ia măsuri pe termen scurt, cum ar fi ruinătoarele creşteri ale soldei militare. Războaiele civile distrugeau şi ele siguranţa imperiului şi falimentau economia, şi atâta timp cât vecinii imperiului îl vedeau prăbuşit sub anarhia cronică, erau tentaţi să îl atace şi să-l invadeze din nou.

În plus faţă de tulburările civile, imperiul se confrunta cu serioase ameninţări militare. Cea mai mare parte a teritoriului roman pierdut fusese recuperat, cu excepţia Daciei, evacuată sub presiunea barbarilor. Dar la graniţa răsăriteană perşii rămâneau puternici şi agresivi, iar la frontiera de

nord se afla un lanţ neîntrerupt de confederaţii tribale barbare. Ambele graniţe erau slab apărate din punct de vedere natural, constând în râuri şi munţi în general joşi, pe care duşmanii imperiului învăţaseră cum să-i traverseze cu uşurinţă. Nici o retragere în interior, poate doar o abandonare totală a câtorva provincii, nu ar fi putut face frontierele mult mai uşor de apărat. Trupele romane nu se puteau retrage în centrul gol al imperiului, Marea Mediterană. Singura modalitate de a ţine duşmanul dincolo de frontiere era prezenţa de-a lungul celor mai vulnerabile dintre acestea a unor mari trupe. Pentru a fi eficiente în faţa duşmanului, trupele trebuiau să fie atât de puternice, încât să poată stârni şi o revoltă reuşită împotriva împăratului însuşi.

Imperiul se confrunta şi cu mari dificultăţi economice şi fiscale. Cele două epidemii, care s-au repetat după izbucnirea iniţială, au dus la pierderi masive de vieţi, la care au contribuit şi războaiele civile şi invaziile străine. Deşi nu deţinem prea multe cifre precise, nu putem să ne îndoim că populaţia imperiului a scăzut mult între 165 şi 285. Cu cât mureau mai mulţi romani, cu atât fiscalitatea şi recrutarea pentru armată deveneau mai greu de întreţinut. Inflaţia apărută ca urmare a devalorizării monedei şi baterii unei cantităţi prea mari de bani a prejudiciat comerţul, a redus valoarea veniturilor imperiului din impozite, şi a făcut ca soldaţii să fie nu numai nemulţumiţi, ci şi prost echipaţi şi hrăniţi. Moneda era atât de devalorizată, încât în final monedele de argint pur au devenit aproape de bronz, astfel încât cu greu mai puteau fi contrafăcute.

În afară de aceste probleme concrete şi tangibile, romanii se confruntau cu o criză de încredere în religie, pe care nici un împărat nu o putea ignora. Majoritatea oamenilor din acea vreme credeau că eşecurile politice şi militare şi dezastrele naturale erau semne ale mâniei divine. Câţiva împăraţi au persecutat Biserica creştină ce se dezvolta cu paşi repezi căci, susţineau ei, aceasta îi supăra pe zeii păgâni. Dar aceste persecuţii nu au adus o îmbunătăţire vizibilă a situaţiei, şi, în orice caz, mulţi păgâni erau dezamăgiţi chiar de păgânism. Deşi nenorocirile vremii încurajaseră o întoarcere generală la religie, vechii zei olimpieni, subiectul atâtor poveşti lipsite de învăţăminte şi contradictorii, nu mai inspirau prea multă credinţă sau respect, şi nu ofereau nici un exemplu moral, nici speranţă pentru o viaţă

de apoi satisfăcătoare. Filosofia mistică pe care noi o numim neoplatonism era prea abstractă prentru a atrage un număr mare de adepţi. Cu toate că posibilităţile împăraţilor de a influenţa religia erau limitate, ei aveau funcţia de înalţi preoţi şi erau blamaţi pentru dezbinarea religioasă.

Dar majoritatea romanilor împărtăşeau unele idei asupra atitudinii morale, deşi religia lor nu îi ajuta prea mult în acest sens. Nimeni nu susţinea în mod serios că pederastia lui Zeus, hoţiile lui Hermes, sau beţiile lui Dionysos erau demne de admiraţie. Cea mai mare parte a romanilor dezaprobaseră dintotdeauna divorţul, promiscuitatea sexuală şi comportamentul homosexual, cu excepţia unor membri ai elitei romane, care, fără a avea un cod moral diferit, se purtau ca şi cum pentru ei nu exista moralitate. Legile romane pedepseau adulterul şi răsplăteau procreaţia, deşi permiteau divorţul prin consens mutual. Unele practici aberante din provincii, precum căsătoria între frate şi soră în Egipt, dispăruseră treptat, condamnate de legile romane. Direcţia generală părea să fie de mai multă stricteţe în problemele sexuale, iar neoplatonicienii au ajuns chiar la a considera virginitatea superioară căsătoriei. Moralitatea creştină anticipase această direcţie, şi a rămas mai riguroasă decât moralitatea păgână obişnuită. Cu toate acestea, unii păgâni, considerând că respingerea de către creştini a zeilor majorităţii implica respingerea moralei majorităţii, au răspândit zvonuri privind canibalismul şi incestul în rândul creştinilor.

Religia avea o importanţă deosebită pentru romani deoarece zeii păgâni, cu toate lipsurile lor, erau aproape singurul element cultural pe care îl aveau în comun provinciile imperiului. Spre deosebire de partea occidentală a imperiului, unde romanii creaseră oraşe şi aduseseră ştiinţa de carte şi limba latină în rândurile unor popoare în mare parte necivilizate, ţinuturile pe care romanii le-au cucerit în est aveau deja propriile lor civilizaţii şi limbi, cu excepţia teritoriului la nord de Dunăre, singura parte a Răsăritului care a devenit vorbitoare de latină. Dar nici partea de est a imperiului nu forma o unitate culturală coerentă în sine. Din perioada lui Alexandru cel Mare grecii făcuseră eforturi pentru a o eleniza, dar dincolo de Peninsula greacă ei reuşiseră cu adevărat doar în vestul Anatoliei. Majoritatea limbilor au rămas copta în Egipt, siriaca în Siria, un amestec de idiomuri indigene în estul Anatoliei, şi traca şi ilira în nordul Greciei.

Populațiile acestor regiuni aveau, pe lângă limbile lor, și propriile tradiții culturale, și majoritatea trăiau într-o relativă izolare.

Pe de altă parte, Imperiul Roman al anului 285 avea unele avantaje de necontestat. În pofida tuturor vicisitudinilor din secolul precedent, își păstrase cea mai mare parte a teritoriilor și era mai puternic decât oricare dintre dușmanii săi, inclusiv perșii. În criza din secolul al III-lea, imperiul pare de asemenea să-și fi păstrat armata la aceleași dimensiuni, și la un nivel de eficiență militară destul de ridicat. Orașele romane erau încă destul de mari; comerțul roman nu pare să fi scăzut prea mult; iar guvernul central și cele din provincii nu se dezmembraseră. Acum, aproape fiecare roman dorea revenirea stabilității politice, iar armata începuse să descopere inutilitatea creșterii soldei nominale. Imperiul învățase cel puțin să-și accepte multe dintre slăbiciunile sale, chiar dacă împărații lui încă nu învățaseră cum să le supraviețuiască.

Partea răsăriteană a imperiului a trecut prin cel de-al III-lea secol mai bine decât cea occidentală, în pofida atacurilor serioase ale perșilor și a multor revolte, incluzând o perioadă de domnie practic independentă în Siria și Egipt a statului clientelar roman Palmyra. Principalul motiv pentru situația mai bună a părții răsăritene a imperiului era faptul că ținuturile mediteraneene fuseseră dintotdeauna mai prospere, mai urbanizate și superioare din punct de vedere cultural regiunilor occidentale, și astfel aveau resurse mai mari pentru a face față vremurilor de restriște. Spre deosebire de barbarii germani, perșii și palmyrenii doriseră în primul rând să cucerească, nu doar să jefuiască, și astfel aduseseră mult mai puține distrugeri orașelor și teritoriului roman decât dacă ar fi fost interesați numai de bunurile ce puteau fi luate.

Datorită – cel puțin în parte – dezvoltării superioare a părții de est a imperiului, în secolele al II-lea și al III-lea cultura greacă din Răsărit a avut mai multă vitalitate decât cea latină din Vest. Deși în secolul I î.Hr. literatura latină se dezvoltase pe când cea greacă intrase în declin, în secolul al II-lea d.Hr. literatura greacă a cunoscut un adevărat reviriment, în timp ce literatura latină părea să fie și ea victima crizei generale. Ambele direcții au continuat în secolul al II-lea, când pentru prima dată majoritatea marilor autori din Imperiul Roman scriau în greacă mai degrabă decât în latină. În afară de biografiile lui Plutarh și de satirele lui Lucian, cea mai

mare parte a literaturii laice greceşti din secolele al II-lea şi al III-lea este prea artificială şi retorică pentru a ne mai atrage astăzi; cu toate acestea, ea constituie dovada unei mari comunităţi de autori şi cititori sau auditori eruditi. Mai mult, filosoful neoplatonician Plotin şi teologul creştin Origene, ambii aparţinând secolului al III-lea, au dovedit o subtilitate şi o sofistică ce au stat la baza culturii greceşti din secolele următoare.

Cel mai bun motiv pentru a considera că partea răsăriteană a Imperiului Roman avea în secolul al III-lea o societate, cultură şi economie viguroase, îl constituie dezvoltarea sa în deosebit de puternicul Imperiu Bizantin. În contrast cu acesta, partea occidentală a Imperiului Roman, după o revenire de scurtă durată, şi-a reluat declinul şi curând s-a prăbuşit. Deşi soarta Răsăritului şi cea a Apusului cu greu puteau fi prevăzute cu exactitate la sfârşitul secolului al III-lea, mai ales înainte ca cele două părţi ale imperiului să primească administraţii şi împăraţi diferiţi, Răsăritul cel puţin avea potenţialul de a deveni un stat puternic. Diocleţian, care s-a dovedit un cârmuitor cu idei şi însuşiri potrivite pentru a rezolva multe dintre problemele cu care s-a confruntat, are cu siguranţă un merit în revigorarea temporară a întregului imperiu şi în viitoarea stabilitate a Răsăritului.

2

FORMAREA BIZANȚULUI (285–457)

Diocleţian Refondatorul

Diocleţian, la fel ca majoritatea împăraţilor vremelnici ai jumătăţii de secol anterioare, era un soldat din Peninsula Balcanică, numită pe atunci Illyricum. Echilibrat şi inteligent, Diocleţian impunea respect celor care-l cunoşteau. Numele lui iniţial de Diocles însemna „Gloria lui Zeus", şi el a luat acest înţeles în serios, arătând toată viaţa o devoţiune deosebită regelui zeilor. Era de altminteri un nume grecesc, deşi el l-a latinizat în Diocleţian. Se pare că vorbea cu uşurinţă şi latina, şi greaca – prima, limba armatei şi a guvernului, cealaltă, limba comună a locuitorilor poligloţi din partea răsăriteană a imperiului. În 284, la vârsta de 40 de ani, se afla în fruntea gărzilor imperiale când a preluat puterea în Est, susţinând că cineva îl asasinase pe predecesorul lui. În anul următor, într-o sângeroasă bătălie din Illyricum, Diocleţian a scăpat de ultimul său rival, fratele împăratului căruia îi urmase.

La scurt timp după ce Diocleţian a cucerit partea de vest a imperiului, i-a încredinţat-o tovarăşului său de arme şi prieten Maximian. Neavând un fiu, Diocleţian l-a adoptat pe Maximian şi l-a numit *caesar*, sau împărat mai tânăr, titlul obişnuit pentru fiul şi moştenitorul unui *augustus*, sau împărat mai vârstnic. Cu toate acestea, încă de la început Diocleţian pare să fi avut de gând să-l numească pe Maximian, care era doar cu puţin mai tânăr decât el, conducătorul permanent al Vestului. Un an mai târziu,

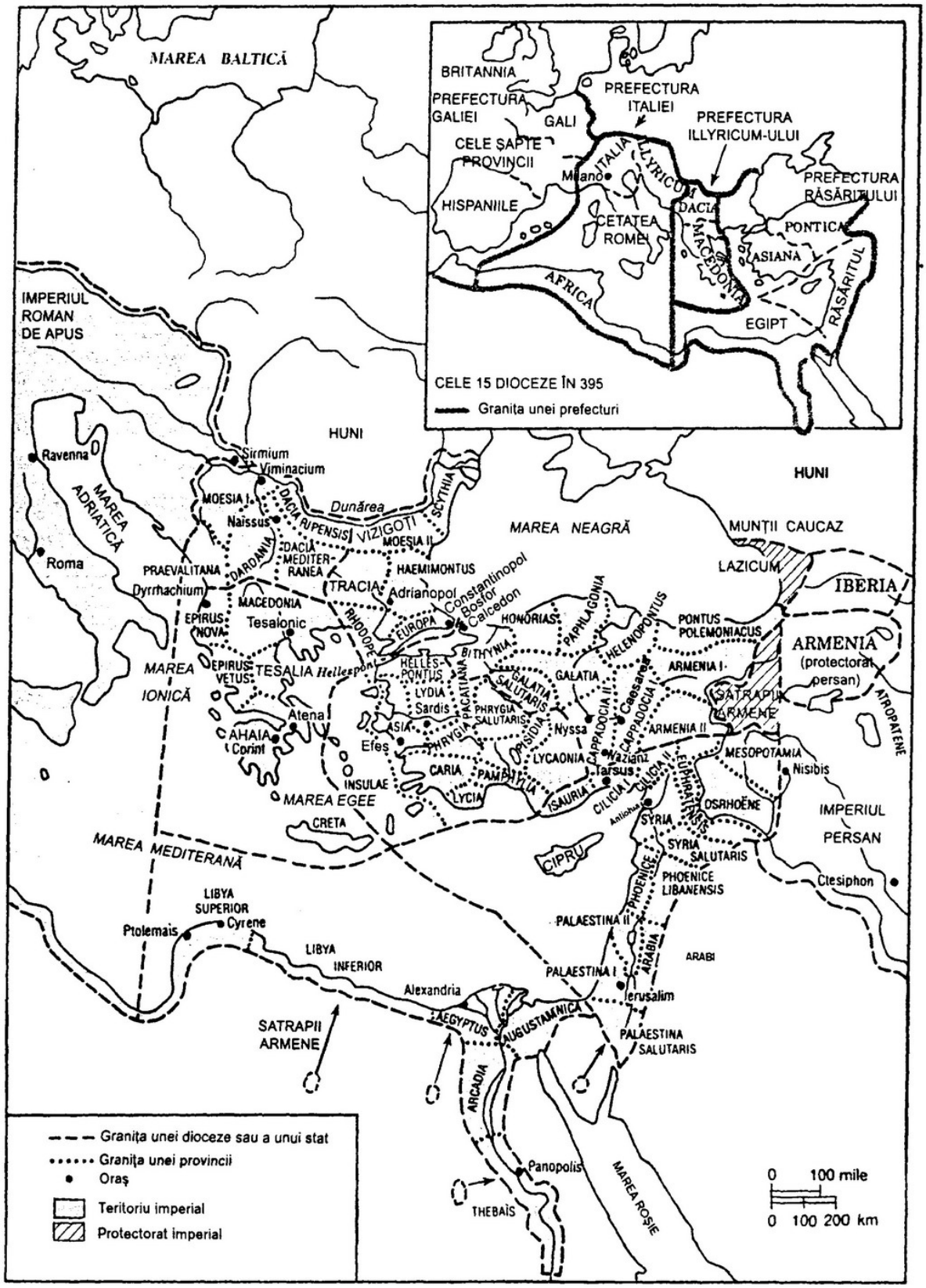

Harta 1. Imperiul Roman de Răsărit în c. 395

Diocleţian şi-a făcut clară intenţia promovându-l pe colegul său la rangul de *augustus*. Prin loialitatea şi priceperea sa, Maximian s-a dovedit la înălţimea încrederii lui Diocleţian, deşi avea dificila sarcină de a apăra jumătatea mai săracă şi mai greu de păzit a imperiului cu doar o treime din armată. Diocleţian şi-a păstrat autoritatea supremă în întregul imperiu, unde toate măsurile sale aveau forţă de lege.

În timp ce unii împăraţi din trecut dăduseră fiilor lor controlul asupra unei părţi a imperiului doar ca o măsură de urgenţă, împărţirea imperiului de către Diocleţian constituia o acţiune revoluţionară, nu doar pentru că era oficială şi permanentă, ci şi pentru că recunoştea partea sa răsăriteană din imperiu ca fiind mai importantă. Diocleţian a arătat foarte clar acest lucru luându-şi numele de Iovius şi numindu-l pe Maximian Herculius, astfel comparându-se cu Zeus, iar pe Maximian cu fiul lui Zeus, Hercule. Fără îndoială, de la începutul existenţei imperiului Estul adusese venituri mai mari decât Vestul, şi începând cu secolul al II-lea armata răsăriteană devenise mai numeroasă decât cea apuseană. Înainte, importanţa istorică a Romei şi a Italiei dăduse Vestului un avantaj de putere şi prestigiu în imperiu. Dar pentru un militar vorbitor de greacă precum Diocleţian, ceea ce conta în primul rând erau armata şi resursele de a o plăti. După el, Vestul nu-şi va mai recâştiga niciodată ascendentul.

Ţinuturile răsăritene peste care domnea Diocleţian includeau patru regiuni principale. Cea mai de vest, Illyricum, unde latina era vorbită în egală măsură ca şi greaca, ar fi putut fi înglobată în Vest dacă n-ar fi fost ţinutul natal al lui Diocleţian. Illyricum era cea mai întinsă dar şi cea mai săracă parte a Estului, slab populată şi puţin cultivată, fără centre urbane mari, şi cu o frontieră de-a lungul Dunării vulnerabilă la raidurile barbarilor. Cea mai bogată provincie din Est era Egiptul, principalul grânar al imperiului, uşor de apărat, şi în care se afla marele oraş-port Alexandria. Siria era aproape la fel de prosperă ca şi Egiptul, iar principalul său oraş Antiohia era cam la fel de mare ca şi Alexandria, deşi ţara era slab populată şi mai greu de apărat, cu perşii din Mesopotamia aflaţi doar dincolo de frontiera de deşert. Cea mai importantă, mai uşor de apărat, mai elenizată şi probabil cea mai populată regiune era Anatolia, deşi aceasta nu avea o metropolă de dimensiunile Alexandriei sau Antiohiei.

Ca împărat, Diocleţian şi-a străbătut toate domeniile, dar cel mai mult timp şi l-a petrecut la Nicomedia în Anatolia. Deşi este posibil ca el să fi preferat acest oraş pentru că acolo a devenit împărat, Nicomedia era situată pe principalul drum care lega cele două frontiere cu probleme din Illyricum şi Siria. Timp de câţiva ani el a circulat între ele, o activitate obositoare, în timp ce în Vest Maximian avea probleme şi mai mari încercând să-şi apere frontierele de pe Dunăre şi Rin. În 293 Diocleţian a încercat o soluţie la fel de îndrăzneaţă ca şi împărţirea sa iniţială a imperiului. Fiecare *augustus* a încredinţat responsabilitatea uneia dintre cele două frontiere ameninţate ale sale unui nou *caesar*, care în fiecare caz a devenit ginerele său. *Caesar*-ul lui Maximian, Constanţiu, a primit Rinul, iar *caesar*-ul lui Diocleţian, Galeriu, a primit deşertul sirian, el instalându-se la Antiohia. Deşi acest sistem este adeseori numit tetrarhie – domnia celor patru împăraţi –, principala diviziune rămânea cea între Est şi Vest, cu fiecare *augustus* şi *caesar* cooperând, şi cu Diocleţian păstrându-şi autoritatea asupra întregului imperiu.

Înainte şi după numirea celor doi *caesari*, Diocleţian a întreprins şi alte reforme. Convins fiind că, pentru cele mai multe dintre scopurile sale, mai mare însemna mai bine, el a considerat că imperiul avea nevoie nu numai de mai mulţi împăraţi, ci şi de mai mulţi soldaţi şi demnitari, şi de venituri mai mari pentru a-i plăti. Sarcina de a aduna bani a fost complicată de continua inflaţie, care făcuse impozitele absurd de mici şi lăsa guvernul dependent de rechiziţiile, mai mult sau mai puţin arbitrare, în natură, în special de grâne pentru aprovizionarea armatei. Problema era de a ajusta taxele la posibilităţile contribuabililor de a plăti, fără a se baza pe impozite într-o monedă îndoielnică. Deşi Diocleţian a încercat să bată monede de aur, argint şi cupru pure, valoarea acestora şi a monedelor existente deja a continuat să fluctueze.

Diocleţian a rezolvat acest impediment creând două unităţi artificiale dar stabile de evaluare, *caput* (cap) şi *jugum* (jug). Într-un nou recensământ început probabil în 202, resursele fiecărei gospodării plătitoare de impozite erau evaluate printr-un număr de *juga* şi *capita*, primele reprezentând posibilităţile gospodăriei de a plăti impozitele în grâne, iar cele din urmă capacitatea de a plăti alte taxe în natură sau în bani. Aceste evaluări ale

gospodăriilor au fost apoi însumate pentru a da totalul pentru fiecare oraș și hinterlandul său. În fiecare an guvernul anunța consiliile orășenești ce cantități de grâne să adune pentru fiecare *jugum* și câți bani (sau echivalentul lor în natură) pentru fiecare *caput*. Astfel, guvernul își putea adapta rechizițiile anuale nu numai în funcție de inflație, dar și pentru a-și satisface nevoile. Evident, cele mai multe ajustări erau orientate în sus.

În vreme ce problemele ridicate de apărarea Vestului i-au obligat pe cei doi împărați ai acestuia să-și dubleze aproape armata, în Est Dioclețian și Galeriu au mărit numărul soldaților doar cu un sfert. Armatele lor numărau acum circa 311.000 de soldați, iar flotele aproximativ 31.000 de marinari, majoritatea soldaților adăugați fiind trimiși la trupele de la frontiera cu Siria. Cea mai mare parte a soldaților nu mai serveau sub comanda guvernatorilor de provincie ca până atunci, ci sub comandanți regionali numiți *duces* (duci), dintre care 18 se aflau în Est. Autoritatea ducilor se exercita la frontiere, și trupele lor constau în cea mai mare parte din infanterie aflată în serviciu de garnizoană. Structura acestui sistem dovedește că principalul scop al lui Dioclețian era prevenirea revoltelor militare și a invaziilor străine, și nu cucerirea unor noi teritorii.

Pentru a-i ajuta pe cei patru împărați să-și mențină teritoriile și soldații sub control, Dioclețian a mărit birocrația. Împărații anteriori avuseseră o birocrație centrală condusă de un administrator numit prefect pretorian, guverne provinciale subordonate conduse de guvernatori, iar în provincii consilii orășenești care administrau fiecare oraș și regiunea lui înconjurătoare. Acum, fiecare dintre cei patru împărați avea propriul său prefect pretorian pentru provinciile pe care le guverna. Împărații și prefecții aveau de asemenea noi subordonați numiți vicari *(vicarii)* care administrau părți ale ținuturilor lor numite dioceze. Sub vicari se aflau guvernele provinciale, acum mai multe deoarece vechile provincii au fost divizate. Numărul total de oficiali pare în mare să se fi dublat, ajungând doar în Est la circa 15.000. Deoarece plățile pentru armată și serviciul civil au rămas la fel de mici, cu plata în bani redusă de inflație dar suplimentată de alocații în natură, cheltuielile suplimentare proveneau din numărul crescut de soldați și funcționari.

Deşi aceste măsuri au implicat mari cheltuieli, ele au reuşit să refacă stabilitatea imperiului. În final, Diocleţian şi colegii săi au pus capăt tuturor revoltelor împotriva lor şi au respins toate invaziile. În pofida unor eşecuri, Diocleţian şi Galeriu i-au înfrânt pe perşi şi au jefuit capitala lor, Ctesiphon, în 298, impunând un tratat de pace care asigura controlul imperial asupra statelor-tampon Iberia (Georgia de astăzi) şi Armenia. Diocleţian l-a transferat apoi pe Galeriu de la frontiera siriană în Illyricum, unde acesta şi-a stabilit reşedinţa la Tesalonic, în nordul Greciei, şi a purtat câteva campanii încununate de succes împotriva barbarilor de peste Dunăre. Păstrându-şi reşedinţa la Nicomedia, Diocleţian însuşi domnea peste Anatolia, Siria şi Egipt, bucurându-se de un respect general ca restaurator al imperiului.

O dată cu refacerea stabilităţii imperiului, Diocleţian şi-a îndreptat atenţia spre probleme mai puţin urgente. Eforturile lui de a restabili moneda au eşuat, deoarece a bătut prea puţine monede de aur şi argint pentru larga circulaţie, şi prea multe din aliaj de cupru, încât monedele au continuat să scadă în valoare. Nerealizând că excesul de monede ducea la inflaţie, în 301 Diocleţian a declarat că valoarea monedelor sale din aliaj de cupru se dublează, şi a afişat lungi liste de preţuri maximale legale pentru o mulţime de bunuri. Când negustorii au refuzat să vândă la aceste preţuri, edictul a devenit literă moartă, deşi deosebit de valoros pentru istoricii moderni prin informaţiile pe care le furnizează. Cel puţin, sistemul de evaluare al lui Diocleţian a protejat veniturile guvernului împotriva inflaţiei, iar soldaţii au fost şi ei protejaţi parţial prin primirea hranei în natură. Mulţi s-au obişnuit de atunci să trăiască cu inflaţia, care, conform standardelor moderne, era moderată, iar beneficiile păcii şi ordinii au compensat povara tot mai mare a impozitării.

La îndemnul lui Galeriu, Diocleţian a luat apoi unele măsuri împotriva creştinilor. Deoarece legile împotriva creştinismului erau rareori aplicate, acesta se răspândise într-un mod spectaculos, în special în Est, unde catedrala din Nicomedia se înălţa în faţa Palatului Imperial. Printr-un edict din 303, Diocleţian a interzis liturghia creştină şi a ordonat distrugerea tuturor bisericilor şi confiscarea proprietăţilor acestora. În anul următor el a cerul tuturor supuşilor săi să aducă jertfe zeilor păgâni, scutindu-i de această măsură pe evrei, dar nu şi pe creştini. Aceste edicte, deşi au fost prea

puțin aplicate în Vest, au fost cel puțin parțial aplicate în întregul Est. Unii creștini au adus jertfe, mulți au ignorat edictul, mii dintre ei au fost întemnițați și torturați, iar câteva sute executați. Aceste persecuții, fără a amenința cu adevărat existența Bisericii, au obligat-o să devină mai puțin vizibilă, și acest rezultat limitat a fost probabil ceea ce intenționaseră împărații.

În 305, după o domnie de 21 de ani încununată de succes, Dioclețian a luat măsura excepțională de a abdica în mod voluntar, convingându-l și pe celălalt *augustus* Maximian să facă același lucru. Foștii *caesari* Galeriu și Constanțiu au devenit noii *augusti* ai Estului și Vestului; fiecare a adoptat un nou *caesar*, Galeriu pe nepotul său Maximinus, iar Constanțiu pe un prieten apropiat al lui Galeriu numit Severus. În Est, Galeriu a păstrat Illyricum-ul și a preluat și Anatolia pentru a-și mări puterea conform rangului său mai înalt, lăsând Siria și Egiptul noului său *caesar* Maximinus. Evident, imperiul urma să fie în continuare condus de *augusti* și *caesari* din Est și Vest care vor colabora, pentru ca la momentul potrivit cei doi *caesari* să le urmeze *augusti*-lor și să fie înlocuiți cu noi *caesari*. Dioclețian și-a reluat vechiul nume Diocles și s-a retras într-un palat atât de mare, încât mai târziu va deveni un oraș numit Spalatum (Palat), Split-ul de astăzi din Croația.

Deși Dioclețian însuși trebuie să fi fost conștient că unele elemente ale sistemului său vor avea nevoie în viitor de anumite modificări, multe dintre ele s-au menținut o vreme îndelungată. S-a păstrat împărțirea în două a imperiului. Sistemul său unic de evaluare a impozitelor, diferit de impozitele instituite la întâmplare în vechiul Imperiu Roman, au constituit baza de impozitare în întreaga perioadă bizantină. Cea mai mare parte a frontierelor provinciilor sale s-au menținut timp de secole; la fel s-a întâmplat și cu sistemul său de prefecți și vicari, doar ușor modificat. Preferința lui pentru o armată și o birocrație numeroase cu retribuție mică s-a menținut în următoarele două secole, și deși în final a dus la corupție, a ajutat imperiul să devină mai puternic și mai stabil decât fusese acesta în timpul crizei din secolul al III-lea. Dioclețian înlăturase marea primejdie a cuceririi imperiului de către invadatori și rebeli. Reformele lui au stat la baza succesului său, deși evenimentele ulterioare abdicării lui au dovedit că o mare parte a acestui succes se datorase și forței personalității sale.

Constantin cel Norocos

Ca nou *augustus* al Estului şi un apropiat asociat al lui Diocleţian şi al celor doi *caesari*, Galeriu spera să preia rolul de conducător al întregului imperiu. La început, singurul împărat fără legături strânse cu Galeriu a fost Constanţiu, *augustus*-ul din Vest, aflat în Vestul Extrem şi bolnav. Dar când Constanţiu a murit în 306, armata acestuia l-a proclamat pe fiul său Constantin ca succesor al tatălui său. Deşi succesiunea ar fi trebuit hotărâtă de fapt de ceilalţi împăraţi, Galeriu, pentru a evita un război civil, a acceptat să-l recunoască pe Constantin ca *caesar* în Vest, promovându-l pe celălalt *caesar* din Vest, prietenul său Severus, ca *augustus*.

Constantin a acceptat acel compromis, dar proclamarea lui s-a dovedit molipsitoare. Ea l-a inspirat pe Maxenţiu, fiul recent retrasului *augustus* Maximian, să ia în stăpânire teritoriul lui Severus, care s-a sinucis. Constantin şi Maxenţiu au încheiat o alianţă, şi Constantin s-a căsătorit cu sora lui Maxenţiu. Acum amândoi îşi luaseră numele de *augustus*, la fel ca şi *caesar*-ul din Est, Maximinus. O expediţie a nemulţumitului Galeriu nu a reuşit să-l înlocuiască pe Maxenţiu cu un prieten al său, Liciniu. Liciniu a trebuit să împartă Illyricum-ul cu Galeriu, şi în această situaţie a avut loc moartea lui Galeriu de cancer la stomac în 311. Pe patul de moarte, temându-se că Dumnezeul creştinilor îl pedepsea, Galeriu a pus în cele din urmă capăt persecuţiilor creştinilor.

În acest moment imperiul avea patru *augusti*, fiecare aflat în conflict cu vecinul sau vecinii apropiaţi. În Est, Liciniu stăpânea Illyricum-ul, dar îi era ostil lui Maximinus, care anexase Anatolia la teritoriile deja deţinute de el. În Vest, Constantin şi Maxenţiu s-au certat după ce Constantin l-a forţat pe tatăl lui Maxenţiu, Maximian, să se sinucidă. Liciniu şi Maxenţiu erau de mult inamici. Pe principiul că duşmanul unui duşman poate fi un bun prieten, Liciniu şi Constantin au format o alianţă împotriva lui Maximinus şi Maxenţiu. Deşi Constantin avea cea mai mică armată iar Maxenţiu cea mai mare, Constantin a făcut primul pas atacându-l pe Maxenţiu.

Se pare că în timpul acestui atac, împăratul Constantin a susţinut că a avut o viziune a unei cruci de lumină deasupra soarelui, urmată de apariţia în vis a lui Hristos care i-a cerut să adopte semnul crucii pe stindardele armatei sale. Combinaţia de soare şi cruce este interesantă, deoarece mama lui

Constantin, Helena, era creştină, în timp ce tatăl său Constanţiu, care se despărţise de Helena pentru a se căsători cu fiica lui Maximian, îi transmisese fiului său o devoţiune specială pentru zeul-soare. Constantin a început să folosească semnul creştin pe stindardele sale, şi cu ajutorul lui l-a înfrânt şi l-a omorât pe Maxenţiu într-o bătălie de lângă porţile Romei, câştigând controlul asupra întregii părţi de vest a imperiului.

Din acest moment, Constantin avea să susţină creştinismul, deşi fără a părea să renunţe în mod deschis la ataşamentul său pentru zeul-soare, ceea ce i-a liniştit pe păgâni. Împăratul şi-a luat drept sfătuitori preoţi creştini, a înapoiat proprietăţile ecleziastice confiscate din teritoriile sale, şi a început să construiască biserici. În 313, s-a întâlnit la Milano, în nordul Italiei, cu aliatul său, Liciniu, care a acceptat înapoierea proprietăţilor bisericeşti confiscate din teritoriile sale. În acest moment, Maximinus, care îi persecuta din nou pe creştini, a invadat Illyricum-ul, forţându-l pe Liciniu să îl atace. Liciniu a obţinut o victorie indiscutabilă, iar Maximinus s-a sinucis, lăsând întregul Est în mâinile lui Liciniu, pe când tot Vestul era în stăpânirea lui Constantin.

Dar lui Constantin nu îi ajungea doar Vestul, şi trei ani mai târziu el a invadat Illyricum-ul. Când războiul civil s-a încheiat cu victoria lui Constantin, Liciniu i-a cedat cea mai mare parte a Illyricum-ului, păstrându-şi doar Tracia, în sud-est. Chiar şi aşa, împăratul creştin nu părea să deţină partea potrivită a imperiului, deoarece creştinii erau mai numeroşi în teritoriile lui Liciniu decât în cele ale lui Constantin. Liciniu a avut din ce în ce mai multe probleme cu supuşii săi creştini, fapt care l-a determinat pe Constantin să invadeze Tracia în 324. Acest război s-a încheiat cu o victorie navală a lui Crispus, fiul lui Constantin, şi cu o victorie pe uscat a lui Constantin însuşi, ambele lângă oraşul Bizanţ. Deşi Liciniu s-a predat cu promisiunea de a fi lăsat în viaţă, curând Constantin l-a omorât.

În momentul în care Constantin intra în stăpânirea restului imperiului, el de-abia trecuse de 50 de ani. Născut în partea vorbitoare de latină a Illyricum-ului, servise sub Diocleţian şi Galeriu în Est când tatăl său era *caesar* în Vest, apoi plecase în Vest pentru a-şi întâlni tatăl. Se bucurase de un şir neîntrerupt şi uneori surprinzător de succese. Îi învinsese pe foştii săi aliaţi Maxenţiu şi Liciniu în pofida armatelor mult mai mari ale acestora, şi reuşise să se convertească la creştinism, religia unei minorităţi reduse

din imperiu și o minoritate infimă în Vest și în rândurile armatei. Constantin era nerăbdător, ambițios, și nu deosebit de inteligent, dar fie foarte inspirat în decizii, fie foarte norocos. Creștinii puteau prea bine crede că Dumnezeu era de partea lui.

Una dintre hotărârile deosebite ale lui Constantin, luată imediat după victoria sa asupra lui Liciniu, a fost refacerea Bizanțului ca o capitală numită Noua Romă, sau Constantinopol („orașul lui Constantin"). Atât cetatea Romei cât și ideea de capitală păreau depășite în acel moment, când adevăratul sediu al guvernului era acolo unde se aflau pe moment acești împărați călători. Deși la Roma Senatul și distribuirea grânelor către săraci păreau relicve ale Republicii pe care nimeni nu le-ar mai fi putut reinventa, Constantin a creat pentru noua sa capitală atât un Senat, cât și un sistem de împărțire a grânelor la săraci. Și nici nu mai întemeiase nimeni un oraș la dimensiunile proiectate de Constantin, de la crearea Alexandriei și Anatoliei cu mai bine de 600 de ani în urmă. Constantin ar fi putut foarte bine – și cu mult mai puține cheltuieli – să mărească și să dea un nou nume Nicomediei lui Dioclețian, care avea aceleași avantaje ca și Bizanțul. Ambele orașe se aflau la jumătatea drumului dintre granița cu perșii și cea de pe Dunăre, ambele aveau un port bun și puteau servi drept centru administrativ atât pentru Anatolia cât și pentru Illyricum. Constantin pare să fi ales un nou loc în primul rând pentru a se diferenția de Dioclețian, iar alegerea Bizanțului se datora în principal faptului că în apropierea lui îl învinsese pe Liciniu.

A fost nevoie de sume uriașe și de mulți ani pentru ridicarea orașului, dar datorită hotărârii neclintite și a prestigiului postum al lui Constantin, în cele din urmă orașul a devenit ceea ce voise împăratul, capitala Răsăritului. Aceasta a avut consecințe pe care Constantin nu le prevăzuse. I-a conferit imperiului răsăritean o identitate mai elenizată, concentrată asupra Anatoliei și Traciei grecofone mai degrabă decât asupra Egiptului, Siriei sau nordului latinofon al Balcanilor, unde își avusese reședința Constantin înainte de înfrângerea lui Liciniu. Deși nu era apărat eficient din punct de vedere natural, Constantinopolul se întindea pe o peninsulă ce putea fi izolată ușor printr-un zid destul de scurt, pe care Constantin a și început să-l construiască. Hinterlandul orașului era peninsula anatoliană apărată de

munţi înalţi şi având pământuri şi locuitori suficienţi pentru subzistenţa sa. Anatolia a devenit centrul Imperiului Bizantin, iar Constantinopolul metropola sa.

Constantin a avut patru fii, Crispus cu prima sa soţie decedată, iar ceilalţi cu cea de-a doua. Evident, el dorea ca toţi patru să-l urmeze la tron, într-o tetrarhie fraternă. El îi încredinţase deja lui Crispus teritoriile din Vestul îndepărtat pe care el însuşi le deţinuse iniţial, numindu-l *caesar* cu un prefect pretorian separat. Acum, Constantin a împărţit restul imperiului în trei prefecturi regionale pe care intenţiona să le încredinţeze celor trei fii mai mici, mult mai tineri. În Est, împăratul a numit un prefect pentru Illyricum, inclusiv Constantinopolul, şi altul pentru Anatolia, Siria şi Egipt. Dar Constantin şi-a rezervat un prefect senior, ca şi o armată centrală separată de armatele de la frontieră. Împăratul le-a luat prefecţilor pretorieni puterea militară şi a instalat în fruntea armatei noi comandanţi numiţi conducători ai soldaţilor *(magistri militum)*. De asemenea, a înfiinţat propriul său corp de gardă şi agenţi cunoscut sub numele de *Scholae*, care înlocuia Garda Pretoriană existentă încă de la începutul imperiului.

După ce l-a eliminat pe ultimul împărat păgân, Liciniu, Constantin şi-a extins simpatia pentru creştini în întregul imperiu. I-a preferat pe creştini în administraţie şi armată, şi a luat unele măsuri ce s-au bucurat de aprobarea creştinilor, precum desfiinţarea luptelor cu gladiatori, restrângerea motivelor de divorţ, şi pedepsirea violurilor şi a adulterului. El deja declarase duminica sărbătoare, într-un mod oarecum ambiguu, deoarece ziua era sacră atât pentru Hristos, cât şi pentru zeul-soare. De asemenea, a interzis sacrificiile păgâne şi ghicitul, dar fără a impune cu prea mare strictețe această hotărâre, şi a confiscat bogăţiile templelor păgâne, care au acoperit cea mai mare parte a cheltuielilor pentru construirea Constantinopolului. Constantin a folosit aurul din temple pentru a bate mult mai multe monede de aur, la fel de pure ca şi cele ale lui Diocleţian, deşi cântărind ceva mai puţin. În timp ce monedele din aliaj de cupru continuau să fie supuse inflaţiei, noua monedă de aur, numită *nomisma* în greceşte şi *solidus* în latină, a devenit curentă, fiind folosită pentru plăţi mari şi economii, simplificând finanţele guvernului şi comerţul angro.

Populaţia imperiului, în cea mai mare parte păgână, a acceptat în mod pasiv un împărat creştin, şi mulţi păgâni au început să se întoarcă spre creştinism. Unii dintre ei doreau să câştige favorurile guvernului; alţii –

mai mulţi – credeau că victoriile lui Constantin şi înfrângerile suferite de rivalii lui dovedeau că acest creştinism era un lucru bun. O parte dintre ei admiraseră deja moralitatea creştinilor, grija lor pentru cei săraci, sau neclintirea lor sub persecuţie, şi erau gata să li se alăture atunci când lucrul acesta era sigur şi uşor. Dar admirând moralitatea pe care Biserica o cerea membrilor săi botezaţi, mulţi dintre cei convertiţi l-au depăşit pe Constantin, care şi-a amânat botezul pentru a păcătui fără a fi obligat apoi la stricta penitenţă pe care o cerea Biserica. Unii nu au înţeles că a fi creştin însemna să renunţi la toţi zeii şi toate practicile păgâne, şi mulţi aveau doar o vagă idee despre teologia creştină. Este prin urmare greu de stabilit exact câţi creştini erau, deşi pentru o bună bucată de vreme ei aveau să constituie doar o minoritate a populaţiei.

Valul de noi convertiţi după ce persecuţia din 313 a luat sfârşit a coincis cu o dispută asupra doctrinei creştine. Arius, un preot din Alexandria, a încercat să clarifice relaţia dintre Dumnezeu Tatăl şi Hristos, afirmând că Tatăl existase înaintea Fiului Său, pe care l-a creat. Această doctrină, arianismul, era inacceptabilă pentru cei mai mulţi dintre creştinii care cunoşteau teologia, şi care credeau că Fiul era pe deplin Dumnezeu, născut din propria substanţă a Tatălui. Având-l în fruntea lor pe Athanasios, mai întâi diacon şi apoi episcop de Alexandria, un mare număr de clerici au obiectat, afirmând că Arius nega unitatea Divinităţii prin transformarea Fiului într-o divinitate diferită şi inferioară. Dar pentru politeiştii nefamiliarizaţi cu creştinismul, ideea unor divinităţi mai mari şi mai mici era destul de firească; şi chiar şi mulţi creştini nu înţelegeau prea bine cum de Tatăl şi Fiul puteau fi diferiţi şi totuşi un singur Dumnezeu.

Când, la scurt timp după înfrângerea lui Liciniu, Constantin a aflat de controversa ariană, a dorit să o rezolve înainte să devină un obstacol în convertirea şi mai multor păgâni. Fiind primitorul unei viziuni divine şi cel mai puternic creştin din imperiu, Constantin considera că are o responsabilitate în acest sens. Când a înţeles dimensiunile conflictului, a recurs la arbitrii obişnuiţi ai disputelor ecleziastice, o adunare de episcopi. Cu consimţământul general al membrilor Bisericii, el a convocat primul conciliu de episcopi din întregul imperiu, un conciliu ecumenic. Acesta s-a întrunit în 325 la Niceea, în Anatolia, nu departe de Constantinopolul aflat în plină construcţie.

Aproximativ trei sute de episcopi, majoritatea din Est, dar şi unii din Vest, au participat la deliberările de la Niceea. Încurajaţi de Constantin, prezent şi el la dezbateri, câţiva episcopi au creat un crez care excludea arianismul, afirmând că Fiul era „de aceeaşi fiinţă cu Tatăl", şi prin urmare nu-I era inferior. Unii au obiectat că aceasta putea însemna că Fiul fusese pur şi simplu Tatăl într-un trup omenesc, o doctrină condamnată cu un secol înainte ca erezia sabeliană. Dar Athanasios şi majoritatea episcopilor au susţinut că aceasta însemna doar că Fiul, o persoană diferită de Tatăl, era pe de-a-ntregul Dumnezeu. În final, cu acordul lui Constantin, toţi episcopii – mai puţin doi – au acceptat Crezul în care Tatăl şi Fiul sunt „de aceeaşi fiinţă", care a devenit cunoscut drept *Crezul niceean*, şi au condamnat arianismul ca erezie.

În anii ce au urmat conciliului de la Niceea, Constantin a început să-şi piardă direcţia, după ce atinsese culmea ambiţiilor sale. În 326 a cerut executarea fiului său Crispus, apoi a soţiei sale Fausta, deoarece – se spune – Fausta îşi acuzase fiul vitreg că încercase să o seducă, pentru ca apoi să se descopere că de fapt ea fusese cea care încercase să-l seducă. O altă problemă a lui Constantin o constituia nemulţumirea multor episcopi faţă de *Crezul niceean*, care fie ierta sabelianismul, fie era nedrept de aspru cu arienii. Fără a respinge *Crezul*, împăratul şi-a însuşit argumentul exagerat al episcopului arian Eusebiu din Nicomedia, conform căruia faptul că Hristos era „de aceeaşi fiinţă cu Tatăl" putea însemna pur şi simplu că Hristos purcedea din Tatăl. Influenţat de Eusebiu şi dorind în mod evident dispariţia acestei probleme, Constantin a oscilat între măsuri proariene şi antiariene, fără a adopta o politică coerentă, exilându-l şi apoi rechemându-l pe episcopul Athanasios din Alexandria.

În 335, împăratul a împărţit prefecturile fiilor săi, *caesari,* care urmau să le moştenească în calitate de *augusti* la moartea tatălui lor. Constantin II, cel mai mare fiu în viaţă, îl înlocuise deja pe Crispus în Vestul îndepărtat, deşi nu aceasta era cea mai importantă parte a imperiului. Italia, inclusiv Roma, i-a fost dată celui mai mic fiu, Constant, în timp ce mezinul, Constanţiu II, a primit Anatolia, Siria şi Egiptul, cea mai bogată parte. Deoarece Constantin avea patru prefecturi şi doar trei fii, el l-a numit pe nepotul său Dalmatius cel de-al patrulea *caesar*, atribuindu-i, în mod surprinzător, Illyricum-ul cu Constantinopolul, capitala aflată încă în plină

dezvoltare, şi posibil şi armata centrală de câmp. Împăratul avea planuri şi mai ciudate pentru celălalt nepot al său, Hannibalianus, pe care l-a încoronat rege al Armeniei pentru a-l înlocui pe regele omorât de perşi cu un an în urmă. Pe când plănuia o campanie de instalare a lui Hannibalianus pe tronul Armeniei, Constantin a murit în 337 lângă Nicomedia, fiind botezat pe patul de moarte de episcopul arian al oraşului, Eusebiu.

Constantin împarte într-o mică măsură cu Diocleţian meritul de a fi restabilit ordinea în imperiu. El a început prin a pune capăt sistemului tetrarhic al lui Diocleţian în anul următor retragerii acestuia, şi a renunţat să-şi atace colegii numai după ce nu a mai existat nici unul. Aranjamentele sale pentru succesiune duceau în mod inevitabil la războaie civile, doar dacă fiii şi nepoţii lui nu cooperau, ceea ce nu era posibil. Constantin a folosit armata pe care Diocleţian o mărise fără a o întări nici el prea mult, deşi a ridicat un număr de forturi la graniţe şi pare să fi transformat o mare parte a infanteriei în cavalerie. Atribuind unele dintre cele mai bune trupe armatei sale de câmp permanente, el a început să reducă prestigiul şi eficienţa armatelor de garnizoană de la frontiere. Spre sfârşitul domniei sale, a trebuit să poarte numeroase campanii pe Dunăre, acolo unde armatele de garnizoană nu erau capabile să se opună pătrunderii barbarilor. Constantin a fost un bun general, sau în orice caz unul victorios, dar cele mai reuşite campanii ale lui au fost împotriva colegilor săi de domnie.

Constantin a păstrat, în mod înţelept, aparatul guvernamental aproape la fel cum l-a găsit, chiar menţinând cele patru prefecturi şi după ce trei dintre împăraţii care le guvernaseră au dispărut. I-a plăcut să elaboreze legi, şi a creat un nou post de ministru al justiţiei, *quaestor*-ul. În plus, în afară de privarea prefecţilor de puterile lor militare, principalele sale măsuri administrative au fost în finanţe. A înfiinţat două noi posturi de oficiali, comitele sfintei mile, care avea ca sarcină administrarea cheltuielilor statului, şi comitele proprietăţii private, care administra marile venituri provenite din proprietăţile Coroanei. Confiscarea averilor templelor i-a permis să cheltuiască nebuneşte, încurajând corupţia şi risipa de bani care nu aveau niciodată să fie recuperaţi.

Adoptarea de către Constantin a creştinismului ca religie a imperiului, deşi fără îndoială făcută mai degrabă din convingere religioasă decât ca urmare a unei orientări politice, s-a dovedit benefică pentru imperiu.

Creştinismul avea o rigoare spirituală, morală şi organizatorică pe care mulţi contemporani nu o regăseau în păgânism. Acestuia îi lipsea o direcţie sau teologie prin care să se schimbe, şi chiar dacă ar fi făcut-o, ar fi pierdut apelul la tradiţie care era singurul său avantaj net asupra creştinismului. În vremea lui Diocleţian înăbuşirea creştinismului a fost imposibilă, persecuţia creştinilor a dus doar la conflicte, iar simpla sa tolerare nu a satisfăcut pe nimeni. Deşi convertirea lui Constantin a părut poate prematură, în special în Vest, ea a fost acceptată de masele largi şi a provocat o atât de mică opoziţie încât e posibil de fapt să-l fi ajutat să câştige războaiele civile, şi cu siguranţă nu a fost în detrimentul său. Pe de altă parte, modul greşit în care a abordat controversa ariană, care putea fi uşor rezolvată dacă el ar fi apărat hotărârile propriului său Conciliu de la Niceea, dovedeşte cât de puţin a înţeles Constantin credinţa pe care a adoptat-o.

Constantinopolul, care la acea vreme trebuie să fi părut o extravaganţă a împăratului, a prosperat şi el în timp. Crearea sa a adus curând independenţa şi dominaţia virtuală a părţii răsăritene a imperiului. În timp ce Vestul era mai sărac şi mai slab fără partea de est, Estul era mai bogat şi mai puternic fără Vest, deşi amândouă ar fi dus-o mai bine dacă ar fi cooperat mai mult decât urmau să o facă. Nu exista alt oraş în imperiu care să fie atât de bine apărat precum Constantinopolul, şi caracterul său inexpugnabil avea să fie vital pentru supravieţuirea imperiului răsăritean. Este adevărat, Constantin n-ar fi putut anticipa aceasta. La fel ca celelalte succese ale carierei sale, re-crearea Bizanţului a fost mai puţin prudentă sau prevăzătoare cât norocoasă. În ceea ce priveşte restul moştenirii sale, cea mai mare parte a acesteia a devenit o povară pentru succesorii săi.

Cinci împăraţi războinici

Planurile lui Constantin în privinţa succesiunii au eşuat aproape imediat. Deşi nici unul dintre fiii săi nu era în preajma Constantinopolului, unde trupul i-a fost adus pentru a fi înmormântat, nepotul său Dalmatius, căruia îi fusese repartizată capitala alături de Illyricum, se afla în oraş sau în apropierea lui. Dar soldaţii, care erau în favoarea fiilor lui Constantin, le-au linşat pe majoritatea rudelor lui, printre care şi Dalmatius şi regele titular

al Armeniei, Hannibalianus. Primul fiu care a ajuns la Constantinopol a fost Constanţiu II, care a venit din Antiohia, urmat de fratele său mai mic Constant, sosit din Italia. Cei doi s-au înţeles să împartă Illyricum-ul între ei, cu Tracia şi Constantinopolul pentru Constanţiu şi restul pentru Constant. Deşi împărţirea prefecturii lipsite de conducere între cei doi conducători aflaţi de-o parte şi de alta a ei avea o logică geografică, ea îl lăsa pe fratele mai mare, Constantin II, cu cea mai mică şi mai săracă parte a imperiului. Fiecare nou *augustus* îşi guverna teritoriile ca o singură prefectură, având propria sa armată de câmp şi acţionând în cele mai multe dintre cazuri ca un conducător independent.

Constanţiu II, în vârstă de doar 20 de ani când a preluat cea mai mare parte a teritoriilor răsăritene, s-a dovedit competent, mai puţin carismatic decât tatăl său, dar şi mai puţin nehotărât. Scopul principal al lui Constanţiu era să facă să funcţioneze sistemul tatălui său, costisitor şi greu de aplicat. El moştenise un război cu Persia pentru Armenia, pe care l-a dus cu grijă şi nu fără succes de la baza sa din Antiohia. Deşi Constantinopolul nu-i era de mare folos, a continuat să construiască, dar într-un ritm mai încet. Spre deosebire de fraţii lui, a continuat încercările tatălui său de a reconcilia criticii *Crezului niceean*, majoritatea aflându-se în partea sa a imperiului. Deşi el însuşi nu era arian, Constanţiu a sprijinit unii arieni, în special pe prietenul tatălui său, Eusebiu din Nicomedia, pe care l-a numit episcop de Constantinopol. Eusebiu nu s-a bucurat de popularitate în oraş, dar a profitat de poziţia sa pentru a începe răspândirea creştinismului arian în rândurile goţilor, populaţia germană care locuia dincolo de graniţa pe Dunăre.

Lui Constanţiu i-a mers mai bine decât lui Constantin II, care a murit în lupta cu Constant, sau lui Constant, care a fost omorât de uzurpatorul păgân Magnenţiu în 350. La fel ca şi tatăl său, Constanţiu a dorit să păstreze în familie puterea imperială, dar după moartea lui Constant singurele sale rude masculine rămase erau nepoţii Gallus şi Iulian. Înainte de a se îndrepta spre vest pentru a-şi răzbuna fratele, l-a numit pe Gallus *caesar* în Est şi l-a lăsat să guverneze Antiohia. Într-o campanie înverşunată, Constanţiu l-a înfrânt pe Magnenţiu şi a pus stăpânire pe întregul Vest în 353. Dar în acest timp Gallus conducea în Est cu o sălbăticie atât de iresponsabilă încât Constanţiu s-a văzut obligat să-l execute. Înţelegând că imperiul era

prea mare pentru a fi cârmuit de un singur om, Constanţiu l-a făcut pe celălalt nepot al său Iulian *caesar* în Vest, încredinţându-i sarcina de a lupta cu germanii pe Rin.

Ca unic *augustus* al imperiului, în 356 Constanţiu a promulgat o lege care hotăra închiderea tuturor templelor păgâne şi interzicea toate riturile păgâne, făcând astfel mult mai mult decât reuşise tatăl său, dar fără a provoca o opoziţie făţişă. De asemenea, Constanţiu a încercat să impună toleranţa sa faţă de arianism în întregul imperiu, creând o mare confuzie şi ostilitate prin exilarea unor episcopi antiarieni îndârjiţi, printre care şi Athanasios din Alexandria. Apoi *augustus*-ul s-a mutat la Constantinopol, de unde a condus guvernul şi armata din ce în ce mai costisitoare. Pentru a face faţă acestor cheltuieli, el a mărit impozitele şi a confiscat marile terenuri deţinute de oraşele imperiului, agravând problemele bugetare ale consiliilor orăşeneşti.

În 359 perşii au invadat imperiul. Când şi-a masat armatele de câmp împotriva lor, Constanţiu şi-a dat seama că avea nevoie de mai mulţi oameni. De aceea a cerut o parte din armata ce servea în Vest sub *caesar*-ul Iulian, care îi înfrânsese decisiv pe germani. Dar pentru că trupele doreau tot atât de puţin să-l părăsească pe Iulian pe cât dorea acesta să le cedeze, ele l-au proclamat *augustus*. Ambele tabere s-au pregătit pentru un război civil, însă în 361, în vreme ce Iulian se îndrepta în fruntea armatei sale către est, Constanţiu s-a îmbolnăvit în drumul său spre vest. Pe patul de moarte, a primit botezul şi, pentru că nu avea un fiu, l-a iertat pe Iulian şi l-a numit moştenitorul său.

Ceea ce Constanţiu nu ştia era faptul că în secret Iulian îşi negase educaţia creştină şi se întorsese către păgânism, în special către cultul zeului-soare al bunicului său. Cerebral şi entuziast la cei 29 de ani ai săi, Iulian ştia că păgânii din imperiu îi depăşeau încă în număr pe creştini, şi spera ca prin unele măsuri înţelepte să reînvie vechea religie. A legalizat din nou păgânismul, redeschizând templele şi redându-le pământurile confiscate. Conştient de avantajul unei ierarhii de episcopi pentru creştini, el a creat o ierarhie paralelă de preoţi păgâni. A trecut cu vederea unele acte de violenţă păgână împotriva creştinilor şi, pentru a încuraja disensiunile în rândul creştinilor, l-a rechemat pe Athanasios, ca şi pe ceilalţi episcopi antiarieni

exilaţi de Constanţiu. De asemenea i-a îndepărtat pe unii servitori ai palatului şi a dat înapoi pământurile cetăţenilor pe care Constanţiu le confiscase.

Deşi armata, în majoritate păgână, şi mulţi civili păgâni îl sprijineau, şi nici un creştin nu se ridica împotriva lui, Iulian a fost dezamăgit să vadă cât de slab devenise păgânismul în imperiu. Constantinopolul şi Antiohia, ambele probabil majoritar creştine la acea vreme, l-au primit fără entuziasm. Deoarece imperiul se afla în război cu perşii, Iulian spera să obţină o victorie răsunătoare asupra lor pentru a-şi restabili credinţa. Deşi perşii erau dispuşi să facă pace, el a continuat pregătirile pentru război ale lui Constanţiu, şi a adunat o armată de circa 65.000 de oameni, ce includea probabil cea mai mare parte a armatelor de câmp din întregul imperiu. Iulian avea de gând să conducă principala forţă militară împotriva capitalei perşilor, Ctesiphon, în timp ce un detaşament sub comanda rudei sale Procopius urma să adune unii aliaţi armeni şi să facă joncţiunea cu el de la nord.

Expediţia a pornit în 363, şi Iulian a ajuns până la Ctesiphon, cucerind totul în drumul său. Dar oraşul părea inexpugnabil, şi Iulian, nehotărât, s-a îndreptat către nord în căutarea lui Procopius. Urmărită de perşi, care au golit ţara de hrană, armata era deja epuizată când Iulian a fost rănit, probabil de o săgeată persană, şi a murit. Generalii săi i-au oferit tronul prefectului păgân Salutius, un prieten al lui Iulian, dar refuzul acestuia, motivat de vârsta înaintată, pare să dovedească înţelegerea faptului că o dată cu eşecul expediţiei cauza păgână devenise fără speranţă.

Atunci, soldaţii l-au proclamat împărat pe Iovian, soldat creştin din regimentele de gardă. Nerăbdător să scoată din Persia armata înfometată şi demoralizată, el a încheiat o pace destul de nefavorabilă cu perşii, cedând o parte din zona de graniţă din Mosopotamia şi protectoratul asupra Armeniei şi Iberiei. A abrogat măsurile anticreştine luate de Iulian şi s-a îndreptat spre Constantinopol. Dar în 364 Iovian a murit pe neaşteptate în centrul Anatoliei, şi armata a trebuit să aleagă iarăşi un nou împărat. Ea a ales tot un soldat creştin din regimentele de gardă, Valentinian, dar a insistat ca el să-şi aleagă un coîmpărat, ca măsură de siguranţă împotriva unei alte succesiuni deschise. Valentinian l-a ales pe fratele său Valens, încredinţându-i partea de est a imperiului până la Tracia, regiunea care îi aparţinuse lui Constanţiu II la începutul domniei sale. Valentinian şi-a

păstrat restul Illyricum-ului, ţinutul natal al celor doi fraţi, suficient pentru a face din Vest cea mai mare parte a imperiului.

Trecut de 30 de ani şi fără prea multă experienţă, Valens nu era foarte capabil, dar a dovedit loialitatea frăţească pe care o aştepta Valentinian. Împăraţii şi-au împărţit armatele de câmp, înlocuind pierderile suferite în Persia. Îngrijoraţi de impozitarea, birocraţia şi corupţia înfloritoare, fraţii au încercat să le reducă, compensând veniturile pierdute prin confiscarea, asemenea lui Constanţiu, a pământurilor templelor păgâne şi ale consiliilor orăşeneşti. Valens, şi nu fratele său, a fost cel care a reconfirmat sentinţele de exil ale lui Constanţiu pentru Athanasios şi episcopii antiarieni, fapt care a stârnit o opoziţie şi mai mare.

Valens s-a confruntat cu câteva încercări serioase. A înfrânt o revoltă a lui Procopius, ruda lui Iulian, şi a luptat într-o campanie de pedepsire a goţilor care îl sprijiniseră pe uzurpator. Valens i-a alungat pe perşi din cea mai mare parte a Armeniei şi Iberiei şi a restabilit acolo statutul de protectorat al imperiului. Când goţii au căutat refugiu în teritoriile imperiale pentru a scăpa de huni, nomazi aprigi recent sosiţi din Asia, Valens a început colonizarea goţilor în Tracia. Când numărul goţilor a devenit prea mare şi ei şi-au început raidurile asupra gospodăriilor trace, Valens a pornit împotriva lor cu cea mai mare parte a armatei sale de câmp de circa 40.000 de oameni, şi în 378 i-a atacat lângă Adrianopol.

Într-o bătălie confuză dar în final devastatoare, Valens şi două treimi din armata sa şi-au pierdut viaţa. Fratele său Valentinian murise cu puţin timp în urmă, lăsând în urmă un fiu tânăr, Graţian, care se confrunta cu multe probleme în Vest. Graţian, în loc să-l numească pe fratele său şi mai tânăr Valentinian II ca împărat în Est pentru a face faţă goţilor sălbatici, a preferat un general foarte capabil, Teodosiu. Acesta a primit, pe lângă teritoriile răposatului Valens, şi partea centrală a Illyricum-ului, de care avea nevoie deoarece armata de câmp a acestei provincii era intactă. Armatele de câmp răsăritene erau distruse, iar cele de frontieră erau necesare pentru apărare şi deveniseră prea deprinse cu aceasta pentru a fi repartizate pe câmpul de luptă.

În vârstă de 33 de ani la urcarea pe tron, spaniol de origine, cu o considerabilă experienţă militară, Teodosiu şi-a acceptat dificila sarcină cu o hotărâre îndârjită. Disperat să refacă armata de câmp răsăriteană, el

a recrutat toți soldații apți și dornici de luptă pe care i-a putut găsi, majoritatea dovedindu-se germani. Chiar și cu acești noi recruți el a trebuit să-i ceară ajutor lui Grațian înainte de a obține câteva victorii modeste asupra goților disperați care începuseră să întreprindă raiduri în centrul Illyricum-ului. Teodosiu a reușit astfel să împiedice distrugerea totală a apărării balcanice a imperiului. Spre norocul lui, în acea perioadă perșii erau conduși de un rege slab, care nu era pregătit să exploateze problemele imperiului.

În 380 Teodosiu s-a îmbolnăvit grav și, temându-se că va muri curând, s-a botezat. Dar și-a revenit, fiind astfel primul împărat creștin care domnea ca membru plin al Bisericii, fiind conștient de responsabilitățile sale creștine suplimentare. Teodosiu și-a stabilit reședința la Constantinopol, și în 381 a convocat un conciliu ecumenic care a condamnat fără echivoc arianismul ca erezie și a afirmat divinitatea deplină a celor trei membri ai Treimii creștine, Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt. Această hotărâre a fost rapid acceptată în ambele părți ale imperiului, deși – fapt periculos pentru viitor – în afara teritoriului imperial goții și celelalte populații germane au rămas ariene. De asemenea, conciliul a hotărât ca episcopul Constantinopolului, numit de acum înainte patriarh, să urmeze în ierarhie imediat după papă, deoarece Constantinopolul era Noua Romă.

În anul următor, Teodosiu și Grațian au încheiat un tratat cu goții, care urmau să se stabilească în teritoriul imperial în două grupuri diferite și să servească alături de armata imperială în unități aliate. Vizigoții primeau o parte din nordul Traciei, iar ostrogoții o parte din vestul Illyricum-ului, în imperiul occidental. Acest tratat îi oferea imperiului atât pace cât și o alianță, fără a ceda goților mai mult teritoriu decât cel pe care-l ocupau deja și pe care imperiul nu putea să li-l ia. Pentru a-și arăta încrederea în dispariția stării conflictuale, Teodosiu i-a redat lui Grațian controlul asupra Illyricum-ului central.

În 383 Grațian a fost omorât de uzurpatorul Maximus, care a pus stăpânire pe Vestul îndepărtat, în timp ce fratele lui Grațian Valentinian II și-a păstrat Italia și nordul și centrul Illyricum-ului. Poate că încă nesigur în privința puterii armatei sale, Teodosiu a acceptat în silă această împărțire, până ce Maximus l-a alungat pe Valentinian. În acel moment Teodosiu s-a îndreptat spre vest în fruntea trupelor sale, ceva mai puternice, și a aliaților goți, și l-a omorât pe uzurpator. Apoi l-a repus în drepturi pe

Valentinian în vest, dar a transferat în imperiul răsăritean nu doar centrul Illyricum-ului şi armata sa, dar şi unele forţe occidentale suplimentare. Pe când se afla încă în vest, Teodosiu a cerut închiderea tuturor templelor păgâne şi a interzis toate riturile păgâne. Din punct de vedere legal, aceasta nu era mai mult decât făcuse Constanţiu II, dar Teodosiu şi-a aplicat măsurile mult mai strict.

Valentinian a mai domnit câţiva ani în Vest, până ce şi-a pierdut viaţa şi tronul în favoarea generalului german păgân Arbogast, care l-a ales ca împărat pe profesorul Eugeniu, creştin cu numele dar simpatizant al păgânismului. Din nou Teodosiu s-a îndreptat către Apus cu goţii lui, lăsându-l în Constantinopol pe fiul său mai mare Arcadius, desemnat ca viitor împărat al Răsăritului. După un eşec iniţial în Italia, Teodosiu l-a înfrânt şi l-a omorât pe Eugeniu, iar Arbogast s-a sinucis. Împăratul victorios avea de gând să se întoarcă în Răsărit, lăsându-l pe fiul său mai mic Honorius ca viitor împărat în Apus. Dar înainte să o pornească spre Răsărit, Teodosiu a murit, în 395.

Teodosiu rezolvase cu pricepere toate problemele interne şi externe, dar în timpul domniei sale ele deveniseră tot mai frecvente. Deşi Iulian poate fi învinuit pentru eşecul său în lupta împotriva perşilor, iar Valens pentru înfrângerea sa de către goţi, amândoi fuseseră buni generali, şi nici un comandant imperial nu obţinuse în această perioadă victorii la fel de importante ca acele înfrângeri. În vreme ce toţi uzurpatorii au pierdut în final tronul, au existat în Apus câteva revolte care ar fi putut izbândi dacă nu s-ar fi intervenit – cu mari pierderi – din Răsărit. În ambele părţi ale imperiului, impozitele puteau doar rareori să fie adunate complet, iar reprezentanţii orăşeneşti responsabili cu colectarea lor încercau în permanenţă să se eschiveze de la însărcinările lor ruinătoare. Corupţia era tot mai mare. În pofida uriaşelor eforturi ale împăraţilor capabili, guvernul şi armata păreau să fi devenit tot mai mari şi mai slabe.

Trei împăraţi nevolnici

Împărţirea făcută de Teodosiu în 395 s-a dovedit permanentă. Ea corespundea în mare diviziunii între cele două limbi, greaca şi latina. Partea elenizată moştenită de fiul mai mare al lui Teodosiu, Arcadiu, includea

un arc de teritoriu din Tracia până în Egipt, cunoscut drept Prefectura Răsăritului, plus Grecia şi restul Illyricum-ului central, numite simplu Prefectura Illyricum-ului. Alături de aceste două prefecturi Arcadiu moştenea cinci armate de câmp: Armata Illyricum-ului, Armata Traciei, Armata Răsăritului, care se înfrunta cu perşii, şi două armate numite *praesentae* deoarece trebuiau să fie prezente oriunde se afla împăratul. Aceste armate de câmp, din care mare parte se îndreptase spre vest cu Teodosiu pentru a lupta împotriva lui Eugenius, număra în mod oficial 104.000 oameni, probabil mai puţin decât forţele combinate ale goţilor şi perşilor. Restul de aproximativ 200.000 de oameni din Răsărit constituiau armate de garnizoană de mâna a doua, imobilizate pentru a păzi frontierele şi oraşele.

Când Arcadiu a devenit împărat în Răsărit avea doar 18 ani şi era un tânăr posomorât şi inert. Teodosiu îi dăduse fiecăruia dintre fiii săi un sfătuitor capabil: prefectul din Răsărit, Rufinus, pentru Arcadiu, iar pentru Honoriu, generalul Stilicon, pe jumătate german. Dar Stilicon a susţinut că Teodosiu, pe patul de moarte, îl numise şi sfătuitor al lui Arcadiu. Rufinus a respins această pretenţie imposibilă, şi o dispută aprigă a început. Pentru moment Stilicon era în avantaj, deoarece cea mai mare parte a armatelor de câmp răsăritene se aflau încă sub comanda sa.

În cursul acelui an, imperiul răsăritean a fost atacat de huni, care au pătruns prin Armenia în nordul Siriei, şi de vizigoţi, care au migrat în sudul Traciei sub conducerea lui Alaric. Oprit de zidurile Constantinopolului, Alaric s-a îndreptat către nord-estul Greciei, jefuind totul în drumul său. Stilicon a înaintat către el cu armatele de câmp răsăritene, dar a primit ordin de la Arcadiu să trimită înapoi armatele şi să părăsească Răsăritul. Înţelegând că Rufinus fusese cel care impusese această hotărâre, Stilicon a trimis înapoi armatele sub comanda unui vizigot aflat în serviciul imperial, Gainas, care la sosire l-a asasinat pe Rufinus.

Puterea asupra docilului Arcadiu a trecut în mâinile eunucului Eutropios, apropiat al soţiei împăratului, Eudoxia. Dar nici Eutropios nu avea încredere în Stilicon. Când acesta s-a întors în Grecia pentru a lupta împotriva lui Alaric, s-a trezit nu numai alungat, dar şi destituit de către Arcadiu. Guvernul răsăritean s-a grăbit să-l numească pe Alaric comandant al armatei Illyricum-ului, permiţându-i să ocupe nord-vestul Greciei. Aliindu-se astfel cu vizigoţii, Eutropios i-a alungat pe huni. Curând, şi

Eutropios avea să devină victima lui Gainas, care în 400 a obținut executarea eunucului și propria sa numire în calitate de comandant al uneia dintre armatele *praesentae*.

Susținut de soldații – în majoritate germani – ai acestor armate, Gainas l-a făcut pe Arcadiu omul său de paie și a preluat conducerea guvernului din Constantinopol, pentru câteva luni. Dacă Gainas ar fi fost mai abil, ar fi putut prea bine transforma imperiul răsăritean într-un stat-marionetă german. Dar el a înfuriat populația deja nemulțumită a Constantinopolului și pe patriarhul ei Ioan Chrysostomul (Gură de Aur) prin tentativa de a deschide o biserică ariană pentru trupele sale. Pe când germanii încercau să se retragă din cetate, mulțimea a masacrat o mare parte din ei. Oficialii lui Arcadiu l-au convins pe comandantul armatei răsăritene, vizigotul păgân Fravitta, să-i atace pe Gainas și pe oamenii săi, care au fugit peste Dunăre și au fost masacrați de huni.

După acest interludiu german, de favorurile împărătesei Eudoxia s-a bucurat un număr de oficiali antigermani dar cu vederi mărginite, care l-au dominat pe Arcadiu. Ei au scăpat de Alaric și de vizigoții lui încurajându-i să invadeze imperiul apusean, și l-au exilat pe Ioan Gură de Aur, în pofida protestelor Bisericii Romane. Când Eudoxia a murit și Arcadiu și-a găsit în cele din urmă un bun sfătuitor în Anthemios, prefectul imperiului răsăritean, Estul se afla într-un conflict aprig cu Vestul. Stilicon a încercat să se alieze cu Alaric pentru a lua Illyricum-ul de la imperiul răsăritean, dar situația dificilă a imperiului apusean l-a împiedicat pe Stilicon să-și ducă la bun sfârșit planul.

În 408 Arcadiu a murit și a fost urmat de presupusul său fiu, Teodosiu II, în vârstă de 7 ani. Deși unii credeau că adevăratul lui tată fusese un sfătuitor al Eudoxiei, curând Teodosiu a dovedit o neputință izbitor de asemănătoare cu cea a lui Arcadiu. La început, Anthemios a continuat să domnească pentru împăratul copil, și a soluționat conflictul cu Apusul care adusese atâta rău pentru ambele imperii. Când în 410 vizigoții au pătruns în Italia fără să poată fi opriți și au jefuit Roma, Răsăritul a trimis întăriri care l-au ajutat pe Honoriu să-și apere noua capitală Ravenna. Când hunii au invadat Illyricum-ul și Tracia, Anthemios a construit pentru Constantinopol ziduri atât de puternice încât să fie inexpugnabile în fața unui atac.

Se pare că Anthemios a murit în anul 414, lăsându-l pe tânărul Teodosiu în grija surorii sale de 16 ani, Pulcheria, şi a unor demnitari şi generali barbari aliaţi cu ea. Acest regim i-a mituit pe huni şi a purtat un război nehotărât cu Persia. De asemenea, a intervenit în Apus după moartea lui Honoriu, ajutând la suprimarea unui împărat care nu făcea parte din dinastia teodosiană. Împăratul pe care forţele răsăritene l-au instalat în Apus era Valentinian III, un tânăr nepot al lui Teodosiu I, care urma să se căsătorească cu fiica lui Teodosiu II pentru a cimenta prietenia dintre Imperiul de Apus şi cel de Răsărit. Guvernul Pulcheriei a adus la Constantinopol dascăli care să îi pregătească pe viitorii funcţionari, şi a început compilarea primei colecţii oficiale de drept roman, care a devenit cunoscută sub numele de *Codex Theodosianus*.

În 431, guvernul răsăritean a convocat un alt conciliu ecumenic la Efes, în vestul Anatoliei, pentru a-l judeca pe patriarhul Constantinopolului Nestorios, care se împotrivea numirii Fecioarei Maria Mama lui Dumnezeu. Argumentul lui Nestorios era că Maria dăduse naştere fiinţei umane a lui Hristos, dar în mod evident nu şi Divinităţii Sale. Însă în opinia multor oponenţi, în fruntea cărora se afla Kyrillos, patriarhul Alexandriei, Nestorios făcea o distincţie mult prea radicală între divinitatea şi umanitatea lui Hristos. Spre nemulţumirea împăratului dar spre marea satisfacţie a surorii sale, sinodul a declarat nestorianismul eretic deoarece Îl împărţea pe Hristos în două fiinţe, cu toate că Nestorios a negat că aceasta ar fi fost intenţia sa. Deşi nestorianismul nu s-a răspândit mult în imperiu, el şi-a găsit mulţi adepţi în rândurile creştinilor din Mesopotamia persană.

În cele din urmă Pulcheria şi-a pierdut influenţa asupra lui Teodosiu în faţa unui nou sfătuitor, eunucul Chrysaphios. Acesta a trebuit să facă faţă ambiţioşilor generali barbari care încă o spijineau pe Pulcheria, cererilor disperate de ajutor din partea imperiului apusean ce se prăbuşea, unei alte invazii persane, şi ameninţării din ce în ce mai mari venite din partea hunilor aflaţi sub conducerea noului lor rege Attila. Imperiul apusean a trebuit să se apere singur, şi şi-a pierdut bogatele provincii africane, care au ajuns în mâinile confederaţiei germane a vandalilor.

Hunii, după ce ani la rând fuseseră mituiţi să nu atace Răsăritul, au întreprins un raid devastator în Illyricum şi Tracia, şi au smuls un tribut şi mai mare. Spre norocul lui Chrysaphios, înfrângerile suferite din partea

hunilor i-au discreditat pe generalii barbari ai imperiului, în vreme ce incursiunile hunilor albi din Asia Centrală i-au forţat pe perşi să încheie pacea cu imperiul. Dar hunii lui Attila îşi continuau incursiunile în Illyricum şi Tracia, înfrângând armatele imperiale, ceea ce în 447 a determinat imperiul să evacueze nordul Illyricum-ului şi să plătească un tribut şi mai mare.

Depunerea oarecum tulbure a lui Nestorios de către Sinodul de la Efes a dus la o nouă dispută privind întrebarea dacă Hristos avea atât o natură divină cât şi una umană, sau doar o singură natură. Doctrina conform căreia Hristos avea o singură natură, cunoscută drept monofizitism, a ridicat problema dacă această natură era pe deplin umană, căci Conciliul de la Niceea stabilise deja că Hristos era pe deplin divin. Chrysaphios era adeptul opiniei monofizite extreme, conform căreia natura lui Hristos nu era asemănătoare cu cea a oamenilor de rând.

Eunucul l-a convins pe împărat, care înainte fusese în favoarea opiniei, total diferite, a lui Nestorios, să convoace un alt conciliu ecumenic la Efes în 449, pentru a rezolva această problemă. Condus de Dioscor, episcopul de Alexandria, conciliul a devenit agitat, i-a exclus pe unii dintre episcopi, printre care episcopul Constantinopolului Flavian, şi în final l-a depus pe Flavian şi a hotărât că Hristos avea o singură natură. Deşi papa şi Biserica Romană au protestat, Chrysaphios pare să fi învins. În acelaşi an a obţinut permisiunea lui Attila de a ocupa din nou nordul Illyricum-ului.

În 450 Teodosiu a murit după o căzătură de pe cal, şi inamicii lui Chrysaphios şi-au strâns rândurile. Sora împăratului, Pulcheria, s-a aliat cu unul dintre foştii ei susţinători, generalul barbar Aspar. Ea a afirmat că fratele ei îl numise ca urmaş pe locotenentul lui Aspar, Marcian, ale cărui pretenţii le-a întărit căsătorindu-se cu el. Deşi nu era la fel de slab ca şi Arcadiu şi Teodosiu II, Marcian s-a supus împărătesei şi generalului care l-au făcut împărat. L-a executat pe Chrysaphios, şi a respins atât monofizitismul cât şi tratatul lui Chrysaphios cu Attila. În loc să treacă la represalii, Attila a atacat Imperiul de Apus, până când moartea sa neaşteptată a dus la destrămarea Imperiului Hun.

Marcian şi Pulcheria au convocat un nou conciliu ecumenic, care s-a întrunit la Calcedon, o suburbie asiatică a Constantinopolului, în 451. Conciliul de la Calcedon a confirmat primul conciliu de la Efes, dar l-a negat pe cel de-al doilea, hotărând depunerea lui Dioscor, patriarhul Alexandriei,

care îl prezidase. La Calcedon episcopii au decis că Hristos avea două naturi, una divină şi una umană, care totuşi acţionau împreună într-o singură persoană. Deşi era incompatibilă cu monofizitismul extrem, această formulă reprezenta în mare poziţia monofizitismului moderat, conform căruia natura unică a lui Hristos era atât total divină cât şi total umană.

Conciliul a încheiat de asemenea un proces secular de acceptare a faptului că papa şi cei patru episcopi răsăriteni, numiţi acum patriarhi, aveau o largă autoritate asupra episcopatelor învecinate cu ale lor. Papa deţinea de mult această jurisdicţie asupra imperiului apusean, inclusiv asupra Illyricum-ului, chiar şi după ce acesta fusese inclus în Imperiul de Răsărit. La fel, Egiptul fusese supus patriarhului Alexandriei, iar Siria patriarhului Antiohiei. Acum, episcopii reuniţi la Calcedon îi acordau patriarhului Constantinopolului o autoritate similară asupra Anatoliei şi Traciei, în timp ce patriarhul Ierusalimului primea aceleaşi prerogative în Palestina.

Deoarece acest nou statut pentru Constantinopol şi Ierusalim nu avea nici o bază în tradiţia Bisericii, papa a obiectat – dar nu foarte tare, deoarece nu era afectat de această decizie, şi în acelaşi timp era de acord cu condamnarea de către conciliu a monofizitismului. Principalii beneficiari, patriarhii Constantinopolului şi Ierusalimului, au primit cu entuziasm toate hotărârile de la Calcedon. Cu toate acestea, în patriarhatele Alexandriei şi Anatoliei nemulţumirea iscată de promovarea celorlalte patriarhate în detrimentul lor a contribuit la discreditarea teologiei conciliului, care – mai mult – dusese la depunerea unui patriarh al Alexandriei. Mulţi dintre clericii şi laicii din Egipt şi din Siria de la nord de Palestina au făcut din monofizitismul moderat ideea comună împotriva Conciliului de la Calcedon. În scurt timp, monofizitismul a devenit o altă problemă pentru guvernul slab din imperiul răsăritean.

Marcian i-a supravieţuit Pulcheriei, şi a murit în 457 fără a lăsa în urmă un fiu sau un urmaş adoptat. Moartea sa a dovedit în mod clar că adevărata putere a Imperiului de Răsărit o reprezenta mentorul lui Marcian, generalul veteran Aspar, un barbar arian aflat la conducerea unei armate de câmp în majoritate ariană şi barbară. În Imperiul de Apus, ce se clătina, un alt general barbar arian deţinea o putere similară după asasinarea lui Valentinian III, şi trebuia să-şi găsească un împărat de paie. Apusul nu va mai avea niciodată un împărat care să deţină singur controlul deplin,

în timp ce Răsăritul nu mai avusese unul din 395. Aspar era mult mai deștept și mai bine plasat decât Gainas, celălalt general barbar care domnise practic în Răsărit.

Interesul lui Aspar de a-și menține puterea asupra unui popor în majoritate antiarian și antibarbar era cel mai bine servit prin cârmuirea sa din spatele tronului. De asemenea, trebuia să împiedice câștigarea de către cel de pe tron a unui prestigiu atât de mare încât să-l poată elimina pe Aspar. Prin urmare, puternicul comandant avea un motiv întemeiat pentru a menține un guvern slab în momentul în care dușmanii din afară amenințau încă la frontiere. Armata și guvernul nu aveau coeziunea și independența de a conduce singure imperiul, iar membrii lor puteau și ei beneficia de pe urma unui conducător nevolnic ce nu putea să le țină în frâu influența și corupția. Astfel, în 457 se punea problema dacă Imperiul de Răsărit va mai avea vreodată un împărat puternic, sau dacă va mai putea rezista mult timp în acea siguranță relativă.

O nouă societate

În pofida creșterii influenței barbare, a corupției în birocrație și armată, și în pofida unor eșecuri militare, în perioada cuprinsă între domnia lui Dioclețian și cea a lui Marcian Imperiul de Răsărit a obținut multe succese. El a evoluat de la o simplă jurisdicție administrativă la o societate diversă dar distinctă. Populații care înainte avuseseră în comun doar faptul că se aflau sub stăpânirea Romei au ajuns să aibă aceeași religie creștină, un sistem unic de impozitare și administrare, o economie în mare parte independentă, și o cultură mai bine definită. Imperiul de Răsărit a devenit practic independent de Imperiul de Apus, și, spre deosebire de acesta, s-a dovedit un stat viabil. Deși în secolul al IV-lea acest stat este numit Imperiul Roman de Răsărit, în secolul al V-lea poate fi pe drept numit Imperiul Bizantin, sau pe scurt Bizanț.

În această perioadă Imperiul de Răsărit și-a păstrat aproape toate teritoriile. A cedat perșilor o fâșie de graniță în Mesopotamia după eșecul expediției lui Iulian în Persia, și, fără o cedare oficială, a lăsat unele teritorii frontaliere din Illyricum să treacă sub controlul temporar al vizigoților,

apoi al hunilor. Singura pierdere teritorială majoră a Imperiului de Răsărit, vestul Illyricum-ului, a fost doar consecinţa unei serii de modificări administrative ale graniţei între Imperiile de Răsărit şi de Apus. Pierderea acestui teritoriu a lăsat totuşi Bizanţul împărţit în mod inegal între o prefectură redusă a Illyricum-ului şi o prefectură a Răsăritului mult mai mare, mai bogată şi mai populată. Cele şapte dioceze, două în Illyricum şi cinci în Răsărit, erau mult mai egal distribuite şi reprezentau nişte regiuni mult mai bine definite. Deoarece toate aveau cel puţin o mică ieşire la mare, un vas ce naviga de-a lungul coastei din vestul Illyricum-ului către Constantinopol şi de aici spre Egipt ar fi trecut pe rând prin fiecare dioceză.

În prefectura Illyricum-ului, săracă şi vulnerabilă, cea mai săracă şi vulnerabilă parte a ei era dioceza Dacia, în centrul Balcanilor. Vizigoţii şi hunii o devastaseră, aşa cum făcuseră şi alţi barbari în secolul al III-lea. Deşi ea a contribuit la armată cu unii soldaţi pe care altfel nu putea să-i întreţină şi care erau staţionaţi acolo pentru a o apăra, guvernul crease aici o garnizoană mai ales pentru că invaziile barbarilor în această regiune îi împiedica pe aceştia să pătrundă în locuri mai importante. Restul prefecturii Illyricum-ului, dioceza Macedoniei, era vechea patrie a grecilor. În pofida gloriosului său trecut, efortul prelungit de a coloniza şi eleniza întregul bazin mediteranean de est epuizase întrucâtva Grecia, iar recentele raiduri barbare nu îi uşuraseră situaţia. Cu toate acestea, nici una dintre aceste dioceze nu se afla într-o situaţie mult mai proastă la jumătatea secolului al V-lea decât fusese la jumătatea celui de-al III-lea. Amândouă au rămas în cadrul Imperiului de Apus sub autoritatea ecleziastică a papei, iar în Dacia se vorbea încă parţial latina.

În cadrul uriaşei prefecturi a Răsăritului, dioceza Tracia şi diocezele Asiana şi Pontica în Anatolia constituiau centrul noului Imperiu Bizantin. Ele formau nucleul geografic şi politic al imperiului şi hinterlandul natural al noii lui capitale Constantinopol, care, pe măsură ce creştea în dimensiuni şi bogăţie, devenea deja punctul de întâlnire al rutelor comerciale ale imperiului. O dată cu declinul limbilor autohtone tracă şi anatoliană, şi cu răspândirea limbii greceşti, Anatolia şi Tracia deveniseră şi adevăratul centru al lumii greceşti, mai bogate şi mai populate decât Grecia însăşi, şi legate de coastele elenizate ale Siriei şi Egiptului. Toate cele trei dioceze se aflau sub jurisdicţia ecleziastică a patriarhului de Constantinopol. Ele repre-

zentau teritorii relativ sigure, deşi ocazional barbarii invadau Tracia. În special Anatolia, împărţită între Asiana şi Pontica, era sigură, cu pământuri fertile şi căi de comunicare foarte bune pe uscat şi pe mare cu restul imperiului.

Tot din prefectura Răsăritului făceau parte şi dioceza Răsăritului, purtând un nume confuz şi constând din Siria Mare cu Palestina şi Mesopotamia bizantină, şi dioceza Egiptului. Graniţele diocezei egiptene erau aceleaşi ca şi pentru patriarhatul Alexandriei, deşi patriarhatele Antiohiei şi Ierusalimului împărţeau între ele dioceza Răsăritului. Siria şi Egiptul, civilizate şi urbanizate cu mult înainte de Grecia şi Roma şi vorbind limbi semite şi hamite total diferite de greaca şi latina indo-europene, fuseseră întotdeauna nişte părţi total aparte ale Imperiului Roman. Diocleţian le inclusese în cele din urmă în versiunile sale revăzute ale sistemelor administrativ şi fiscal ale imperiului, forţând astfel unii egipteni şi sirieni să înveţe mai multă greacă pentru a se putea înţelege cu guvernul. Atât Egiptul cât şi Siria au rămas prospere; schimburile lor comerciale cu Persia şi India erau mai active ca oricând, iar Egiptul rămânea încă cel mai mare exportator de cereale din bazinul mediteranean. Cu toate acestea, în cadrul imperiului, Anatolia începea să câştige importanţă politică, economică, culturală şi ecleziastică în detrimentul lor, şi în special Alexandria şi Antiohia deveniseră mai puţin importante decât noua cetate a Constantinopolului.

Imperiul Bizantin şi-a datorat caracterul distinct nu doar împărţirii de către Diocleţian a Imperiului Roman, şi apoi păstrării de către succesorii săi a acestei împărţiri, dar în primul rând creării de către Constantin a oraşului Constantinopol, şi dezvoltării acestuia de către succesorii împăratului. Devenind adevărata capitală a Răsăritului, el a mărit importanţa teritoriilor vorbitoare de greacă ce se întindeau spre vest până la Adriatică, iar spre est până la Antiohia. În vreme ce imperiul răsăritean devenea tot mai puţin latinizat şi tot mai elenizat, limba greacă s-a răspândit şi mai mult în Tracia continentală şi Anatolia, şi de-a lungul coastelor ilire, siriene şi egiptene. Cea mai mare parte a exporturilor din Răsărit au început să se îndrepte nu spre Roma, ci spre Constantinopol. În 457, Constantinopolul, cu o populaţie de probabil 200.000 de locuitori, depăşise în dimensiuni, bogăţie şi putere mai vechile metropole Roma, Antiohia şi Alexandria.

Anatolia, înainte doar un simplu punct pe hartă, dobândise o identitate regională asemănătoare cu cea a Siriei sau a Egiptului, cu o economie de export şi o cultură elenizată proprii.

Ca şi Alexandria şi Antiohia înaintea sa, Constantinopolul fusese proiectat ca o capitală şi un punct de atracţie, cu pieţe decorate cu monumente şi străzi principale mărginite de colonade acoperite şi prăvălii, deşi cea mai mare parte a oraşului era doar o îngrămădire de căsuţe şi de case de raport. Cu excepţia unei acropole care fusese întregul oraş antic Byzantion, Constantinopolul era mult mai modern decât rivalele sale răsăritene, cu clădiri potrivite pentru noul guvern şi noua religie şi pentru cele mai noi modalităţi de distracţie, şi cu mari spaţii libere între zidurile cetăţii pentru viitoarele construcţii. În faţa pieţei centrale, *Augustaeum*, se aflau Marea Biserică a Sfintei Înţelepciuni (Sf. Sofia), Marele Palat al împăraţilor, o baie publică şi un uriaş Hipodrom pentru cursele de care, cel mai popular sport în imperiu după ce Constantin interzisese spectacolele cu gladiatori.

Constantinopolul îşi datora mare parte din importanţă creşterii aparatului guvernamental al imperiului. Deşi în secolul al V-lea Imperiul de Răsărit era cu aproape un sfert mai mic decât în vremea lui Diocleţian, în primul rând datorită transferării vestului Illyricum-ului în Imperiul de Apus, armata şi birocraţia sa erau aproape la fel de mari ca şi sub Diocleţian, şi mult mai extinse decât înaintea lui. Funcţionarii publici din capitală erau în jur de 2500, ceea ce reprezenta circa o şesime din numărul total de oficiali. Aproximativ unul din doisprezece bărbaţi adulţi din imperiu servea în armată, marină sau serviciul civil, aproape de două ori populaţia din imperiul secolului al III-lea. Principala sarcină a funcţionarilor era să adune banii cu care să fie plătiţi mult mai numeroşii soldaţi. Nici unii nici ceilalţi nu erau prea bine plătiţi, şi prin urmare toţi tindeau să recurgă la delapidare şi extorcare.

Guvernul a încercat să scadă costurile armatei fără a o reduce. Din cauza inflaţiei monedelor de aramă solda s-a micşorat în mod drastic în cursul celui de-al IV-lea secol, deşi marile donaţii distribuite la urcarea la tron a unui împărat şi apoi la fiecare 5 ani şi-au păstrat valoarea deoarece constau în aur. Guvernul a compensat în mare măsură soldaţii pentru aceste pierderi oferindu-le subvenţii în aur pentru hrană şi nutreţ. Pe măsură ce distincţia dintre armatele de câmp şi cele de garnizoană devenea tot mai

clară, soldaţii de câmp au ajuns să primească sume de două ori mai mari decât cei din garnizoane. Aceste sume le ofereau soldaţilor de câmp, mulţi dintre ei barbari, o soldă suficientă, şi una foarte mică celor din garnizoane, care au devenit o forţă „cu jumătate de normă" ce avea şi alte surse de venit. Aceasta a avut ca urmare o armată de garnizoană inferioară şi o armată de câmp acceptabilă doar, şi adeseori nemulţumită.

Sistemul de impozitare stabilit de Diocleţian era foarte flexibil, şi în consecinţă uşor de pervertit. Un timp, impozitele au crescut în mod constant; dar la sfârşitul secolului al IV-lea se pare că şi-au oprit creşterea şi în secolul al V-lea sumele alocate fiecărui oraş şi regiune s-au stabilizat, urmând a fi mărite sau reduse în cazul unei invazii străine sau al unui dezastru natural. Corupţia s-a menţinut, deoarece perceptorii îşi puteau însuşi din bani şi apoi luau de la contribuabilii individuali sume mai mari sau mai mici care să completeze totalul general. Stabilizarea acestor sume totale indică totuşi că, deşi în cea mai mare parte a secolului al IV-lea fusese necesară mărirea impozitelor, în secolul al V-lea ratele existente satisfăceau nevoile guvernului. Se pare că într-o oarecare măsură economia se îmbunătăţea, în timp ce atât corupţia cât şi creşterea aparatului guvernamental erau ţinute oarecum sub control.

Faptul că împăraţii care i-au urmat lui Constantin s-au succedat prin mijloace legale în Răsărit a ţinut în parte de noroc, de care nu s-au bucurat şi cei din Apus. Deşi nici un împărat răsăritean nu a preluat puterea prin forţă în aceşti ani, Iulian şi Valens au avut o moarte violentă, Constanţiu II putea fi înlăturat dacă nu murea înainte din cauze naturale, şi nici unul dintre împăraţii secolului al IV-lea nu a putut fi liniştit. Principalul motiv pentru care frecventele lupte pentru putere de după 395 nu i-au ameninţat niciodată pe Arcadiu, Teodosiu II sau Marcian este că aceşti oameni de paie s-au ţinut departe de demnitarii şi generalii aflaţi mereu în conflict care conduceau în realitate imperiul. Pe de altă parte, lunga tradiţie a succesiunilor imperiale sistematice în Răsărit, în mod întâmplător sau nu, a menţinut tulburările politice între anumite limite şi a descurajat viitoarele conspiraţii.

Principalii generali şi oficiali civili şi ai palatului, precum Rufinus, Eutropios sau Aspar, erau de cele mai multe ori cei mai puternici oameni din imperiu după împărat, şi uneori înaintea lui. Numirea de către împărat într-un post înalt, fie că era unul adevărat sau doar onorific, precum cel

de consul, constituia modalitatea obişnuită de a pătrunde în Senat. Deşi Senatul avea puţină putere ca organism, iar senatorii din Răsărit nu erau atât de bogaţi şi nu proveneau din familii atât de nobile precum cei din Apus, privilegiul şi prestigiul unui senator erau foarte mari şi mult râvnite. Cei aproximativ 2000 de senatori din Răsărit alcătuiau o clasă conducătoare, cu un aer aristocratic, dar care era deschisă şi outsiderilor merituoşi sau ambiţioşi. Majoritatea celor care obţineau rangul de senator erau deja bogaţi, iar cei care nu erau, deveneau în scurtă vreme. Chiar şi unii funcţionari publici care nu au devenit senatori au câştigat avere şi influenţă prin puterea guvernului.

Următoarea clasă după senatori în josul ierarhiei o constituiau decurionii, membrii consiliilor orăşeneşti din afara capitalei, deoarece Senatul servea drept consiliul Constantinopolului. Oraşele răsăritene, cu puţin sub o mie, aveau probabil în jur de 50.000 de decurioni. Cei mai bogaţi oameni din fiecare oraş, cu excepţia celor scutiţi precum senatorii, alţi oficiali, sau clericii, trebuiau să facă parte din consilii, să administreze afacerile locale şi să colecteze impozitele. Mulţi decurioni erau proprietari de pământuri, negustori şi oameni de diverse profesii, cu mijloace destul de modeste. Deşi la început majoritatea decurionilor fuseseră fericiţi să se pună în slujba oraşelor lor, guvernul central tot mai lărgit le luase mult din putere şi prestigiu. Acum ei îşi vedeau sarcina de a colecta impozite ca fiind împovărătoare, şi chiar ruinătoare când trebuiau să scoată din propria pungă ceea ce nu izbutiseră să adune de la alţii. Sarcinile lor au devenit mai numeroase pe măsură ce unii dintre colegii lor au fost scutiţi, în special când cei mai bogaţi şi mai influenţi au devenit senatori sau membri ai clerului.

Evident, clerul avea propria sa ierarhie, şi episcopii, adeseori dispunând de fonduri substanţiale pentru acţiuni de caritate, au devenit conducători civici cu propriile lor drepturi. Decurionii nu aveau nici un interes să intre în concurenţă cu ei, şi acţiunile caritabile ale episcopilor satisfăceau în general nevoi pe care societatea păgână le neglijase. E adevărat, uneori episcopii şi preoţii intrau în conflict cu oficialii guvernului asupra unor probleme teologice, în care majoritatea clericilor par să fi fost încă de la început de partea celor învingători. Cu toate acestea, rezistenţa clerului în faţa păgânismului oficial şi tolerării arianismului arată şi că cea mai mare parte a clericilor nu erau interesaţi de puterea laică pe care ar fi putut-o

ușor obține prin supunerea la dorințele guvernului. În probleme pur laice clerul era în general pasiv, deoarece interesele se aflau în altă parte.

Orașele și consiliile lor administrau zona din jurul lor, așa cum o făceau de când multe dintre ele deveniseră orașe-state. Cea mai mare parte a teritoriului aflat în jurisdicția orașelor era regiune rurală și mulți dintre cetățenii nominali ai orașelor locuiau aici. În Imperiul de Răsărit din jurul anului 450, probabil că doar orașele Constantinopol, Antiohia și Alexandria cu teritoriile din jurul lor aveau peste 100.000 de locuitori, doar o treime din orașe aveau peste 10.000, iar populația tuturor ajungea la circa un milion. E posibil ca alt milion de locuitori să se fi aflat în aproximativ 900 de orașe mici, fiecare cu circa 1000 de locuitori. Restul populației, în jur de 14 milioane, erau țărani, care trăiau în sate în zonele rurale ale teritoriilor urbane. În pofida preponderenței sătenilor, guvernul acorda mai multă atenție orășenilor, care trăiau alături de cel puțin câțiva oficiali și se puteau revolta dacă erau prea nemulțumiți.

O migrare lentă dar permanentă dinspre zonele rurale către cele urbane arată că orașul avea tentațiile sale, mai ales cele trei metropole. Orașele mai mari aveau un hipodrom, teatru, catedrală, biserici, monumente, fântâni, băi publice, și școli private, multe prăvălii și un forum cu o piață mare și bogată; dar tot acolo existau și mai multe pericole, în special bolile. Chiar și orașele mici aveau o catedrală, o baie publică, fântâni, un dascăl, și câteva prăvălii și o piață. Orășenii trebuiau să plătească în general impozite mici, dar mulți erau destul de săraci sau chiar lipiți pământului, iar singurii care erau adevărat bogați își obțineau veniturile din afara orașului. Manufactura și negoțul de lux au rămas limitate. Principalul comerț angro, transportarea grânelor din zona rurală pentru hrana orașelor și a armatei, era prea strict reglementat de către guvern pentru a fi foarte profitabil.

Țăranii, care reprezentau aproximativ 90% dintre supușii imperiului, trăiau aproape fără excepție în sate de cel puțin câteva zeci de locuitori, și nu în ferme izolate. Ei își petreceau cea mai mare parte a vieții crescând și cultivând ceea ce ei și familiile lor consumau. Unii, dar nu foarte mulți, erau sclavi, și mulți erau arendași pe pământurile marilor latifundiari sau ale guvernului. Date disparate arată că proprietățile imperiale reprezentau circa o cincime din pământuri, tot în jurul acestui procent situându-se și proprietățile private. Astfel, este clar că majoritatea țăranilor aveau pro-

priile lor terenuri. Fără îndoială, viaţa era grea pentru ei, în special în ţinuturile ilire, atât de des atacate, aflate de-a lungul frontierei dunărene, şi raidurile inamice sau vremea nefavorabilă puteau duce orice fermier la ruină şi foamete. Sistemul de impozitare era aspru pentru cei mai săraci, şi în anii slabi îi putea obliga să-şi vândă pământurile şi să devină arendaşi. Cu toate acestea, majoritatea ţăranilor din Imperiul de Răsărit par să o fi dus destul de bine aproape tot timpul, şi să-şi fi plătit impozitele fără prea multe probleme. Impozitarea s-a dovedit un imbold pentru a produce un surplus, şi când acest surplus a fost distribuit pentru a hrăni armata, el a ajutat la susţinerea regiunilor mai sărace aflate de-a lungul graniţelor, unde erau încartiruiţi majoritatea soldaţilor.

Într-o economie dominată de agricultura de subzistenţă, şi cu multe terenuri agricole, populaţia ar fi trebuit să constituie un bun indice al dezvoltării economice. O populaţie crescândă ar indica o economie în dezvoltare, iar una scăzută, o economie în regres. Între 285 şi 457 nivelul absolut al populaţiei este greu de stabilit. Regiunile frontaliere, frecvent invadate, au prezentat o oarecare depopulare, dar ele nu sunt tipice pentru întregul imperiu. Cifre şi dovezi arheologice disparate indică o relativă dezvoltare a oraşelor, cu siguranţă în cazul Constantinopolului; dar aceasta ar putea dovedi migrarea dinspre zonele rurale mai degrabă decât o creştere demografică generală. În secolul al IV-lea găsim plângeri referitoare la impozitarea exagerată, impozite necolectate şi părăsirea pământurilor, dar acestea devin rare la începutul secolului următor. Existenţa unor dovezi neclare certifică probabil că nu a avut loc o schimbare demografică majoră.

Istoricii încă mai discută dacă Imperiul de Răsărit s-a aflat în declin între sfârşitul secolului al III-lea şi începutul celui de-al V-lea. Cheltuielile militare ale imperiului au scăzut în mod evident, deoarece armata nu s-a dezvoltat prea mult, soldele în monede din aliaj de cupru au continuat să crească sub presiunea inflaţiei, iar donaţiile şi sumele alocate nu au reuşit să compenseze pierderile. Deoarece alte cheltuieli au rămas aproximativ stabile, iar vistieria a adunat doar un surplus modest, şi veniturile trebuie să fi scăzut. Corupţia tot mai mare a redus probabil veniturile statului cu tot atât cât primise acesta în plus prin mărirea impozitelor. Economia care producea veniturile pare deci să se fi micşorat, perceptibil dar nu dezastruos, ceea ce reflectă probabil un declin în populaţia productivă.

Cu toate acestea, dovezi din multe situri arheologice diferite sugerează că cel mai mare declin demografic începuse o dată cu molima de la sfârșitul secolului al II-lea și se încheiase la sfârșitul secolului al IV-lea. La un moment dat în jurul anului 400 populația pare să fi început din nou să crească, deși la jumătatea secolului nu era probabil mai mare decât fusese în vremea lui Diocleţian. În acest caz, situația militară și politică a imperiului reflectă în mare dezvoltarea sa demografică și economică. În ambele imperiul a suferit un declin treptat în cursul celui de-al IV-lea secol, pentru a cunoaște un reviriment parțial în cel de-al V-lea.

O nouă cultură

Marii unificatori culturali ai Imperiului Bizantin au fost guvernul, creștinismul, și limba greacă. Cele trei erau legate între ele. Încă din vremea lui Constantin, împărații recunoșteau în general autoritatea Bisericii în problemele religioase și morale. Biserica, ce recunoscuse de mult legitimitatea statului roman în sfera laică, l-a acceptat bucuros drept aliat. Guvernul răsăritean folosea mai mult greaca decât latina, deși aceasta din urmă a continuat să fie limba oficială a imperiului. Greaca era deja limba *Noului Testament* creștin și a celor mai obișnuite forme ale liturghiei creștine în Răsărit. Înainte de Diocleţian, majoritatea celor din Imperiul de Răsărit aveau prea puțin contact cu guvernul, nu știau aproape deloc ce era creștinismul și trăiau în locuri în care rareori se auzea limba greacă. La jumătatea secolului al V-lea, cei mai mulți locuitori ai imperiului trebuiau să trateze în mod regulat cu guvernul, erau, cel puțin cu numele, creștini, și se obișnuiseră cu greaca, și chiar, la nevoie, puteau să înveţe mai mult decât doar câteva cuvinte din ea.

Creștinismul era o religie foarte diferită de păgânism. Ceea ce noi numim păgânism, și care nu avea un nume al său, era un sistem de credinţe și culte disparate, fără o teologie, o moralitate și o organizare proprie bine definite. Lista nenumăraților zei era convențională și elastică, mulți zei fiind ușor identificabili cu alții, așa cum grecul Zeus era identificat cu romanul Iupiter și semiticul Baal. Conform tradiției, zeii comiteau adultere, incesturi, violuri, furturi și asasinate; Zeus însuși era un adulterin și un pedofil care își omorâse tatăl și se căsătorise cu sora sa.

Deoarece zeii le acordau favoruri oamenilor în schimbul venerării şi sacrificiilor mai degrabă decât al comportamentului moral, ideile de moralitate ale majorităţii păgânilor se bazau mai mult pe tradiţie decât pe supunerea în faţa zeilor sau încercarea de a-i depăşi.

Principalul curent filosofic din secolul al III-lea şi al IV-lea, neoplatonismul, susţinea că, oricum, zeii tradiţionali nu erau importanţi, fiind subordonaţi unui zeu omnipotent şi perfect („Unicul") mult mai măreţ decât ei. Modelat de către societate mai degrabă decât să o fi modelat el, păgânismul reflecta cel mult o unitate pe care societatea deja o avea. Dacă statul nu le oferea păgânilor conducerea, aşa cum s-a întâmplat sub Diocleţian, Maximinus şi Iulian, ei nu erau în stare să reziste în faţa răspândirii creştinismului.

Apărând ca religia unei minorităţi mici dar care creştea rapid, atunci când l-a cucerit pe Constantin, creştinismul s-a răspândit într-un ritm alert în întregul imperiu. Sprijinul statului a ajutat în acest sens, deşi statul niciodată nu a dat legi împotriva păgânismului la fel de stricte ca legile anterioare împotriva creştinismului. Guvernul a prejudiciat păgânismul în primul rând prin simpla retragere a patronajului său, care era vital în lumina argumentului că oamenii trebuiau să-i venereze pe zei pentru că asta făceau aproape toţi, inclusiv împăratul. Doar filosofii apărau păgânismul pentru meritele lui, şi o făceau invocând un Zeu atât de glorificat încât părea deasupra tuturor grijilor omeneşti, ceea ce nu se întâmpla cu Dumnezeul creştinilor. Încercarea lui Iulian de a împleti această filosofie cu păgânismul tradiţional era prea superstiţioasă pentru mulţi neoplatonicieni şi prea filosofică pentru mulţi păgâni de rând. La vremea Conciliului de la Calcedon, creştinii erau majoritari în imperiu.

În pofida unor zvonuri mai vechi conform cărora creştinii erau canibali şi incestuoşi, curând păgânii au descoperit nu numai că aceştia aveau un comportament respectabil, dar şi că, la fel ca şi evreii, dădeau moralităţii un suport religios pe care păgânii nu-l puteau oferi. Cea mai mare parte a păgânilor, deşi condamnau adulterul şi homosexualitatea, ezitaseră să respingă miturile care atribuiau zeilor asemenea comportamente. Filosofii, chiar dacă îl urmau pe Platon în respingerea miturilor şi condamnarea homosexualităţii, nu puteau găsi exemple de autodisciplină la zeii printre care se numărau divinităţi ale vinului, furtului şi dragostei erotice. Dar

creştinii puteau condamna fără nici o rezervă desfrâul şi luxul ca îndepărtări de la singurul Dumnezeu în care ei credeau. Idealurile creştine de caritate organizată pentru cei săraci, iertarea pentru duşmani, şi preferarea martiriului apostaziei, deşi toate străine moralităţii păgâne tradiţionale, şi-au câştigat treptat admiraţia multor păgâni şi au contribuit la răspândirea creştinismului.

După convertirea lui Constantin, creştinismul a ajuns să influenţeze tot mai mult atât viaţa publică, cât şi cea privată. Instituţiile de caritate creştine s-au înmulţit. Distracţiile publice au devenit mult mai puţin violente o dată cu interzicerea luptelor cu gladiatori şi a falselor bătălii. În mod ciudat, dezaprobarea de către Biserică a nudităţii publice a dus la închiderea sălilor de gimnastică mai degrabă decât la îmbrăcarea atleţilor. Biserica a îngăduit, fără prea multă tragere de inimă, băile publice despărţite în funcţie de sex, şi întrecerile de care în hipodromuri. Deşi a condamnat prostituţia şi popularele spectacole de teatru cu actriţe aproape goale, acestea au rămas legale.

Vasile din Caesarea a pus de acord condamnarea de către Biserică a omorurilor cu nevoile războiului prin interzicerea împărtăşaniei timp de trei ani pentru soldaţii care omorau în luptă. Aprobarea de către creştinism a abstinenţei sexuale a adus la restricţii în privinţa divorţului şi la creşterea numărului de călugări şi călugăriţe care îmbrăţişau castitatea. Adulterul soţilor, actele homosexuale, avortul şi infanticidul, pe care păgânii le acceptaseră mult timp cu îndoială, au ajuns să fie considerate egoiste, crude şi dezgustătoare. Deoarece majoritatea oamenilor considerau celibatul dificil de suportat, o descreştere în numărul avorturilor şi infanticidelor a ajutat probabil la contracararea declinului demografic ce data din perioada de început a Imperiului Roman.

De asemenea, creştinismul a îmbunătăţit într-o oarecare măsură poziţia femeii în societate. Motivul pentru care toţi preoţii creştini erau bărbaţi îl constituia faptul că ei erau consideraţi a-L reprezenta pe Hristos însuşi, în timp ce preoţii şi preotesele păgâne erau doar servitorii zeilor. Biserica a luat exemplul Fecioarei Maria ca dovadă că femeile pot fi egale din punct de vedere spiritual cu bărbaţii, şi unele maici stareţe, călugăriţe şi alte femei şi-au câştigat o recunoaştere morală mult mai mare decât majoritatea preoţilor creştini sau orice preoteasă păgână. Biserica le-a sanctificat pe Helena,

mama lui Constantin I, şi pe Pulcheria, sora lui Teodosiu II, iar Conciliul ecumenic de la Efes a susţinut cererea insistentă a Pulcheriei de a o numi pe Fecioara Maria Mama lui Dumnezeu. Influenţa politică a unor femei din familia imperială, care în perioada romană fusese rară şi ţinută secretă, a devenit acum deschisă şi obişnuită, pe măsură ce Pulcheria, Eudoxia şi alte împărătese şi prinţese au contribuit la luarea deciziilor politice.

În timp ce creştinismul s-a dezvoltat dintr-o sectă minoritară persecutată într-o religie majoritară, monasticismul a apărut ca o largă şi prestigioasă mişcare. El a început în primele decenii ale secolului al IV-lea cu încercările unor asceţi de a duce o viaţă creştină perfectă de devoţiune faţă de Dumnezeu şi indiferenţă la aproape orice altceva, printre primii numărându-se şi sihastrul Antonie în deşertul egiptean. Deoarece numai o persoană cu o voinţă de fier ca Antonie putea reuşi în această încercare fără ajutor şi îndrumare umană, curând călugării şi călugăriţele s-au adunat în comunităţi monastice, cu un conducător şi reguli de comportament.

Experimentatul călugăr Pahomie a fondat primele astfel de mănăstiri în Egipt, servind acolo drept conducător şi întocmind reguli pentru ele. La sfârşitul secolului al IV-lea teologul, eruditul şi fostul eremit Vasile din Caesarea a trasat reguli care de atunci au fost folosite în diferite variante de călugării răsăriteni, prescriind o viaţă comună de supunere faţă de un abate, rugăciuni, muncă fizică, lectură şi moderaţie în dăruirea de sine. Unii călugări au rămas totuşi sihaştri, şi puteau fi găsiţi stând pe stâlpi, trăind în peşteri sau practicând alte forme de ascetism.

Deşi păgânii au început renaşterea culturii greceşti în secolul al II-lea, creştinii au îmbrăţişat-o curând. Origene folosise deja elemente de neoplatonism pentru a crea o teologie creştină sofisticată, dar pentru că nu a reuşit să clarifice natura lui Hristos opera sa a putut fi folosită pentru apărarea arianismului. Lămurirea implicaţiilor antiarianului Conciliu de la Niceea a fost în mare parte opera lui Vasile cel Mare din Caesarea, alături de fratele său Grigore din Nyssa şi prietenul lor Grigore din Nazianz. Respingând credinţa ariană că Hristos Îi era inferior lui Dumnezeu Tatăl, ei au făcut distincţia între fiinţa unică a lui Dumnezeu, proclamată în *Crezul niceean*, şi cele trei persoane ale sale, Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh. Grigore din Nazianz a mers şi mai departe, făcând diferenţă între persoana unică a Fiului şi cele două naturi ale sale, una pe deplin umană şi cealaltă pe deplin divină. După ce Vasile şi cei doi Grigore au convins majoritatea teologilor

să aceste concepte aparent paradoxale sunt compatibile, romanii au început să discrediteze arianismul, care a continuat să fie acceptat doar de către barbarii fără pretenții intelectuale.

Cu toate acestea, distincția între cele două naturi ale lui Hristos nu a putut împiedica controversa ulterioară asupra monofizitismului. Cea mai moderată formă de monofizitism, care accepta că natura Fiului este pe deplin umană și pe deplin divină, se apropia atât de mult de ortodoxie încât era aproape imposibil să i se dovedească neortodoxia. Una dintre probleme era că disputa legată de Nestorios îi făcuse pe unii teologi să exagereze în apărarea divinității lui Hristos pentru a nega un nestorianism caricatural pe care nimeni de fapt nu-l recunoștea. O problemă și mai serioasă o constituia faptul că la Conciliul de la Calcedon chestiunea monofizitismului a devenit confuză datorită rivalității jurisdicționale dintre cei cinci patriarhi. Din diferite motive, nu a existat nici un teolog de talia lui Vasile și a celor doi Grigore care să apară la timp pentru a-i împăca pe antagoniști. Deși în termeni doctrinali disputa monofizitismului era una minoră, ea a devenit un simbol al discordiei aproape ireconciliabile dintre patriarhatele Alexandriei și Antiohiei și restul Bisericii.

În această perioadă creștinii și-au adus primele contribuții la scrierea istoriei oficiale. Sub Constantin, episcopul Eusebiu din Caesarea a compilat o cronică de scurte relatări din izvoare păgâne, evreiești și creștine, care, deși nu se mai păstrează astăzi în forma lor originală, a servit mai târziu erudiților bizantini drept sursă și model. Eusebiu a scris și o foarte cunoscută istorie a Bisericii, din vremea lui Hristos și până în perioada sa, care a supraviețuit, alături de continuările la ea făcute de trei istorici din secolul al V-lea.

Tot Eusebiu a deschis și drumul biografiei creștine cu o viață a împăratului Constantin, dar modelul pentru acest gen literar a devenit viața eremitului Antonie a lui Atanasie din Alexandria, o tratare mai inspirată a unui subiect evident mult mai impresionant. Deși Eusebiu și Atanasie au fost doar niște stiliști competenți, teologii precum Vasile din Caesarea și Grigore din Nazianz, foarte versați în retorica greacă clasică, s-au numărat printre cei mai buni scriitori din epocă. Patriarhul Constantinopolului Ioan Chrysostomul (Gură de Aur), și el un orator cu pregătire clasică, a fost primul care a adus predica creștină la o formă literară desăvârșită și de efect.

Datorită faptului că timp de secole literatura, învățământul și filosofia greacă fuseseră păgâne, un timp persoanele educate au rămas în marea lor majoritate păgâne. Oricum, competiția cu creștinii pare să-i fi stimulat pe păgâni să scrie mai mult și mai bine decât înainte. Deși în timpul lui Diocleţian și Constantin nu au existat prea mulți autori care să lase o literatură memorabilă, mai târziu mulți creștini și păgâni, printre care și împăratul Iulian însuși, au început să scrie cu subtilitate și rafinament. Cea mai importantă istorie latină din secolul al IV-lea a fost opera unui păgân vorbitor de greacă, Ammianus Marcellinus din Antiohia, care s-a stabilit la Roma.

Mulți oratori laici au rămas păgâni, chiar și cei care îi elogiau pe împărații creștini. Cu toate acestea, oratorul păgân de frunte Libanios din Antiohia a predat retorica nu numai păgânului Iulian, dar și prea creștinilor Vasile din Caesarea, Grigore din Nazianz și Ioan Gură de Aur. Chiar și în secolul al V-lea filosoful Proklos a dat o formă definitivă neoplatonismului, creând o teologie păgână complexă, influențată de creștinism și care avea la rândul ei să-i influențeze pe teologii creștini. Deși creștinismul câștiga în mod evident elita culturală, aceasta era convertită mai încet decât alții, în acest timp păgâni participau alături de creștini la reînnoita vitalitate a culturii grecești.

Această vitalitate era vizibilă prin reactivarea grupurilor de școli în câteva orașe răsăritene care funcționau de mult ca un fel de universități pentru lumea greacă. Orașele universitare tradiționale erau Atena, unde Proklos conducea o Academie de filosofie ce îl recunoștea pe Platon drept fondator; Antiohia, unde Libanios preda retorica; și Alexandria, cunoscută mai bine pentru școlile sale de filosofie și medicină. După ce guvernul a creat în 425 un număr de 31 de catedre profesorale la Constantinopol, capitala s-a alăturat orașelor mai vechi ca centru de învățământ superior. Școlile din capitală se concentrau pe predarea viitorilor funcționari a abilităților practice și de autoritate morală necesare pentru urcarea în ierarhia birocrației. Spre deosebire de instituțiile mai vechi, numai unul dintre universitarii din Constantinopol preda filosofia, iar predarea se făcea în egală măsură în latină, încă limba juridică, precum și în greacă, limba majorității populației din oraș și hinterlandurile sale.

În timp ce greaca a devenit tot mai importantă pentru guvern și Biserică, locuitorii Imperiului de Răsărit au început să scrie mult în coptă,

siriacă și armeană. Cea mai mare parte a literaturii în aceste limbi consta în traduceri ale textelor creștine grecești, inclusiv *Biblia* și liturghia, și arăta o pătrundere mai mare a elenismului și creștinismului în culturile autohtone din Egipt, Siria și Armenia, mai degrabă decât un separatism cultural. Câțiva autori au scris opere originale în coptă, precum regulile monastice ale lui Pahomie, și în siriacă, de pildă imnuri elaborate pentru liturghie.

Scrierea în aceste limbi rareori folosite în literatură poate reflecta prea bine o creștere a alfabetizării în regiuni unde greaca era aproape necunoscută. În pofida unei răspândiri modeste a elenizării, pentru ca majoritatea oamenilor din Egipt, Siria și Armenia să înțeleagă ce auzeau în biserică, slujba trebuia să fie în limba lor nativă. Cu toate acestea, greaca a rămas limba principalelor orașe, a episcopilor și clerului lor. Chiar și egiptenii și sirienii care au îmbrățișat monofizitismul acceptau fără rezerve hotărârea patriarhilor lor vorbitori de greacă din Alexandria și Antiohia, conform căreia monofizitismul trebuie să fie doctrina întregii Biserici. Cu un secol în urmă, nimeni din metropolele grecești nu ar fi putut exercita o asemenea influență asupra zonelor rurale egiptene și siriene.

Extinderea guvernului roman, cultura greacă, creștinismul, și prosperitatea generală au influențat și arta și arhitectura. Construcțiile și arta de lux, care, fiind costisitoare, pot fi semne ale bogăției, au dovedit o clară expansiune și dezvoltare de la un nivel scăzut la sfârșitul secolului al III-lea până la un nivel mult mai ridicat la începutul celui de-al V-lea. Palatul pe care Dioclețian și l-a construit pentru retragerea sa este de fapt un fort enorm. Constantin a împodobit capitala prin jefuirea altor orașe, și a ridicat biserici ce curând au început să se năruie. Multe biserici au fost probabil înălțate în perioada de răspândire rapidă a creștinismului din secolul al IV-lea, dar foarte puține au supraviețuit, probabil pentru că majoritatea erau prost construite. Abia în timpul domniei lui Teodosiu I pare să fi început la Constantinopol un adevărat boom al construcțiilor somptuoase, extins și în alte orașe răsăritene. Primele biserici mari și elegante din majoritatea orașelor răsăritene datează din prima jumătate a secolului al V-lea.

Pictura, arta textilă și a obiectelor mai mici au urmat un tipar similar de dezvolare și perfecționare, care a început probabil în capitală dar curând a ajuns și în provincie. Decorarea bisericilor și a altor monumente s-a dezvoltat o dată cu arhitectura lor. În portretistică este evidentă evoluția de

la portretele simpliste ale tetrarhilor până la cele rafinate din dinastia teodosiană. Ar fi anacronic să căutăm tradiţii separate ale artei populare în această perioadă, deoarece chiar şi cei mai mărunţi meşteri par să fi încercat să-i imite pe cei mai pricepuţi. Deşi în orice epocă pot fi găsiţi artişti care nu s-au ridicat la înălţimea intenţiilor lor, impresia generală a acestei perioade este de progres la toate nivelurile. De asemenea, pare să se fi îmbunătăţit şi calitatea materialelor artiştilor şi arhitecţilor.

Cu siguranţă, Imperiul Bizantin din 457 avea punctele sale puternice. Deşi s-a apărat destul de slab împotriva goţilor şi hunilor, a reuşit să supravieţuiască, cu armatele mai mult sau mai puţin intacte, până ce germanii au devenit mai puţin ameninţători şi hunii au ieşit din scenă. Noua sa cultură creştină i-a impresionat pe cei mai mulţi barbari; cel puţin, a ajutat la convertirea multor germani la creştinismul arian, şi a unor supuşi persani din Mesopotamia la creştinismul nestorian. Bizanţul a rămas mult mai prosper şi mai educat decât inamicii săi barbari, şi părea să se afle în primele etape ale unei largi expansiuni economice.

Şi totuşi, Bizanţul încă avea probleme serioase. Printre acestea se numărau ameninţările germanilor şi perşilor de la frontiere, corupţia şi ineficienţa internă, şi dominaţia generalilor barbari care aveau tot interesul ca împăraţii şi oficialii lor romani să rămână lipsiţi de putere. Prosperitatea bizantină nu era în nici un caz nejustificată, până acum neatingând Illyricum-ul, şi fără o întărire a apărării imperiului bogăţiile Bizanţului îi tentau pe duşmanii imperiului să-l invadeze şi jefuiască. Imperiul Roman de Apus era de asemenea mult mai bogat şi mai educat decât barbarii care îl invadau, şi cu toate acestea era tot timpul invadat. Înainte ca Bizanţul să se bucure în pace de noua sa prosperitate şi cultură, trebuia să se ocupe de germanii de la graniţele sale şi din armată.

3

RECUCERIRE ȘI CRIZĂ (457–602)

Supraviețuirea Răsăritului

Senatul imperiului răsăritean i-a propus lui Aspar să fie ales împărat, ceea ce ar fi fost modalitatea cea mai sigură de a asigura prăbușirea sa. Dar, prudent, el a refuzat, trecând coroana subordonatului său Leon. La fel ca și Marcian, Leon se apropia de 60 de ani, nu era legat ereditar de tron, nu era puternic, nu avea nici un fiu care să-l urmeze, și nici nu se bucura de o largă reputație. Într-o încercare de a-și consolida firava sa legitimitate, Leon a cerut să fie încoronat de patriarhul Constantinopolului, o ceremonie care a impresionat atât de mult, încât a creat un precedent pentru viitorii împărați. Deși Leon era inteligent și avea să fie mai mult decât un simplu om de paie, stăpânul său barbar era mult mai puternic decât el. Aspar comanda una dintre cele două armate *praesentae*, fiul său Ardabur se afla în fruntea Armatei Răsăritului, iar aliatul lui Aspar Teodoric Strabon era conducătorul aliaților ostrogoți din Tracia ai imperiului.

Deși Leon a refuzat să i se opună lui Aspar, împăratul a încercat să-l contrabalanseze pe puternicul general recrutând soldați din rândurile isaurienilor, popor de munteni războinici din sud-estul Anatoliei. Împăratul și-a găsit un aliat deosebit de prețios în conducătorul recruților isaurieni, Zenon, care curând și-a dovedit talentul pentru intrigi. Oferindu-i lui Leon dovada că perșii complotau cu Ardabur, fiul lui Aspar, Zenon l-a ajutat pe Leon să-l îndepărteze pe fiu de la comanda armatei. Împăratul, recunoscător, a creat un nou corp de gardă imperială, *Excubitori*, și l-a pus

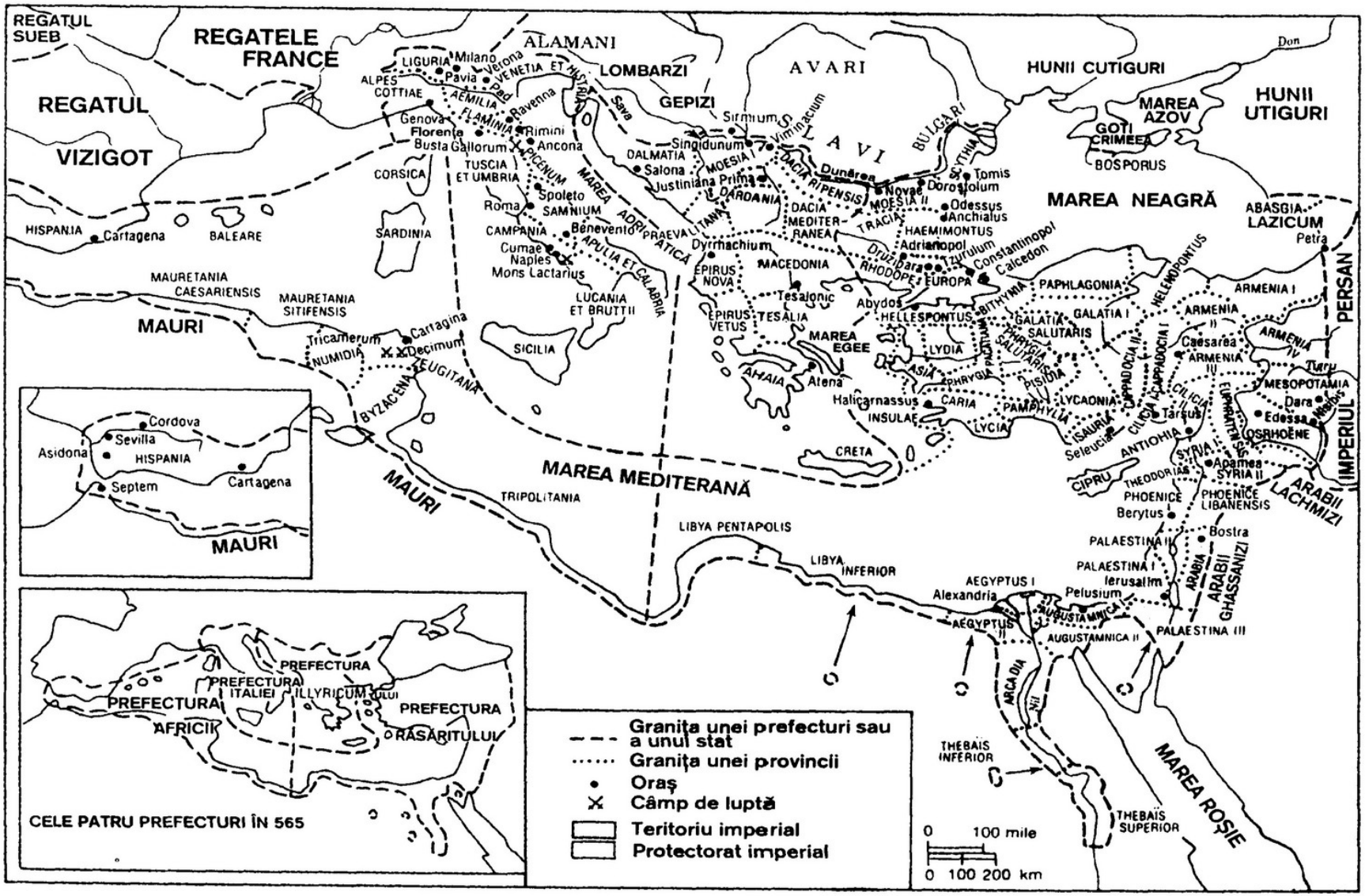

Harta 2. Imperiul în c. 565

sub comanda lui Zenon. Apoi i-a dat-o de soție pe Ariadna, fiica sa, iar pe el l-a numit comandant al Armatei Traciei.

În 467 Leon a trimis un mare corp expediționar pentru a ajuta Imperiul Roman de Apus să-și recucerească cea mai bogată regiune, nord-vestul Africii, din mâinile vandalilor care puseseră stăpânire pe ea. Victoria i-ar fi mărit reputația lui Leon și ar fi făcut din nou din imperiul apusean un partener viabil. La insistențele lui Aspar, Leon a încredințat comanda expediției africane lui Basiliscus, propriul său cumnat. După pregătiri extrem de costisitoare, Basiliscus a reușit să fie înfrânt de vandali, să distrugă armata răsăriteană, să golească aproape total vistieria Imperiului de Răsărit și să lase Imperiul de Apus ruinat. Opinia generală că Aspar și Basiliscus au pierdut în mod intenționat campania pentru a-l denigra pe împărat nu a făcut decât să mărească resentimentele împotriva lui Aspar.

Când Ariadna, fiica lui Leon, i-a dăruit lui Zenon un fiu, care purta numele bunicului său și era moștenitorul său prezumtiv, Aspar a devenit nemulțumit deoarece își pierdea influența. O revoltă în sânul Armatei Traciei, probabil la instigarea generalului alan, l-a forțat pe Zenon să renunțe la comandă. Apoi Aspar l-a obligat pe Leon să accepte căsătoria fiicei sale mai mici cu fiul mezin al lui Aspar, Patricius, și să-l numească pe Patricius *caesar* și moștenitor al imperiului. Dar această căsătorie a revoltat atât de mult opinia publică din Constantinopol, încât de fapt l-a prejudiciat pe Aspar. Curând împăratul a reușit să-l numească pe Zenon comandant al Armatei Răsăritului. În 471 Leon a putut în cele din urmă să îi asasineze pe Aspar și pe fiul său mai mare Ardabur.

Înfuriați de moartea lui Aspar, ostrogoții din armata imperială au dezertat și i s-au alăturat lui Teodoric Strabon în invadarea Traciei. În același timp aliații ostrogoți din partea învecinată a Imperiului de Apus au invadat Răsăritul, pătrunzând în Illyricum. După doi ani de devastare a provinciilor sale balcanice de către cele două grupări de ostrogoți, Leon a încheiat pacea. El le-a dat ostrogoților apuseni pământuri în centrul Traciei, Strabon însuși primind comanda nominală a uneia dintre armatele *praesentae*, dar împăratul l-a numit pe Zenon comandant al celeilalte armate *praesentae*, cu puteri depline asupra ambelor armate, în care isaurienii i-au înlocuit în număr mare pe ostrogoți.

Prin conspiraţii şi asasinate, după câteva înfrângeri şi cedarea virtuală a unei părţi din Balcani ostrogoţilor, Leon a putut în final să cureţe armatele de câmp de barbarii neloiali şi să devină conducătorul de necontestat al Imperiului de Răsărit. A reuşit chiar să trimită câteva trupe care să ajute un nou împărat din Apus să preia controlul temporat asupra Italiei. La scurt timp după aceste succese, de importanţă vitală pentru viitorul imperiului, Leon s-a stins din viaţă în 474. El i-a lăsat tronul nepotului său Leon II, în vârstă de 7 ani, al cărui tată Zenon avea să fie regent. Dar micul Leon a murit înainte de sfârşitul anului, şi Zenon i-a urmat la tron.

La aproape 50 de ani, Zenon devenise un intrigant desăvârşit, dar desconsiderat de către mase datorită combinaţiei de asprime isauriană şi viclenie neisauriană. Lipsit de popularitate în Constantinopol, părea să i se fi potrivit mai bine locul din spatele tronului decât cel de pe tron. De-abia fusese încoronat, când soacra sa Verina, fratele acesteia Basiliscus şi ostrogotul Teodoric Strabon au iniţiat o conspiraţie împotriva lui. Ei l-au instalat pe tron pe Basiliscus, şi l-au alungat pe Zenon în Anatolia împreună cu un grup de isaurieni loiali. Deşi conspiratorii se aşteptaseră ca Basiliscus să fie un conducător maleabil, el s-a dovedit nesocotit şi refractar. I-a ofensat pe constantinopolitani favorizând monofizitismul, şi i-a încredinţat comanda armatei îndreptate împotriva lui Zenon lui Illus, un alt isaurian.

Illus i s-a alăturat lui Zenon, şi cu ajutorul lui împăratul alungat a recâştigat capitala în anul următor. Deoarece promisese să-i cruţe viaţa lui Basiliscus, Zenon l-a aruncat în temniţă şi l-a lăsat să moară de foame. Împăratul s-a împăcat cu soacra sa Verina, şi curând fiica acesteia, împărăteasa, a născut un alt fiu. Dar Zenon l-a îndepărtat de la comandă pe nelo-ialul Teodoric Strabon, înlocuindu-l cu conducătorul ostrogoţilor apuseni, Teodoric Amalul. Zenon l-a convins pe Teodoric să-şi mute ostrogoţii într-o parte a Traciei aflată în apropierea ostrogoţilor lui Strabon, sperând să-i asmută pe cei doi Teodoric unul împotriva celuilalt.

În timp ce Zenon încerca să-şi restabilească poziţia în Imperiul de Răsărit, în 476 generalul barbar Odoacru l-a detronat pe Romulus Augustulus, ultimul împărat din Ravenna al Imperiului de Apus. În loc să aşeze pe tron un om de paie, Odoacru şi-a declarat supunerea faţă de Zenon ca împărat atât al Răsăritului cât şi al Apusului, şi i-a cerut să-l

recunoască drept comandantul său în Italia. Zenon a refuzat, deoarece el încă recunoştea un alt împărat apusean în partea occidentală a Illyricum-ului, dar era mult prea ocupat ca să se lupte cu Odoacru. În anii următori Teodoric Amalul a jefuit din nou Balcanii, şi Teodoric Strabon i s-a alăturat după un alt complot eşuat împotriva lui Zenon. Aceste incursiuni au continuat în tot cursul anului 480, când Odoacru a pus stăpânire pe teritoriile ultimului împărat apusean, Nepos. Acum, singura parte a Imperiului Roman care rămăsese romană era Imperiul de Răsărit, sau Bizantin.

Ca împărat unic, Zenon a încercat să rezolve disputa persistentă asupra monofizitismului. Înţelegând că mulţi chiar dintre cei care nu recunoşteau Conciliul de la Calcedon acceptau faptul că Hristos era pe deplin uman, împăratul a căutat o cale de a uni vasta majoritate a creştinilor care foloseau un limbaj diferit pentru a exprima acelaşi lucru. În 482, cu aprobarea patriarhului de Constantinopol, Acaţiu, Zenon a dat un edict în mod deliberat ambiguu, numit *Henoticon* (Decretul de Uniune). Fără a confirma sau repudia Conciliul de la Calcedon, *Henoticon*-ul mergea pe linia acestuia prin respingerea doctrinei monofizite extreme conform căreia Hristos nu era pe deplin uman. Această formulă a fost acceptată, cu destulă nemulţumire, de mulţi din cele două tabere, dar nu de toţi.

Între timp, Teodoric Strabon murise într-un accident de călărie. Teodoric Amalul, alăturându-i ostrogoţilor săi şi pe cei ai lui Strabon, a atacat din nou. Zenon l-a potolit numindu-l din nou comandant al armatei *praesentae* şi dându-le ostrogoţilor noi teritorii în nord-estul Illyricum-ului şi nord-vestul Traciei. Când Illus, generalul lui Zenon, a proclamat un împărat rebel în Antiohia, Zenon l-a înfrânt cu o armată întărită cu aliaţii săi ostrogoţi.

Deşi Teodoric şi ostrogoţii săi au continuat să invadeze Tracia pentru a o jefui şi după ce au ajutat la înlăturarea lui Illus, în cele din urmă au acceptat un armistiţiu. Papa a condamnat *Henoticon*-ul şi l-a excomunicat pe patriarhul Acaţiu, dar această ruptură cu papalitatea, cunoscută drept schisma acaţiană, nu a reprezentat o ameninţare serioasă pentru Zenon.

Vicleanul împărat a conceput acum cel mai reuşit dintre planurile sale pentru a-i asmuţi pe duşmanii săi unul împotriva celuilalt. În 488 el l-a convins pe Teodoric să-şi ducă ostrogoţii în Italia, pentru a-l pedepsi

pe Odoacru pentru distrugerea Imperiului Roman de Apus. Teodoric a reuşit în final să cucerească Italia şi să creeze acolo un regat ostrogot, dar Zenon şi-a atins astfel adevăratul său scop, acela de a lua în stăpânire Tracia şi estul Illyricum-ului imediat ce ostrogoţii au părăsit teritoriul bizantin. El s-a bucurat apoi de trei ani de neobişnuită pace şi siguranţă, înainte de a se îmbolnăvi şi de a muri în 491.

Deşi atât Leon I cât şi Zenon se menţinuseră la putere cu mari eforturi, ei au lăsat Bizanţul mult întărit. Ei au redus mult numărul barbarilor în armatele de câmp, fără a micşora în mod semnificativ cifra totală a soldaţilor. Zenon a reuşit în final să-i îndepărteze pe ostrogoţi din imperiu, obţinând, pentru prima oară după mai bine de un secol, controlul acestuia asupra tuturor posesiunilor sale balcanice. În pofida eşecurilor lui Leon în expediţia sa africană şi a numeroaselor raiduri ostrogote, vistieria a rămas solvabilă. Deşi fără priceperea lui Leon şi Zenon Bizanţul ar fi putut cădea pradă dominaţiei barbare sau ruinei anarhiei, succesul lor sugerează de asemenea că susţinea revirimentul demografic şi economic. Cei doi împăraţi au reuşit întotdeauna să recruteze noi trupe şi să găsească banii cu care să le plătească.

Deoarece al doilea fiu al lui Zenon a murit la scurt timp după tatăl său, împărăteasa văduvă Ariadna, fiica lui Leon I, a rezolvat succesiunea căsătorindu-se cu şambelanul Anastasiu, care a devenit împărat cu aprobarea Senatului. Trecut cu puţin peste 60 de ani, Anastasiu era cultivat, inteligent, un bun administrator şi, spre deosebire de aproape toţi predecesorii lui, provenea dintr-o familie vorbitoare de limba greacă. Deşi noul împărat era cunoscut ca un monofizit moderat, această doctrină era compatibilă cu *Henoticon*-ul lui Zenon, iar ca o condiţie a încoronării sale, patriarhul l-a obligat să promită că va recunoaşte Conciliul de la Calcedon.

Anastasiu s-a confruntat cu opoziţia isaurienilor şi a demelor „Albaştrilor" şi „Verzilor", organizaţii sportive care sponsorizau cursele de care şi spectacolele de teatru a căror popularitate crescuse de când sporturile mai violente fuseseră interzise. Majoritatea isaurienilor din armată îl doreau ca împărat pe Longinus, fratele lui Zenon, şi s-au revoltat. Anastasiu a trimis o armată care i-a alungat în Isauria, iar mai târziu au fost deportaţi în Tracia. „Albaştrii" şi „Verzii" nu s-au împăcat niciodată cu domnia lui Anastasiu, în special deoarece rivalul acestuia Longinus

fusese patronul lor, şi şi-au manifestat tot mai mult nemulţumirea prin revolte şi scandaluri. Deşi Anastasiu i-a înfrânt uşor pe rebelii isaurieni, el s-a confruntat intermitent cu „Albaştrii" şi „Verzii" pe toată durata domniei sale.

Anastasiu a dat prioritate unor probleme administrative de mult neglijate, şi a dovedit un interes pentru economie total atipic pentru împăraţii bizantini. Acolo unde a fost posibil, el a înlocuit cu bani bunurile din rechiziţiile şi plăţile guvernului; această schimbare a uşurat socotelile, a ajutat la reducerea delapidărilor, şi a eliminat cheltuielile de transport şi depozitare a proviziilor în întregul imperiu. Împăratul a hotărât încasarea în bani a multor impozite colectate înainte în natură, şi a desfiinţat o taxă importantă asupra comerţului urban care fusese până atunci încasată o dată la cinci ani. El a înlocuit dotările în arme şi uniforme ale armatelor de câmp cu subvenţii generoase ce le permiteau soldaţilor să-şi cumpere echipamentul şi să le rămână bani şi pentru provizii. De asemenea, Anastasiu a înlocuit monedele instabile din aliaj de cupru cu o monedă de aramă curată şi stabilă numită *follis*. Aceasta, alături de diviziunile sale, a oferit un set de monede mărunte pentru guvern şi cetăţeni pentru prima oară de la începutul secolului al III-lea. Fără aceşti bani care au oferit flexibilitate sistemului monetar, programul de monetizare al lui Anastasiu nu ar fi fost la fel de reuşit.

Aceste măsuri, ca şi altele luate împotriva corupţiei oficiale, par să fi avut un mare succes. Veniturile statului au crescut, în timp ce contribuabilii adeseori plăteau mai puţin decât înainte. Povara pe care guvernul o impunea asupra economiei s-a micşorat, în timp ce activitatea guvernului a continuat neîntreruptă sau chiar s-a îmbunătăţit. Îndeosebi solda mai mare în armata de câmp a început să atragă numeroşi recruţi, majoritatea bizantini nativi, deşi armata de garnizoană a rămas o forţă inferioară ca număr. Acum, guvernul nu mai era dependent de barbarii şi isaurienii săraciţi şi nemulţumiţi pentru a-şi menţine puternică armata.

În 502 perşii au invadat Siria pentru prima dată după 60 de ani, în vreme ce bulgarii, o federaţie de triburi înrudite cu hunii, au pătruns în Tracia. În timpul domniilor lui Leon I şi Zenon asemenea atacuri ar fi fost dezastruoase, şi ar fi dus poate chiar la preluarea puterii la Constantinopol de către Aspar sau ostrogoţi. Dar Anastasiu a adunat 52.000 de oameni,

aproape la fel de mulţi ca şi Iulian pentru expediţia sa în Persia când se putuse baza atât pe Armata Răsăritului cât şi pe cea a Apusului. În numai doi ani bizantinii i-a respins pe perşi şi au început să pătrundă în teritoriul pers, iar în cel de-al treilea an regele persan a acceptat un armistiţiu. Anastasiu a construit o mare bază fortificată la Dara, pe frontieră, cetate ce avea să devină o poziţie-cheie a întregii defensive imperiale din Orient. Succesele împăratului l-au încurajat pe acesta să-şi promoveze într-un mod mai făţiş monofizitismul. În 512 el l-a depus pe patriarhul calcedon al Constantinopolului şi l-a înlocuit cu unul monofizit, stârnind revolte în cetate. În anul următor generalul calcedonian Vitalian a organizat o rebeliune în Tracia şi a învins o armată imperială trimisă acolo. Când Vitalian a ajuns cu oamenii săi la porţile capitalei, Anastasiu l-a numit comandant al Armatei Traciei şi a început negocieri cu papa în vederea soluţionării schismei acaţiene. Doi ani mai târziu însă, o armată imperială l-a învins pe Vitalian şi l-a forţat să se refugieze în nordul Traciei. Bătrânul împărat deţinea puterea deplină în momentul morţii sale neaşteptate în 518.

Chiar şi după costisitoarele sale războaie, după reducerile în impozitare şi mărirea soldelor, Anastasiu a lăsat în vistieria sa o rezervă de 23 de milioane de *nomismata*, monede în aur şi argint, aproape de trei ori bugetul anual al imperiului şi mai bine de trei ori rezerva imperiului în 457. Aceasta dovedeşte eficacitatea eforturilor lui Anastasiu de a reduce corupţia şi risipa, ca şi dimensiunile acestora înainte de domnia lui. Dar această sumă mai arată probabil şi altceva – prosperitatea tot mai mare a Bizanţului. Ca şi Leon I şi Zenon, Anastasiu s-a confruntat cu rebeli încăpăţânaţi şi cu invadatori puternici, dar i-a înfrânt mult mai uşor decât predecesorii săi. Sub domnia lui Anastasiu imperiul răsăritean părea mai sănătos decât fusese vreodată înainte în existenţa sa separată.

Iustinian Recuceritorul

Deoarece soţia lui Anastasiu, Ariadna, murise, iar el nu numise un moştenitor, curtenii l-au ales ca împărat pe comitele *Excubitori*-lor Iustin. În vârstă de aproape 70 de ani, Iustin era needucat, inactiv, şi prea puţin potrivit să conducă. Dar el avea un fiu adoptat, nepotul său loial Iustinian,

care avea 36 de ani, şi suficientă educaţie şi mai mult decât suficientă abilitate şi ambiţie pentru a conduce imperiul. Iustin şi Iustinian proveneau din familii de ţărani din nordul Illyricum-ului, aveau latina ca limbă maternă, şi erau calcedonieni îndârjiţi. Deşi Iustinian se simţea ca acasă în Constantinopol, el nu a uitat niciodată provinciile pierdute ale Imperiului de Apus care vorbeau limba lui latină şi aveau credinţa calcedoniană. Pentru Iustinian, marea rezervă de aur din vistierie şi armata eficientă lăsate în urma sa de către Anastasiu constituiau nişte instrumente ce puteau fi bine folosite. Totuşi, la început, Iustinian a fost doar un sfătuitor puternic, dar curând a devenit comandantul uneia dintre armatele *praesentae*.

Iustin şi Iustinian au validat imediat Conciliul de la Calcedon şi au negociat cu papa şi Biserica apuseană încheierea schismei acaţiene. Au scăpat de rebelul calcedonian Vitalian numindu-l comandant al celeilalte armate *praesentae* şi apoi omorându-l. Ei au reuşit să impună calcedonianismul în rândurile clerului în întregul imperiu, cu excepţia Egiptului, unde monofizitismul era atât de puternic încât ei au permis majorităţii episcopilor monofiziţi să rămână în funcţie. Piosul împărat şi nepotul lui au început un război cu Persia prin acceptarea protectoratului asupra regatului creştin Lazicum, ce fusese vasal al perşilor.

Pe măsură ce Iustin îmbătrânea, Iustinian şi-a asumat treptat puterea unui suveran. Partizan al clubului de curse de care şi spectacole de teatru al „Albaştrilor", curând s-a îndrăgostit de una dintre actriţele acestuia, Teodora, renumită pentru frumuseţea ei şi pentru generozitatea cu care şi-o etala. Exista deja o lege ce interzicea senatorilor să se căsătorească cu actriţe din cauza obscenităţii spectacolelor, dar Iustinian l-a convins pe unchiul său să facă o excepţie pentru actriţele care îşi recunoşteau vina, şi s-a căsătorit cu Teodora. Ea i-a devenit soţie credincioasă şi o colaboratoare apropiată, având, ca şi el, o origine modestă şi o voinţă puternică, deşi era monofizită. La scurt timp după căsătoria lor, Iustin l-a încoronat pe Iustinian coîmpărat, şi a murit în 527.

La începutul domniei sale Iustinian şi-a dedicat cea mai mare parte a energiei războiului cu perşii. A dublat aproape numărul soldaţilor din armata de câmp care lupta cu perşii, creând o Armată a Armeniei în partea de nord a frontierei. În sectorul sudic a instalat Armata Răsăritului sub comanda lui Belisarie, care se dovedise un subordonat eficient în armata

praesentae pe care o condusese Iustinian. Cu Armata Armeniei proaspăt formată, războiul a continuat câțiva ani fără un rezultat decisiv. Dar Iustinian a reușit să trimită un corp expediționar pe uscat și pe mare pentru a anexa Crimeea, al cărei rege fusese asasinat după ce se convertise la creștinism. Crimeea a reprezentat o cucerire teritorială mică dar semnificativă, deoarece de mult timp împărații nu se mai arătaseră interesați să ia în stăpânire și alte teritorii în afara celor pe care imperiul le pierduse.

Iustinian a numit o comisie de juriști care să redacteze un cod legislativ al imperiului, bazat pe legile date de secole și nesistematizate. Singura compilație anterioară, *Codex Theodosianus* al lui Teodosiu II, nu fusese prevăzut a include toate legile în vigoare referitoare la toate aspectele, așa cum intenționa Iustinian să facă în *Codul* său. În afară de adunarea legilor mai vechi și abrogarea celor ieșite din uz, Iustinian a promulgat multe legi noi. El a încercat să reducă corupția din birocrație, a hotărât pedepsirea prin castrare a pederaștilor, și a interzis păgânilor să funcționeze în învățământul public. Mulțumit de activitatea comisiei juridice, Iustinian l-a numit pe președintele ei, Ioan de Cappadocia, principalul său sfătuitor în privința problemelor interne și prefect al Răsăritului. Armatele bizantine ale Traciei și Illyricum-ului au respins cu ușurință incursiunile bulgarilor și ale vecinilor lor apuseni, slavii, dar Armatele Armeniei și Răsăritului nu s-au descurcat tot atât de bine cu Persia, deși au avut un oarecare succes în Armenia. În 530, când vandalii din nord-vestul Africii și-au înlăturat regele, care fusese în relații prietenești cu Iustinian, împăratul a început să plănuiască o expediție împotriva lor. Acesta era un proiect mult mai ambițios decât cucerirea Crimeii, și mult mai agresiv decât expediția trimisă de Leon I împotriva vandalilor pentru a ajuta imperiul apusean când acesta încă mai exista. Pentru a putea acționa în voie în vest, Iustinian a început negocierea unei păci permanente cu perșii. În 532 aceștia au acceptat, în schimbul unui imens tribut plătit de imperiu.

Iustinian se pregătea să-l trimită împotriva vandalilor pe generalul său favorit Belizarie, când demele „Albaștrilor" și „Verzilor" s-au unit într-o revoltă împotriva împăratului. La început, nu au vrut decât grațierea unora dintre membrii lor care comiseseră crime; dar, conștienți de puterea lor, rebelii s-au aliat cu unii senatori ce doreau înlăturarea lui Iustinian și înlocuirea acestuia cu un nepot al împăratului Anastasiu. „Albaștrii" și

„Verzii" au incendiat şi jefuit o mare parte din centrul Constantinopolului, cu strigăte de *Nika* („Câştigă!"), aşa cum îi îndemnau pe conducătorii lor de care preferaţi. În cele din urmă Belizarie a pus capăt revoltei prin masacrarea majorităţii rebelilor. Iustinian a profitat de distrugerile făcute pentru a reconstrui capitala la dimensiuni mai mari. Printre multe clădiri somptuoase, cea mai măreaţă şi costisitoare a fost construcţia îndrăzneaţă, originală şi uriaşă ce înlocuia principala biserică a oraşului, Sf. Sofia.

Această revoltă a „Albaştrilor" şi „Verzilor", cunoscută sub numele de Răscoala Nika, nu a reuşit să-l oprească pe Iustinian din tentativa sa de a cuceri regatul vandal. În 533 Belizarie s-a îmbarcat pentru Africa în fruntea unei forţe expediţionare de circa 18.000 de soldaţi. Debarcarea sa i-a luat pe vandali prin surprindere. Când a atacat armata acestora nu departe de capitala lor Cartagina, a împrăştiat-o şi a pătruns victorios în oraş. Vandalii s-au regrupat, dar Belizarie i-a înfrânt într-o a doua bătălie. După asedierea ultimei lor fortăreţe, regele vandal Gelimer şi oamenii rămaşi alături de el s-au predat. Într-un singur an, Belizarie cucerise întregul regat vandal, incluzând Sardinia, Corsica, Insulele Baleare, şi aproape toată coasta mediteraneană a Africii la vest de Egiptul bizantin.

Belizarie se dovedise un excelent conducător, iar armata bizantină îşi arătase superioritatea faţă de vandalii aflaţi în număr mai mare. Majoritatea populaţiei africane nu îi plăcuse pe vandali şi a primit cu bucurie cucerirea bizantină. Africa de Nord-Vest era un important grânar şi un teritoriu destul de bine apărat, deşi maurii din interiorul continentului o invadau uneori. Probabil că numai tezaurul vandalilor a reuşit să acopere costurile expediţiei lui Iustinian, iar împăratul se aştepta ca veniturile noilor sale provincii africane să asigure soldele pentru nou-creata Armată a Africii, şi să mai rămână şi o sumă considerabilă care să ajungă la Constantinopol.

Acest triumf asupra vandalilor în Africa l-a îndemnat pe Iustinian să încerce sarcina mai dificilă de a smulge Italia din mâinile ostrogoţilor. În 535 moartea reginei acestora, Amalasuntha, i-a oferit un pretext plauzibil. La ordinul împăratului, Belizarie a pus stăpânire pe Sicilia cu o mână de soldaţi, iar Armata Illyricum-ului, după un eşec iniţial, a cucerit vestul Illyricum-ului de la ostrogoţi. Între timp, Belizarie a debarcat în sudul Italiei şi s-a îndreptat către nord, capturând Neapole, apoi Roma însăşi. Dar pentru că nu avea suficienţi oameni cu care să înainteze, s-a trezit

asediat în Roma de către ostrogoți. O revoltă în noua Armată a Africii, pentru plata căreia veniturile africane s-au dovedit insuficiente, a arătat și ea că Iustinian încerca să facă prea multe în Vest cu prea puțini oameni și prea puțină experiență.

Dându-și seama destul de târziu de greșeala sa, împăratul i-a trimis în câteva rânduri întăriri lui Belizarie, care a înaintat apoi spre nord până la Milano. Întăririle care au ajuns în Italia în 537 ar fi fost probabil suficiente pentru ca războiul să se încheie dacă generalul aflat în fruntea lor, eunucul Narses, n-ar fi refuzat să se supună ordinelor lui Belizarie. Disputele dintre cei doi generali le-au permis ostrogoților să recucerească și să jefuiască orașul Milano. Apoi Iustinian l-a rechemat pe Narses, și armata bizantină și-a reluat înaintarea. În 540 bizantinii cuceriseră toată Italia la sud de Pad, cu excepția capitalei Ravenna, unde Belizarie îl asedia pe regele ostrogot Vitiges. În final, ostrogoții au cerut pacea.

Acum, Iustinian dorea reîntoarcerea lui Belizarie în Răsărit, deoarece perșii se pregăteau să rupă tratatul de pace și să invadeze Siria. De aceea împăratul le-a oferit ostrogoților posesiunea deplină asupra Italiei la nord de Pad, în schimbul Ravennei și a jumătate din tezaurul lor. Belizarie, nedorind să-și lase cucerirea Italiei neterminată, i-a convins pe ostrogoți să i se supună, pretinzând că va domni cu sprijinul lor ca împărat independent al Apusului. A luat în stăpânire Ravenna și regele și tezaurul ostrogoților, dar apoi s-a îmbarcat pentru Răsărit. Cu excepția unor ostrogoți speriați refugiați în câteva forturi din nordul extrem, Belizarie cucerise Italia.

Așa cum se temuse Iustinian, perșii au intrat într-adevăr în Siria în timpul absenței lui Belizarie. Trecând granița slab apărată, ei au invadat țara, atacând și jefuind metropola siriană Antiohia. Regele din Lazicum, client al Bizanțului, a devenit supusul perșilor. Dar atunci când Belizarie a ajuns în Siria cu mulți dintre soldații săi și cu unii ostrogoți recent înrolați, el a oprit înaintarea perșilor și, ca măsură represivă, a invadat Mesopotamia persană. În final, invazia perșilor s-a dovedit a fi doar un raid în forță.

Astfel, bizantinii și-au încheiat marile cuceriri din Africa, Illyricum și Italia fără a pierde nimic în Răsărit, cu excepția protectoratului asupra Regatului Lazicum. Iustinian promulgase o versiune finală din *Codul lui Iustinian* și încheiase construcția Sf. Sofia și a altor clădiri impresionante.

Impusese chiar ortodoxia în cadrul Bisericii egiptene reţinându-i pe episcopii ei monofiziţi în Constantinopol şi interzicându-le să mai ungă alţi episcopi. Ioan de Cappadocia redusese mărimea birocraţiei şi crescuse eficienţa serviciului civil; în acelaşi timp a pus capăt vânzării funcţiilor de guvernator şi a desfiinţat întregul aparat birocratic al diocezelor, după care s-a certat cu Teodora şi a fost înlăturat în 540.

Aceste realizări par să confirme că Bizanţul devenea tot mai bogat şi mai puternic. Iustinian a fost mai ambiţios decât predecesorii săi, dar în acelaşi timp a avut şi mai multă libertate de acţiune şi instrumente mai bune la îndemână. Cheltuielile sale au fost mari, dar nu nesăbuite, datorită rezervei lăsate de Anastasiu şi a marilor tezaure capturate de la vandali şi ostrogoţi. Africa şi Italia au constituit nişte cuceriri valoroase, deşi Italia era oarecum mai săracă şi mai greu de apărat decât Africa. Oricum, Iustinian a adoptat poziţia rezonabilă ca interesele imperiului în Apus să se menţină în pofida dispariţiei unui împărat apusean. Fără a neglija teritoriile şi supuşii pe care deja îi conducea, Iustinian şi-a folosit în mod adecvat resursele din Vest înainte de a le readuce în Est când perşii au rupt pacea.

Iustinian şi ciuma

După înfrângerea perşilor, Iustinian ar fi putut încerca să cucerească Spania vizigotă sau alte teritorii din Vest, dacă un dezastru neprevăzut n-ar fi apărut la sfârşitul anului 541. Ciuma bubonică, până atunci necunoscută în ţinuturile mediteraneene, a pătruns în Egipt venind, se spunea, din Etiopia. Transmisă de purici şobolanilor, boala urma de obicei rutele transporturilor de grâne, pe care le mâncau şobolanii. Epidemia, adusă de vase, s-a răspândit în ţinuturile rurale, apoi în armată, şi a pătruns masiv în oraşe, deşi regiunile aride, unde nu exista multă hrană pentru şobolani, au fost în mare parte cruţate – ca de pildă interiorul Siriei sau unele regiuni din Egipt aflate mai departe de Nil. La începutul lui 542, ciuma atacase deja cea mai mare parte a oraşelor răsăritene, ca şi armatele bizantină şi persană aflate de-o parte şi de alta a graniţei.

Rata mortalităţii a fost uriaşă. Aproape trei sferturi dintre cei ce au contactat boala au murit. Un istoric afirmă că în Constantinopol au existat

peste 230.000 de victime, probabil mai mult de jumătate din locuitorii oraşului. Un alt istoric, ce se afla în capitală în acea vreme, considera că jumătate din întreaga populaţie a imperiului a murit, printre supravieţuitori incluzându-i şi pe cei ce se îmbolnăviseră dar reuşiseră să rămână în viaţă. Deoarece epidemia a afectat mai mult oraşele decât zonele rurale, pierderile totale s-au ridicat probabil la un sfert din populaţie, o proporţie similară celei produse de aceeaşi boală în secolul al XIII-lea.

Iustinian s-a îmbolnăvit şi el, lăsând Teodorei controlul efectiv al guvernului şi în mod prezumtiv succesiunea. Când vestea a ajuns la Armata Răsăritului, comandanţii acesteia au discutat proclamarea lui Belizarie ca împărat în cazul în care Iustinian murea. Aflând de planurile lor, Teodora l-a îndepărtat pe marele general de la comanda armatei. Fiind monofizită, ea a permis episcopilor monofiziţi să ungă noi episcopi din locul lor de detenţie în Constantinopol. Unul dintre aceştia, Iacob Baradaeus, a străbătut tot Răsăritul, hirotonisind preoţi şi înfiinţând congregaţii monofizite separate, care au devenit cunoscute sub numele de Biserica Iacobită.

Când împăratul s-a însănătoşit la sfârşitul anului 542, tot ceea ce el se străduise să realizeze se afla acum în pericol. Monofiziţii erau mai puternici ca oricând. Ciuma redusese probabil veniturile guvernului la fel de drastic cum o făcuse şi cu populaţia, într-un moment în care cheltuielile pentru războaie şi construcţii crescuseră foarte mult. Ostrogoţii, datorită poziţiei lor în interiorul continentului şi a organizării mai primitive, fuseseră mai puţini afectaţi de ciumă, iar acum se adunaseră sub noul lor rege Totila şi începuseră să recucerească teritoriile italiene de la trupele bizantine lipsite de un bun comandant. Maurii care locuiau la graniţa noilor provincii bizantine din Africa se aflau în aceeaşi situaţie favorabilă, şi curând au început invadarea în forţă a acestor provincii. Cu toate că şi perşii au suferit de pe urma ciumei, ei aveau mai puţini duşmani decât bizantinii. Din cauza amestecului Teodorei, Iustinian trebuia să facă faţă acestor crize financiare şi militare fără a-i avea alături pe Ioan de Cappadocia sau pe Belizarie, cel mai bun administrator şi, respectiv, cel mai bun general al împăratului.

Iustinian a găsit un înlocuitor acceptabil pentru Ioan în comitele sfintei mile, Petros Barsimes, care a devenit prefect al Răsăritului. Pentru

a rezolva problema cheltuielilor guvernului în pofida pierderilor financiare cauzate de ciumă, Petros a reluat vânzarea funcţiei de guvernator, şi a adunat sume mari de bani de la senatorii bogaţi prin confiscări şi împrumuturi forţate. El a amânat şi în final a anulat plata şi aşa insuficientă a mai puţin importantelor trupe de garnizoană, şi a întârziat cât a putut plata soldei mult mai mari a armatelor de câmp. Evident, armata de garnizoană a devenit şi mai slabă, în timp ce armatele de câmp au avut de suferit datorită revoltelor şi chiar a dezertărilor la ostrogoţi în Italia şi la mauri în Africa. Deşi epidemia de ciumă s-a terminat în 544, a fost urmată de o foamete care a făcut la rândul ei victime.

Văzând că Iacob Baradaeus zădărnicise încercarea guvernului de a suprima monofizitismul, Iustinian a încercat acum să împace majoritatea moderată a monofiziţilor, ale căror puncte de vedere erau oricum aproape ortodoxe. Cel mai puternic argument al acestora împotriva Conciliului de la Calcedon era că doctrina acestuia era influenţată de nestorianism, iar unul dintre punctele-cheie era că nu condamnase trei episcopi simpatizanţi ai nestorianismului. Pentru a îndepărta acest argument, Iustinian a condamnat în mod explicit doctrinele pronestoriene ale celor trei într-un document întocmit cu grijă şi cunoscut ca Edictul celor trei Capitole. Patriarhii calcedonieni din Răsărit au acceptat în silă acest document, dar papa a considerat condamnările postume excesive şi l-a respins. Iacob Baradaeus şi-a continuat misiunea.

Dat fiindcă ostrogoţii lui Totila înaintau tot mai mult, Iustinian l-a trimis înapoi în Italia pe Belizarie. Fără oameni sau bani suficienţi şi fără încrederea deplină a împăratului, generalul atâta timp victorios s-a descurcat destul de greu. A pierdut Roma în faţa lui Totila, apoi a recâştigat-o, dar ostrogoţii continuau să stăpânească aproape tot restul Italiei, cu excepţia Ravennei. Maurii au invadat o mare parte din Africa, unde trupele bizantine nu numai că s-au răzvrătit, dar la un moment dat au organizat o revoltă generală. În acelaşi timp, bulgarii şi slavii au invadat de mai multe ori Illyricum-ul.

În cele din urmă, în Est perşii au acceptat un armistiţiu, din care au exclus însă regatul Lazicum, pe care au continuat să îl deţină. Regele din Lazicum i-a cerut curând lui Iustinian să restaureze protectoratul bizantin şi i-a alungat pe perşi din cea mai mare parte a regatului său. În Africa,

comandantul bizantin i-a înfrânt decisiv pe mauri şi a restabilit ordinea. Cele mai grele momente trecuseră deja în 548, când Teodora a murit. Deşi Iustinian pare să o fi iubit, ea i-a dejucat în mai multe rânduri planurile, pe care împăratul le-a urmărit cu mai multă vigoare după moartea ei.

Iustinian l-a rechemat pe Belizarie şi a început pregătirile pentru o nouă mare expediţie în Italia sub comanda vărului său Germanus. Din diferite motive însă campania a fost amânată până în 550, când Germanus a murit. În anul următor împăratul s-a pregătit să trimită în Italia o armată sub comanda lui Narses, cel care fusese comandant alături de Belizarie cu 12 ani în urmă. Dacă încrederea lui Iustinian în planurile sale de cucerire a Vestului slăbise la un moment dat, acum ea era din nou foarte mare. Atunci când rebelii revoltaţi împotriva regelui vizigot din Spania au cerut ajutor bizantinilor, împăratul a acceptat şi a trimis în Spania o mică forţă armată, în plus faţă de cea din Italia.

În 552 Narses a străbătut Illyricum-ul şi a pătruns în nordul Italiei cu circa 20.000 de oameni. El l-a întâlnit pe Totila într-o bătălie la Tadinae, între Ravenna şi Roma, în care Totila a fost rănit mortal, iar Narses a obţinut o victorie zdrobitoare. Narses a ocupat din nou Roma, pe care ostrogoţii o recuceriseră, şi a reuşit să împresoare lângă Roma cea mai mare parte a armatei ostrogote rămase în viaţă. Acolo majoritatea ostrogoţilor au fost ucişi, împreună cu noul rege care îl înlocuise pe Totila. Aceste două înfrângeri au redus ostrogoţii la câteva mici garnizoane şi bande rătăcitoare, lipsite de rege şi mult mai slabe decât armata lui Narses. Între timp, forţele bizantine au debarcat în Spania şi l-au înfrânt pe regele vizigot. Ele s-au stabilit în partea sudică a regatului, pe care curând l-au transformat în provincie bizantină.

Deoarece Iacob Baradaeus hirotonisea tot mai mulţi preoţi şi chiar episcopi monofiziţi pentru Biserica sa Iacobită, împăratul a devenit atât de hotărât ca Edictul celor trei Capitole să fie acceptat încât a convocat un conciliu ecumenic la Constantinopol în 553. Episcopii Răsăritului, aflaţi în număr foarte mare la acest Al Doilea Conciliu de la Constantinopol, au confirmat imediat edictul împăratului. Biserica Apuseană, care se împotrivise edictului, nu era de acord cu conciliul, care părea un răspuns exagerat la o problemă minoră. Papa, pe care Iustinian l-a reţinut la

Constantinopol, l-a acceptat după multă opunere. Dar conciliul nu pare să fi făcut nimic pentru a opri extinderea Bisericii Iacobite.

Bizantinii își încheiau cucerirea Italiei, extinzându-și dominația și în Spania, și deținând și regatul Lazicum împotriva perșilor, când ciuma bubonică a lovit iar în 558. Această nouă epidemie, deși mai puțin devastatoare decât în 541–544, a anulat probabil orice refacere demografică după acei ani, și a dus la o altă scădere a veniturilor statului într-un moment când cheltuielile erau încă foarte mari. Iustinian l-a numit din nou pe Petros Barsimes prefect al Răsăritului și i-a permis să folosească aceleași metode aspre și nepopulare de dinainte pentru a păstra un echilibru fragil al bugetului.

Pe măsură ce efectele epidemiei se răspândeau, succesele bizantine în Italia erau obținute tot mai greu, iar cele din Spania s-au oprit. Deoarece, la fel ca și înainte, ciuma a afectat mai puțin populațiile nomade decât pe bizantini, aceasta i-a ajutat pe bulgari, slavi și cutiguri, popor nomad înrudit cu hunii, să pătrundă adânc în Balcani. Cutigurii au înfrânt o armată bizantină și au atacat Constantinopolul, slab apărat la acea vreme. Iustinian l-a rechemat pe generalul Belizarie, care se retrăsese de la comanda armatei, iar acesta a reușit să-i respingă. Apoi împăratul a luat el însuși comanda oștilor sale, câștigând un oarecare renume pentru îndepărtarea cutigurilor, deși de fapt el îi plătise pentru a se retrage. De asemenea, Iustinian a plătit un tribut anual unui grup mai mare și mai puternic de huni, avarii, pentru a nu invada imperiul.

În 561 regele perșilor Chosroe I a acceptat în cele din urmă un tratat de pace pe 50 de ani, recunoscând protectoratul bizantinilor asupra regatului Lazicum și cedând câteva avanposturi din acesta în schimbul unui mic tribut anual. Astfel, Iustinian recuperase toate teritoriile pe care le luaseră perșii. În același an Narses a încheiat pacificarea bizantină a Italiei o dată cu plecarea peste Alpi a ultimilor ostrogoți înfrânți. După o recucerire lentă dar sigură și totală, Narses a ajuns să administreze întreaga peninsulă sub titlul de *patriciu*, fiind în același timp și comandantul noii Armate a Italiei. Cu toate acestea, lungul război cu ostrogoții adusese mari pagube Italiei și în special Romei, care trecuse de cinci ori sub stăpâniri diferite.

Acum, bătrânul Iustinian, văzându-şi în cele din urmă imperiul şi cuceririle sigure, a făcut o ultimă încercare de a se reconcilia cu monofiziţii. De data aceasta el spera, într-un mod total nerealist, de a-i convinge chiar şi pe monifiziţii extremi, care credeau că natura pe deplin divină a lui Hristos Îl făcea incapabil să păcătuiască sau să îndure chinuri. În 565 împăratul a emis un edict care reunea atât această credinţă cât şi aparent incompatibila hotărâre a Conciliului de la Calcedon, care afirmase deplina umanitate a lui Hristos. Explicaţia plauzibilă pentru ciudata acţiune a lui Iustinian este că la vârsta de 83 de ani mintea sa nu mai era atât de vie precum ambiţiile sale. Cea mai mare parte a ierarhiei sale ecleziastice a reuşit să întârzie luarea unei poziţii în privinţa acestui edict până la moartea împăratului, care a survenit în acelaşi an.

Iustinian era mândru de realizările sale, şi pe bună dreptate. Construcţiile sale şi codul de legi i-au adus o faimă bine meritată, până în timpurile noastre. Cuceririle sale în Italia, Africa, Illyricum, Spania şi Crimeea au fost importante. Toate, cu excepţia Crimeii, erau practic recuceriri, deoarece făcuseră parte din Imperiul Roman de Apus, al cărui pandant răsăritean şi moştenitor instituţional era Bizanţul. Dar toate fuseseră pierdute înainte de naşterea lui Iustinian, iar acţiunea lui de a le recupera a dovedit atât perspicacitate cât şi îndrăzneală. Deşi propriii lui sfătuitori se îndoiseră de reuşita expediţiei africane, împăratul înţelesese în mod corect că regatele vandal, ostrogot şi vizigot erau mult mai slabe decât Bizanţul, şi puteau fi înfrânte cu un preţ rezonabil. El a realizat de asemenea că Africa, Italia şi Spania puteau reprezenta posesiuni valoroase pentru imperiu.

Cu toate acestea, multe dintre planurile lui Iustinian au eşuat. Efortul său de durată de a-i readuce pe monofiziţi în sânul Bisericii s-a dovedit zadarnic după ce Teodora l-a întrerupt în momentul în care părea să dea rezultate. De asemenea, a renunţat în mare parte la campania sa de reducere a corupţiei în cadrul guvernului când a reluat vânzarea funcţiilor sub presiunea problemelor fiscale grave dar temporare. Deoarece codul său de legi era în latină, cea mai mare parte a juriştilor răsăriteni nu îl puteau folosi decât cu dificultate, sau chiar deloc. La sfârşitul domniei sale, deşi Bizanţul era mult mai mare decât fusese la moartea lui Anastasiu, puterea şi prosperitatea sa intraseră într-un con de umbră.

Calcule sumare ale bugetului statului ar putea arăta ce se întâmplase. În jurul anului 540, când Iustinian deţinea aproape deja toate teritoriile cucerite de el, programul său de construcţii şi întărire a armatei par să fi adus bugetul său la circa 11,3 milioane *nomismata*, mai mult cu aproape o treime decât cel al lui Anastasiu. În 565, după ce Iustinian mai cucerise câteva teritorii dar anulase plata trupelor de graniţă şi încheiase cea mai mare parte a construcţiilor sale, bugetul său era de circa 8,5 milioane *nomismata*, cu un sfert mai mic decât cel din 540 şi aproape egal cu cel al lui Anastasiu. Un sfert din averea imperiului pare să fi dispărut pur şi simplu.

Explicaţia evidentă a acestui declin în cheltuielile statului este aceeaşi ca şi pentru majoritatea eşecurilor lui Iustinian: efectele epidemiei de ciumă după 541. Acestea au fost atât de diferite, în magnitudine şi diversitate, faţă de cele mai multe evenimente istorice încât în mod inevitabil au fost subestimate de majoritatea istoricilor bizantini, ca şi de cea mai mare parte a celor moderni. Nici măcar reapariţia ciumei în secolul al XIII-lea nu a avut acelaşi efect dezastruos, deoarece s-a manifestat mai rar asupra unei populaţii mai dense. Dacă prima epidemie ar fi dus la moartea lui Iustinian – cum era cât pe-aci să se întâmple, ar fi putut provoca prăbuşirea fiscală şi militară a imperiului pe care el a reuşit cu greu să o evite. Dacă nu ar fi existat ciuma, recuceririle lui Iustinian ar fi lăsat cu siguranţă Bizanţul mult mai puternic.

Oricum, ciuma a produs schimbări profunde în imperiu, majoritatea negative. Neputând face mai multe economii în detrimentul armatei, bizantinii s-au trezit din nou apăsaţi de aparatul de stat. Oraşele bizantine s-au micşorat. Consiliile orăşeneşti, care se luptau de mult cu responsabilităţile lor de colectare a taxelor, după epidemie n-au mai fost în stare să-şi îndeplinească deloc sarcinile. Declinul oraşelor a afectat învăţământul, literatura şi arta, oferite şi cerute în cea mai mare parte de orăşeni. Acest prejudiciu adus educaţiei a fost probabil mult mai mare decât cel provocat de hotărârea lui Iustinian de a interzice păgânilor să predea, o măsură ce pare să nu fi fost aplicată în mod hotărât.

Cu toate acestea, în pofida tuturor nenorocirilor, Bizanţul a rămas o putere mult mai mare decât vecinii săi. După recuceririle lui Iustinian, populaţia şi resursele sale ajunseseră probabil de două ori mai mari decât cele ale Persiei, singurul lui rival serios, care a avut de asemenea mult de

suferit de pe urma ciumei. Faptul că marea majoritate a bizantinilor deveniseră creştini a contrabalansat diviziunea lor în privinţa aspectelor monofizitismului. În special deoarece economia imperiului fusese întotdeauna preponderent rurală, declinul redus al oraşelor nu a fost deosebit de semnificativ. Birocraţia şi armata bizantină încă mai funcţionau relativ bine, iar armata de câmp de 150.000 de oameni era cu mai bine de jumătate mai mare decât fusese sub Anastasiu. Dacă imperiul nu era cu mult mai puternic decât fusese înainte de Iustinian, el nu era nici cu mult mai slab.

Succesorii lui Iustinian

Conform spuselor unui şambelan ce se aflase la căpătâiul lui Iustinian pe patul de moarte, bătrânul împărat l-a numit ca moştenitor pe nepotul său Iustin, care se căsătorise cu Sofia, nepoata Teodorei. Această afirmaţie a fost suficientă pentru a sprijini pretenţia la tron a lui Iustin, deoarece el era cel mai probabil succesor şi legase prietenii importante în cursul lungului său serviciu de administrator al Palatului. Cu toate acestea, unchiul său, îndoindu-se probabil de priceperea sa, îi dăduse sarcini destul de limitate. Având în jur de 45 de ani la urcarea sa pe tron, Iustin II a vrut să iasă din umbra unchiului său, şi în scurt timp a anulat unele dintre cele mai nepopulare măsuri ale lui Iustinian. A renunţat, în mod înţelept, la recentul edict asupra monofizitismului, a înapoiat – o măsură de bun-simţ – împrumuturile luate în mod forţat de la senatori, şi a oprit în mod prostesc trimiterea unor sume de bani către avari.

Avarii nu au atacat imediat Bizanţul deoarece erau ocupaţi cu extinderea către vest. Pentru a pleca din drumul lor, lombarzii, o populaţie germanică ce trăia la nord-vest de Illyricum, au migrat în 568 în Italia, unde Iustin, dintr-un motiv sau altul, îl îndepărtase pe Narses de la conducere. Fără Narses, Armata bizantină a Italiei s-a dovedit incapabilă să oprească înaintarea lombarzilor, care au cucerit partea de nord, ce avea să se numească de atunci Lombardia. Între timp, vizigoţii au invadat Spania bizantină, iar maurii au atacat Africa bizantină. Iustin, care devenise

obsedat de economii, nu a făcut nimic pentru a apăra posesiunile apusene pe care Iustinian se străduise atât de mult să le cucerească.

Iustin era mai interesat de Răsărit, unde a văzut o posibilitate de a reconcilia monofiziții moderați. Unii monofiziți extremiști începuseră să afirme că așa cum Hristos, ca persoană unică, avea în mod necesar o singură natură, Treimea, cu trei persoane, avea în mod necesar trei naturi. Monofiziții moderați au condamnat această doctrină sub numele de triteism, credința în trei Dumnezei. Dar pentru a o respinge, ei trebuiau să accepte argumentul calcedonian că persoana poate diferi de natura sa, astfel încât Hristos ar fi putut avea în același timp două naturi și o singură ființă. După câteva conferințe organizate de Iustin, episcopii monofiziți moderați, conduși de însuși Iacob Baradaeus, au recunoscut ortodoxia calcedonienilor, și în 571 au acceptat un edict de uniune. Dar aproape imediat, preoții lor furioși și laicii i-au forțat să retracteze. Indignat de respingerea de către ei a uniunii, împăratul a scos în afara legii monofizitismul, adâncind mai mult ca oricând schisma.

În loc să apere Italia împotriva lombarzilor, Africa împotriva maurilor, sau Spania împotriva vizigoților – în oricare dintre aceste cazuri câteva întăriri ar fi fost cruciale –, interesele în Răsărit ale împăratului l-au determinat să rupă pacea cu Persia, cultivată cu atâta grijă de Iustinian. Iustin a încurajat o revoltă a armenilor împotriva perșilor, nu le-a mai dat acestora tributul anual, a refuzat să negocieze, și le-a invadat teritoriul. Perșii au trecut la represalii în 573, asediind și cucerind Dara, care de la domnia lui Anastasiu fusese punctul cel mai consolidat de la granița bizantină. Căderea Darei a reprezentat pentru Iustin un șoc atât de dureros în nesăbuința lui de a ataca Persia încât și-a pierdut mințile și a încercat să se sinucidă. Soția sa Sofia i-a încredințat conducerea imperiului prietenului său Tiberiu, comite al gărzii *Excubitori*-lor.

Tiberiu, pe care împăratul dement l-a numit curând *caesar*, a devenit conducătorul efectiv al imperiului în jurul vârstei de 35 de ani. De origine iliră ca și familia lui Iustinian, el era un militar destul de capabil, cu mai mult bun-simț decât Iustin II. Dar Tiberiu s-a simțit obligat să recucerească Dara, ceea ce a însemnat un război costisitor și periculos. El a folosit o parte din sumele economisite de Iustin pentru a cumpăra patru ani de armistițiu de la perși, deși aceștia au refuzat să extindă armistițiul și asupra

Armeniei, unde războiul a continuat într-un mod indecis. În timpul acestui armistițiu Tiberiu a transferat la granița cu perșii multe trupe din armatele din Illyricum și Tracia, și a mărit încontinuu Armata Răsăritului cu 15.000 de noi recruți. Aceste măsuri au împovărat bugetul și au pus în pericol frontiera pe Dunăre, dar Tiberiu spera că ele vor asigura o victorie asupra Persiei. Când armistițiul a expirat în 578, Mauriciu, generalul lui Tiberiu, a obținut câteva victorii importante. În același an, nebunul Iustin II a murit, iar *caesar*-ul său i-a urmat la tron ca Tiberiu II.

Tiberiu le-a propus perșilor să le cedeze teritoriul pe care Mauriciu li-l luase în Armenia, în schimbul Darei, dar perșii au refuzat. Deși cu un mic ajutor din partea lui Tiberiu bizantinii și-au îmbunătățit ușor poziția în Italia și Spania, și foarte mult în Africa, în Balcanii slab apărați avarii au început să amenințe la graniță, iar triburile slave au început să migreze peste Dunăre către sud până în Grecia. Mauriciu a câștigat și alte victorii, la un moment dat chiar apropiindu-se de capitala persană Ctesiphon, dar perșii nu au cedat. Generalul și-a întrerupt campania în 582, când Tiberiu, bolnav, l-a chemat în capitală. Înainte de a muri, împăratul i-a dat-o pe fiica sa de soție lui Mauriciu și l-a numit moștenitor la tron.

Mauriciu părea a fi împăratul de care avea nevoie Bizanțul. Originar din centrul Anatoliei, în vârstă de 43 de ani, educat și cu o activitate militară remarcabilă, era inteligent și cinstit, și hotărât până la încăpățânare. Mauriciu știa prea bine că se confruntă cu probleme urgente și insolubile. Războiul cu perșii era departe de a fi câștigat, iar reducerea armatei în Răsărit nu putea decât să prelungească acest război. Dar o mare parte a acelei armate era necesară urgent împotriva avarilor și slavilor în Balcani, ca și împotriva lombarzilor din Italia. Sumele uriașe cheltuite de Tiberiu pentru armată și tributuri sărăciseră atât de mult vistieria încât Tiberiu începuse să amâne plata armatei din Răsărit. Această situație dificilă – atât militară cât și fiscală – nu era ușor de rezolvat.

Evident, Mauriciu dorea o victorie rapidă în Răsărit. Timp de doi ani el a trimis mari armate în teritoriul persan, dar acestea n-au reușit să obțină vreo victorie decisivă. Apoi împăratul a transferat unele trupe în Balcani, unde avarii și slavii deveniseră mult prea supărători pentru a mai fi ignorați. După această mișcare, bizantinii au continuat să-i bată pe perși și să le invadeze teritoriile, fără a reuși însă să-i oblige să încheie pacea.

Soldaţii care au sosit în Balcani cu greu au putut face faţă avarilor care ocupau cea mai mare parte a graniţei pe Dunăre, şi slavilor care stăpâneau mari teritorii în interior.

Deoarece cheltuielile celor două războaie creşteau, în 588 Mauriciu a încercat să facă economii declarând că guvernul va începe să furnizeze arme soldaţilor, în loc să le dea generoasele subvenţii pe care le primeau încă din timpul lui Anastasiu. Indignate de această reducere a venitului lor real, armatele răsăritene s-au revoltat. L-au înlăturat pe comandantul lor Priscus, şi-au ales un nou comandant, şi au jefuit zona rurală a Sirici. Perşii, încântaţi de această situaţie, au trecut graniţa. Dar comandantul ales de soldaţi era loial şi responsabil. El a reinstalat ordinea, i-a înfrânt pe perşi şi i-a alungat din teritoriul bizantin. Revolta a luat sfârşit după ce Mauriciu a revenit la vechea formă de plată a armatei, dar în confuzia creată, perşii reuşiseră să cucerească oraşul de graniţă Martyropolis, pe care bizantinii n-au mai putut să-l recucerească. Între timp, avarii au invadat Tracia.

Greutăţile războiului epuizau Bizanţul, dar perşii se aflau într-o situaţie şi mai dificilă. În 590, în cel de-al 18-lea an de război, perşii erau atât de exasperaţi încât au organizat două revolte separate. În prima regele a fost înlăturat şi înlocuit cu fiul său Chosroe II; în cea de-a doua, Chosroe a fost şi el alungat şi în locul lui a fost adus un general al rebelilor. Chosroe a reuşit să se refugieze în Bizanţ cu câţiva însoţitori, şi a promis să renunţe la Martyropolis şi Dara, şi la protectoratul persan asupra Iberiei şi celei mai mari părţi a Armeniei, în schimbul ajutorului bizantinilor pentru a reveni pe tronul Persiei. Rivalul său uzurpator i-a oferit lui Mauriciu Martyropolis, Dara şi de mult pierdutul oraş de frontieră Nisibis, doar ca să nu intervină în conflict.

Cei care cunosc desfăşurarea evenimentelor ulterioare ar putea spune că Mauriciu ar fi trebuit să-l aleagă pe uzurpator, preferând o pace favorabilă pe gratis şi un guvern persan instabil şi ilegitim. Dar neştiind ce avea să-i aducă viitorul, Mauriciu l-a sprijinit pe Chosroe. Probabil că împăratul s-a gândit, şi destul de întemeiat, că Armenia şi Iberia erau mult mai valoroase decât Nisibis, şi că o Persie stabilă şi prietenă ar putea menţine mai bine pacea. El a trimis o mare armată bizantină sub comanda generalului Narses care să-l însoţească pe Chosroe, care în drumul său a primit şi alte ajutoare. Aliaţii au luat oraşele Martyropolis şi Dara pentru bizantini, l-au reinstaurat pe Chosroe în capitala persană Ctesiphon, şi au înfrânt armata

uzurpatorului până la sfârşitul anului 591. Aşa cum promisese, Chosroe a cedat bizantinilor Iberia şi Armenia.

Mauriciu a încheiat triumfător războiul cu perşii, câştigând pentru Bizanţ cea mai bună frontieră răsăriteană de la Iulian şi o pace aparent sigură cu Persia. Prestigiul său era atât de mare încât el a reuşit să convingă Biserica Iberică şi mare parte din Biserica Armeană să treacă de la monofizitism la calcedonianism. Acum împăratul a mutat multe trupe din est în Balcani, şi a început laborioasa sarcină de a alunga slavii din teritoriul bizantin şi de a reface frontiera pe Dunăre.

Pentru a grăbi acest proces, Mauriciu s-a hotărât să-i atace pe slavi în teritoriile lor de la nord de Dunăre, unde armata bizantină i-a înfrânt de două ori. Dorind să reducă cheltuielile campaniei, în 593 el a ordonat armatei să rămână în nordul Dunării şi să trăiască din ceea ce le oferea acel ţinut. Dar perspectiva aceasta era atât de neplăcută încât soldaţii erau pe punctul de a se revolta, când comandantul lor Priscus, care fugise din revolta din Răsărit cu cinci ani în urmă, a acceptat să-i ducă în Tracia, unde să-şi petreacă iarna în locuri mai sigure şi mai plăcute. Slavii au invadat din nou nordul Illyricum-ului şi împăratul furios l-a înlăturat pe Priscus.

În anul următor, Mauriciu, tot în vederea unor economii, a hotărât anularea sumelor plătite soldaţilor nu numai pentru arme, ci şi pentru uniforme, urmând ca de-acum înainte plata aceasta să se facă în natură. Pentru a-i compensa pe soldaţi pentru venitul pierdut, el a garantat că cei care mureau în război vor fi înlocuiţi de fiii lor, iar invalizii vor continua să-şi primească banii pentru hrană drept pensie. Dar oamenii erau tot nemulţumiţi. Noul lor comandant a trebuit să plătească vechile solde şi în acelaşi timp să confirme şi costisitoarele măsuri menite a-i compensa. Mauriciu l-a înlăturat şi l-a înlocuit cu Priscus.

Oricât de mult ar fi costat imperiul sau oricât de nemulţumiţi ar fi fost, soldaţii au luptat în mod onorabil. Priscus i-a înfrânt pe slavi, i-a asediat pe avari, şi a cucerit cea mai mare parte a Illyricum-ului şi Traciei. Dar în timp ce îi alunga pe slavi, avarii umiliţi au lovit din nou. În 597 ei au înaintat prin nordul Illyricum-ului şi au pătruns în nordul Traciei, ameninţând Constantinopolul. Avarii s-au retras doar în anul următor, după ce ciuma, reapărută în imperiu, s-a răspândit în rândurile lor. Un an mai târziu, Priscus a contraatacat, invadând teritoriul avarilor de la nord

de Illyricum şi înfrângându-i în repetate rânduri. Acum Mauriciu câştigase practic războiul balcanic, dar în acelaşi timp luptele şi ciuma îi epuizaseră pe bizantini.

În 602, împăratul şi-a reînnoit ordinul ca armatele din Balcani să-şi petreacă iarna la nord de Dunăre, supravieţuind cu ceea ce le oferea acel teritoriu. Neavând de ce să se teamă de slavi, soldaţii s-ar fi supus poate dacă vremea nu s-ar fi înrăutăţit. Comandantul lor, fratele lui Mauriciu, Petros, ar fi putut evita revolta dacă ar fi revocat ordinul; dar nu a vrut să o facă, ştiind că asemenea concesii au dus întotdeauna la demiterea comandantului. Refuzând să i se supună, soldaţii exasperaţi s-au revoltat pe faţă, şi-au ales drept comandant un tânăr ofiţer numit Phocas, şi au atacat Constantinopolul.

În capitală rămăseseră prea puţine trupe, şi Mauriciu şi-a dat seama că zgârcenia lui îl făcuse să-şi piardă popularitatea şi în oraş. Rebelii i-au oferit tronul lui Teodosiu, fiul mai mare al lui Mauriciu, care a refuzat, apoi socrului lui Teodosiu, Germanus, care a ezitat. Mauriciu şi familia sa au părăsit oraşul, şi rebelii l-au proclamat împărat pe conducătorul lor Phocas. Phocas l-a capturat şi executat pe Mauriciu, alături de fratele său şi de cei cinci fii mai mici. Singurul fiu care a reuşit să scape a fost Teodosiu, care fusese trimis să ceară ajutor de la regele perşilor Chosroe, în amintirea ajutorului pe care-l primise odată de la Mauriciu. Atât Chosroe cât şi comandantul răsăritean Narses, care îl reinstalase pe Chosroe pe tron, au refuzat să îl recunoască pe Phocas şi s-au pregătit de război.

Focas a fost primul împărat al imperiului răsăritean de la Diocleţian care a preluat puterea deplină fără drepturi ereditare sau legale, iar această violentă preluare a Răsăritului a fost prima după înfrângerea lui Liciniu de către Constantin. Deşi Basiliscus îl înlăturase temporar pe Zenon, iar câţiva împăraţi apuseni îşi pierduseră tronul cu consecinţe dezastruoase pentru Apus, una dintre cele mai mari calităţi ale Răsăritului fusese tradiţia sa de succesiune stabilă. Aceasta a luat sfârşit într-un moment în care imperiul se lupta de multă vreme să-şi menţină echilibrul şi nu-şi putea permite o criză internă.

Fără îndoială, cei trei succesori ai lui Iustinian ar fi putut conduce imperiul mai bine decât au făcut-o. Pe bună dreptate avea Iustin II remuşcări pentru pierderea Darei: războiul său cu perşii nu fusese necesar şi nici

înţelept, iar resursele sale puteau fi mai bine folosite pentru apărarea Italiei împotriva lombarzilor. Pentru Tiberiu şi Mauriciu ar fi fost cel mai bine să accepte pierderea Darei şi să pună capăt războiului cu perşii înainte ca acesta să secătuiască vistieria şi să permită slavilor şi avarilor să invadeze Balcanii. În orice caz, indiferent cât de strâmtorat financiar ar fi fost, Mauriciu trebuia să fi învăţat din cele trei experienţe anterioare cu soldaţii răzvrătiţi să nu provoace revolta care în final i-a adus distrugerea.

Pe de altă parte, până la căderea lui Mauriciu – care în mod clar putea fi evitată –, Bizanţul nu a suferit mari catastrofe. Noile sale provincii africane au rezistat la toate atacurile maurilor. Imperiul şi-a păstrat cu foarte puţini oameni şi bani pierduţi principalele oraşe şi o mare parte a celor mai bune teritorii din Italia, şi cu ceva mai mult efort probabil că ar fi reuşit să-i alunge definitiv pe lombarzi. Aproape jumătate din provincia spaniolă a bizantinilor a supravieţuit, în pofida dezinteresului aproape total al împăraţilor. Bizantinii şi-au câştigat războiul nechibzuit cu perşii, i-au înfrânt în mod hotărâtor pe avari şi pe slavi. Soldaţii care s-au revoltat împotriva lui Mauriciu aveau motive să creadă că luptaseră bine şi erau îndreptăţiţi să-şi păstreze toate avantajele. Era evident că imperiul încă mai avea putere.

O societate irascibilă

În perioada cuprinsă între mijlocul secolului al V-lea şi jumătatea secolului al VI-lea, Bizanţul s-a bucurat de o mare prosperitate şi şi-a învins duşmanii, atât în ţară cât şi în afara graniţelor. Succesele politice, economice şi militare bizantine s-au înmulţit şi au dus la alte succese. Eliberarea armatei şi a guvernului de sub controlul barbar de către Leon I a constituit o importantă reuşită, la fel ca şi recuperarea nordului Balcanilor de la ostrogoţi de către Zenon şi umplerea vistieriei şi întărirea armatei de către Anastasiu. Recuceririle lui Iustinian au reprezentat cea mai remarcabilă realizare din istoria Bizanţului, alături de marile reforme legale şi administrative şi un măreţ program de construcţii. Cu toate acestea, începând cu sfârşitul domniei lui Iustinian, armatei şi guvernului le-a fost din ce în ce mai greu să sprijine imperiul lărgit.

Între timp, guvernul imperial, creştinismul şi cultura greacă nu au reuşit să facă prea mult pentru unificarea societăţii bizantine, şi acest lucru era probabil de aşteptat. Acum provinciile se adaptaseră pe deplin la administraţia implicată în toate domeniile a lui Diocleţian. O dată ce aproape toţi bizantinii deveniseră creştini până la sfârşitul secolului al VI-lea, creştinismul a făcut tot ce a putut pentru unificarea imperiului. La finele secolului al VI-lea limba greacă era cunoscută în aproape întregul său areal natural, înlocuind aproape total limbile indoeuropene în Tracia şi Anatolia, dar neputând acoperi limbile hamitice sau semite mai puţin compatibile, precum copta şi limba veche siriană. Mai mult, Iustinian recucerise câteva milioane de vorbitori de latină care nu ştiau aproape deloc greaca şi nici nu păreau a avea vreo şansă de a învăţa mai mult. Astfel, Bizanţul secolului al VI-lea era format din trei părţi: un centru bine elenizat, un est doar superficial elenizat, şi un vest latinizat.

Partea centrală consta din Grecia, Tracia şi Anatolia, care urmau să formeze întregul Imperiu Bizantin şi care deja deveneau nucleul lui. La sfârşitul secolului al VI-lea aproape toţi locuitorii acestei regiuni vorbeau limba greacă, deşi mult mai puţin de jumătate dintre strămoşii lor fuseseră greci. Singurele minorităţi importante rămase erau armenii în estul îndepărtat, vorbitorii de latină în nord, şi unii iliri în vest care, fiind izolaţi în munţi între cele două zone lingvistice, nu fuseseră supuşi procesului de elenizare şi nici de latinizare. Metropola întregii regiuni era Constantinopolul, acum capitala de necontestat a imperiului şi de departe cel mai mare oraş al său. Patriarhatul Constantinopolului includea cea mai mare parte a acestui teritoriu vorbitor de greacă, dar nu tot, deoarece Grecia însăşi era supusă papalităţii. Creştinii din această regiune erau în marea lor majoritate calcedonieni, dar nu neapărat ostili eforturilor limitate de a atrage monofiziţii moderaţi.

Cea mai mare parte a împăraţilor, generalilor şi funcţionarilor proveneau din această regiune centrală, cu toate că şi în nordul vorbitor de latină, principalul teritoriu pentru recrutările în armată, s-au născut mulţi împăraţi şi generali, printre care Leon I, Iustinian, Belizarie, Tiberiu, Mauriciu şi Focas. În pofida eforturilor acestora de a-şi apăra pământul natal, nordul Illyricum-ului şi Tracia au rămas aproape la fel de sărace şi expuse primejdiilor. Mulţi ţărani au intrat în armată pentru că acasă perspectivele

erau atât de sumbre, iar principalii consumatori ai micului lor surplus de hrană erau probabil soldaţii de la graniţa dunăreană. În sud, Grecia era aproape la fel de săracă, mai ales după ce slavii au invadat-o la sfârşitul secolului al VI-lea. Sudul Traciei a suferit mai puţin de pe urma invaziilor şi a beneficiat de piaţa oferită de Constantinopol. Anatolia, la fel de bine localizată ca şi Tracia pentru a profita de impulsul economic al capitalei, s-a bucurat de pace, cu excepţia unor acte ocazionale de tâlhărie, şi a devenit tot mai bogată până la izbucnirea epidemiei de ciumă. La începutul secolului al VI-lea, populaţia Constantinopolului atingea probabil 400.000 de locuitori. Apoi ciuma a produs ravagii aici, la fel ca şi în celelalte oraşe din Anatolia şi Grecia, aducând aproape peste tot criza economică.

Regiunea răsăriteană reprezentată de Egipt şi Siria nu fusese niciodată omogenă. Cunoaşterea limitată a limbii greceşti şi respingerea parţială a Conciliului de la Calcedon au ţinut Egiptul şi Siria departe de centrul grec fără a le apropia una de cealaltă, deoarece copta şi siriana veche, principalele lor limbi şi cele ale Bisericilor lor monofizite, erau de neînţeles una faţă de cealaltă. Când atenţia lui Iustinian s-a îndreptat spre Apus, iar Constantinopolul a eclipsat Antiohia şi Alexandria, Siria şi Egiptul au fost mai neglijate de guvern decât înainte. Deoarece ciuma a lovit mai mult oraşele şi regiunile de coastă, unde vasele aduceau şoareci şi purici infectaţi, ea a depopulat teritoriile vorbitoare de greacă din Siria şi Egipt mai mult decât zonele rurale şi interiorul ţării, lăsând regiunea mai puţin elenizată decât înainte. Cu toate acestea, dacă datele arheologice pot fi un indicator, secolul al V-lea şi începutul celui de-al VI-lea au reprezentat o perioadă de remarcabilă dezvoltare demografică şi economică în Siria şi Palestina, unde atât agricultura cât şi comerţul au luat un mare avânt. Ciuma aproape că a ocolit regiunea interioară a Siriei, deşi centrul Egiptului a suferit probabil mult datorită traficului de vase pe Nil.

Vestul imperiului – teritoriile recucerite de Iustinian în Africa, Italia şi Spania – a constituit întotdeauna cea mai săracă regiune, şi curând avea să fie şi mai săracă. Deşi cele trei ţinuturi recucerite aveau în comun limba latină, din punct de vedere geografic ele erau izolate una de alta, şi de Răsărit. Cu toate că până în 540 Belizarie a pus stăpânire pe Africa şi pe cea mai mare parte a Italiei fără a provoca mari stricăciuni sau rupturi, războaiele ulterioare cu maurii, ostrogoţii şi lombarzii, şi din nou ciuma,

au avut consecinţe mult mai grave. Africa a fost cea mai norocoasă dintre ele, deoarece bizantinii i-au înfrânt în final pe mauri şi au restabilit acolo o pace de durată. Spania bizantină nu a fost decât un şir de avanposturi în linie de bătaie. Cât despre Italia, de-abia îi înfrânseseră bizantinii pe ostrogoţi când lombarzii au invadat teritoriul, începând un război fără sfârşit şi curând cucerind mai bine de jumătate din peninsulă. Italia a fost mult depopulată şi ruralizată, iar Roma s-a micşorat, ajungând la dimensiunile unui orăşel. Succesorii lui Iustinian, preocupaţi de problemele lor din Răsărit, au lăsat în mare parte posesiunile apusene să se descurce singure.

În pofida acestor dificultăţi militare, armata bizantină s-a comportat mai bine decât în perioada anterioară. Nu numai că a cucerit vaste teritorii noi în vest, dar a şi luptat cu vigoare în diferitele sale campanii de apărare, deşi nu a primit întotdeauna sprijin din partea împăraţilor. O schimbare crucială a fost, evident, creşterea de către Anastasiu a soldei armatelor de câmp, suficient pentru a le ridica moralul şi a atrage voluntari care să se confrunte cu barbarii. Numărul soldaţilor de câmp a crescut de la 95.000 la 150.000 o dată cu crearea de către Iustinian a celor patru noi Armate ale Armeniei, Italici, Africii şi Spaniei.

Cu toate acestea, armatele de garnizoană, deja de mică valoare, au continuat să decadă. Anastasiu le-a mărit foarte puţin solda, iar Iustinian a oprit cu totul plata regulată, lăsându-le doar unele subsidii. Deşi Iustinian a menţinut plata armatelor de câmp la nivelul stabilit de Anastasiu, el a amânat plata ori de câte ori era în dificultate financiară, ceea ce a dus la revolte serioase în Africa şi Italia. Mai târziu, Mauriciu a încercat să reducă solda soldaţilor de câmp, ceea ce i-a determinat în final să-l îndepărteze de la tron. Eficientă şi loială dacă era plătită integral şi la timp, armata de câmp din secolul al VI-lea devenise în acelaşi timp şi costisitoare, şi, pe măsură ce secolul se scurgea, era tot mai greu de întreţinut.

Alături de realizările armatei de câmp, o altă remarcabilă reuşită după 457 a fost încheierea succesiunii de împăraţi incapabili. Deşi slăbiciunea celor trei monarhi anteriori şi marea durată a domniei lor pot fi rezultatul unor accidente ale eredităţii şi longevităţii, realizările obţinute cu trudă de către Leon I şi Zenon au reprezentat o schimbare a tendinţei. Cu excepţia tânărului Leon II şi a vârstnicului Iustin I, pentru care au domnit de fapt Zenon şi Iustinian, nici unul dintre împăraţii acestei perioade nu a fost inactiv

sau nepriceput. Începând cu Leon I, împăraţii nu numai că au înfrânt puterea generalilor lor barbari, dar au şi supus comandanţii băştinaşi răzvrătiţi, precum Illus şi Vitalian. De asemenea, ei par să-şi fi afirmat controlul asupra celorlalţi curteni şi funcţionari, reducând corupţia şi mărind eficienţa. După ce au obţinut acest control în perioade înfloritoare, împăraţii l-au păstrat şi în condiţii mai puţin prospere şi liniştite.

Sistemul de impozitare pare să se fi îmbunătăţit alături de birocraţie. Hotărârea lui Anastasiu de a percepe în bani multe dări în natură a ajutat cu siguranţă. Pe măsură ce clasa decurionilor îşi continua declinul, Anastasiu i-a înlocuit pe scară largă, numind pentru fiecare oraş oficiali care deţineau monopolul perceperii impozitelor. Aceştia au menţinut veniturile la un nivel ridicat, ajutaţi de decurionii rămaşi, care încă mai puteau fi constrânşi să plătească ceea ce nu reuşeau să colecteze. Faptul că Anastasiu a mărit cheltuielile şi a putut acumula un surplus remarcabil dovedeşte că veniturile creşteau.

Deşi veniturile ridicate reflectau probabil şi expansiunea economică, această expansiune ar fi dus doar la o evaziune fiscală mai mare dacă perceptorii şi-ar fi slăbit eforturile. Când a izbucnit epidemia de ciumă, reuşita funcţionarilor lui Iustinian de a menţine ridicate încasările prin orice mijloace a fost remarcabilă. În timp ce contribuabilii săraci au suferit fără îndoială, guvernul pare să fi depus mari eforturi pentru a colecta taxele de la decurioni şi senatori. Iustinian mai ales pare să fi ales oficiali din rândurile celor umili, precum Ioan de Cappadocia, care aveau să fie loiali împăratului mai degrabă decât unor rude şi prieteni bogaţi şi influenţi.

La sfârşitul secolului al V-lea, se pare că guvernul a reuşit să-i împiedice pe decurionii rămaşi să se sustragă îndatoririlor lor devenind senatori. Calitatea de membru în Senat a încetat să mai fie ereditară şi a devenit limitată la cei care deţineau funcţii înalte. Foştii decurioni, şterşi de pe lista senatorilor, au trebuit să îşi reia funcţiile din consiliile orăşeneşti, în cazul în care nu deveniseră prea săraci pentru a le mai putea îndeplini. Iustinian, care, cu originea sa ţărănească, oricum nu avea prea mare simpatie faţă de aristocraţi, era gata să impoziteze şi să confişte averea senatorilor, în special după ce unii senatori au sprijinit Răscoala Nika îndreptată împotriva lui. În Apus, declinul Italiei şi al Cetăţii Romei i-a dus la ruină pe senatori.

Senatorii din Răsărit, la început mai săraci decât cei din Apus, erau la sfârşitul secolului al VII-lea cei mai bogaţi oameni din imperiu, dar deveneau tot mai puţini, mai săraci şi mai dependenţi de împărat. Între timp, puterea episcopilor şi resursele de care aceştia dispuneau au crescut, pe măsură ce cuvântul lor cântărea tot mai greu în alegerea guvernatorilor de provincie, iar curţile ecleziastice au primit jurisdicţie asupra unor cazuri civile.

Întreaga perioadă a cunoscut o mare agitaţie urbană şi chiar rurală. La un moment dat în cursul secolului al V-lea guvernul a încredinţat demelor „Albaştrilor" şi „Verzilor" responsabilitatea organizării distracţiilor publice, probabil pentru a-i împiedica pe oficialii onorifici care se ocupaseră înainte de jocuri şi spectacole să obţină astfel popularitatea. Dar rezultatul neprevăzut a fost că tocmai aceste deme au dobândit popularitate şi putere. Ele au condus adesea revolte în Constantinopol şi alte oraşe, de obicei doar de dragul scandalului, dar uneori datorită nemulţumirilor legate de guvern. „Albaştrii" şi „Verzii" au agravat tendinţa de revoltă populară existentă deja înaintea lor, şi au facilitat tâlhăriile în zonele rurale. Noua prosperitate şi noua sărăcie, precum şi multele probleme cauzate de ciumă au dus la convingerea că actuala distribuire a bogăţiei şi puterii putea fi schimbată, poate prin violenţă.

Evidenţele arheologice pun în lumină o mare dezvoltare a oraşelor până la vremea ciumei, apoi o restrângere generală, şi în întreaga perioadă schimbări treptate în tiparul vieţii urbane. Pe străzile largi şi trasate regulat şi în marile pieţe proiectate în vremurile elenistice şi romane s-au înghesuit noi clădiri. În special prăvăliile uniforme care mărgineau pieţele au fost înlocuite de prăvălii ridicate în neorânduială pe străzile îngustate. Numeroasele noi biserici se înălţau oriunde exista teren disponibil, fără a se ţine seamă de planul anterior al oraşului. După ciumă, când invadatorii ameninţau o parte mai mare din imperiu, s-au înălţat noi ziduri de apărare ale oraşelor, cu lungimi reduse care fără îndoială reflectau reducerea populaţiei.

În majoritatea oraşelor, nu doar templele păgâne au început să fie abandonate sau adaptate altor scopuri, ci şi sălile de gimnastică şi hipodromurile, teatrele şi băile. Pe măsură ce vechile consilii orăşeneşti dispăreau, nu se mai simţea nevoia marilor clădiri şi spaţii publice. Biserica a continuat să-şi manifeste dezaprobarea faţă de distracţiile ce implicau

violență sau nuditate, și în final a închis hipodromurile, teatrele și marile băi din majoritatea orașelor. Deși probabil că locuințele private nu erau mai mici sau mai puțin confortabile decât înainte, cei mai mulți dintre orășeni aveau la dispoziție o gamă mai restrânsă de bunuri și distracții. Doar marile orașe, precum Constantinopolul, Alexandria și Tesalonicul, au rezistat curentului general.

După epidemie, orașele au devenit nu doar mai mici, ci și mai puține. În Italia și Illyricum, războiul permanent a transformat unele cetăți în orașe-fantomă, în timp ce majoritatea celorlalte s-au micșorat, ajungând niște sate neînsemnate. Antiohia nu și-a mai revenit niciodată cu adevărat după ce a fost devastată de cutremure și jefuită de perși. În pofida recuceririi de către Iustinian a unui mare teritoriu, numărul de orașe din imperiu cu o populație de peste 10.000 de locuitori a scăzut probabil de la circa treizeci la aproximativ douăzeci. În Apus, Cartagina pare să fi fost singurul oraș de această mărime după distrugerea Romei. În Illyricum, Tesalonicul a rămas singurul oraș mare după ce slavii au jefuit cetățile antice ale Greciei. Schimbările au fost mai puțin semnificative pentru marea majoritate a populației din zonele rurale, mai puțin tentante pentru invadatori, mai puțin dependente de hrana importată și mai puțin vulnerabile în fața ciumei. În Siria interioară, unde pământul nu fusese niciodată prea fertil, la sfârșitul secolului al VI-lea țăranii își construiau case noi și mari.

Comerțul, al cărui principal scop era aducerea hranei în orașe din zonele rurale, pare să se fi dezvoltat înainte de ciumă și apoi să se fi redus. Expansiunea economică din secolul al V-lea și începutul celui de-al VI-lea a adus populației mai mulți bani care să fie cheltuiți pe diverse bunuri importate. Negoțul cu mătase pare să fi înflorit pentru cei bogați, și sub Iustinian s-a dezvoltat o industrie autohtonă a mătăsii care folosea viermi de mătase aduși din China. Oamenii mai săraci care obțineau un surplus doreau mirodenii din India pentru a-și conserva alimentele și a le îmbunătăți gustul atunci când începeau să se strice. De fapt, probabil că dezvoltarea comerțului cu mirodenii din India prin Marea Roșie către Egipt a grăbit apariția ciumei, semnalată prima dată în Egipt și adusă, se spunea, din Etiopia.

Fără îndoială, reducerea demografică şi economică după ciumă a avut consecinţe foarte variate asupra supravieţuitorilor. Pe măsură ce economia imperiului s-a concentrat tot mai mult pe agricultura de subzistenţă, comerţul a scăzut mult mai mult decât economia în general. Deoarece orice declin demografic face ca forţa de muncă să devină mai valoroasă decât pământul, de el beneficiază mai degrabă săracii muncitori decât bogaţii proprietari de pământuri, şi producătorii rurali mai mult decât consumatorii urbani. Astfel, pentru marii proprietari de pământuri şi pentru stat a rămas un surplus mai mic, iar veniturile marilor proprietăţi şi ale guvernului s-au diminuat în mod evident. Consecinţa firească a fost că la sfârşitul secolului al VI-lea senatorii, decurionii, şi alţi proprietari de pământuri şi negustători deveneau tot mai săraci şi mai lipsiţi de putere, iar statul bizantin se lupta să facă faţă cheltuielilor sale.

O cultură diversă

La sfârşitul secolului al VI-lea, ajutată de o persecuţie foarte redusă, Biserica distrusese practic păgânismul. Deşi unele vestigii de practici păgâne s-au păstrat ca obiceiuri populare, în special în zonele rurale, ele şi-au pierdut semnificaţia religioasă, deşi din când în când erau denunţate de predicatori. Cu excepţia evreilor, larg răspândiţi în oraşele imperiului şi cu o concentrare mică în nordul Palestinei, practic toţi locuitorii imperiului erau creştini botezaţi. Arianismul şi nestorianismul dispăruseră aproape din imperiu. Singura erezie cu destul de mulţi adepţi în rândurile bizantinilor era monofizitismul, mai ales într-o formă moderată ce diferea de ortodoxism aproape numai cu numele. Chiar dacă adeseori creştinii nu reuşeau să trăiască conform cerinţelor credinţei lor, Biserica, cu doctrina sa a Păcatului Originar, nu-şi făcuse niciodată prea multe iluzii privind capacitatea oamenilor de a deveni mai buni în această viaţă.

Averea Bisericii provenea din donaţiile făcute de membrii săi. Mulţi donatori erau cetăţeni particulari, dar şi împăraţii şi oficialii contribuiau adesea, uneori din fondurile publice. Deoarece donatorii ofereau bani nu numai pentru ridicarea bisericilor, mănăstirilor şi instituţiilor de caritate,

ci şi pentru întreţinerea acestora în viitor, Biserica a dobândit proprietăţi care aduceau arende şi alte venituri independente de donaţiile curente. O mare parte din aceşti bani erau folosiţi pentru ajutorarea săracilor, mai ales cei din oraşe. Donatorilor le plăcea de asemenea să-şi etaleze generozitatea finanţând clădiri mari şi bogat împodobite pentru Biserică, aceasta acceptându-le aproape întotdeauna.

Biserica îşi susţinea episcopii, preoţii, diaconii şi angajaţii laici cu o plată variind de la sume jalnice la unele princiare. Deoarece episcopii şi preoţii se bucurau de confort şi o oarecare poziţie în societate, unii au început să dea mită pentru a fi unşi, în pofida interzicerii de mult a unor asemenea plăţi ca simonie. Deşi corupţia clericilor nu pare să fi fost excesivă, este evident că sute de mii de clerici şi călugări s-au îndepărtat de la regulile şi preceptele stricte dar uneori contradictorii care le guvernau comportamentul.

În mod inevitabil, o instituţie atât de mare, de influentă şi de bogată precum Biserica şi-a dezvoltat propria sa politică internă. Pe de o parte, Biserica privea cu neîncredere ambiţia personală, suspectând că oricine râvnea la hirotonisire nu o merita. Pe de altă parte, episcopii şi preoţii aveau ambiţia legitimă de a apăra ceea ce ei considerau a fi ortodoxie, şi adeseori doreau să apere sau să extindă prerogativele tradiţionale ale jurisdicţiilor lor. Conciliul de la Calcedon ajutase la clarificarea regulilor jurisdicţiei episcopale sau patriarhale, dar acestea au rămas un amestec de tradiţii creştine şi imitaţii ale administraţiei civile.

În general, orice oraş cu un consiliu orăşenesc avea şi un episcop. Episcopul capitalei fiecărei provincii civile purta titlul de mitropolit, având autoritate asupra celorlalţi episcopi ai provinciei. Dar aceste principii aveau excepţiile şi ambiguităţile lor, şi ceea ce însemna exact autoritate putea fi de asemenea ambiguu. Toată lumea era de acord că papa deţinea un fel de autoritate asupra tuturor episcopilor, dar această autoritate nu depăşea în mod necesar o prioritate de deferenţă şi un drept limitat de a primi apeluri la deciziile altor episcopi.

Îmbogăţirea şi politizarea Bisericii a împiedicat eforturile acesteia de a rezolva conflictul legat de monofizitism. Succesul temporar al lui Iustin II de a-i împăca pe monofiziţii moderaţi a dovedit că o soluţie era posibilă teoretic, dar practic imposibilă. Deşi puteau fi găsiţi termeni

teologici pentru a rezolva schisma, nu a existat nici un cleric care să aibă suficientă autoritate pentru a-i impune în anii de după Conciliul de la Calcedon. În cele din urmă cele două tabere au ajuns aproape ireconciliabile, fiecare apărându-şi cu încăpăţânare doctrina de dragul tradiţiei.

Ascensiunea monofizitismului a coincis cu victoria finală a creştinismului asupra păgânismului şi cu sfârşitul epocii marilor Părinţi ai Bisericii, precum Sfinţii Athanasios şi Vasile. A existat probabil o legătură între aceste trei fenomene. În secolul al VI-lea Biserica nu mai avea nişte inamici clari cu care să se lupte. Cu toate că oamenii aşteptau de la Biserică să se îngrijească de săraci, să-şi plătească datoriile şi să-şi întreţină clădirile, şi o criticau dacă nu reuşea să o facă, mulţi bombăneau că Biserica mânuieşte prea mulţi bani. Pe măsură ce oamenii Bisericii se instalau tot mai confortabil în jilţurile lor, ei păreau tot mai puţin nişte sfinţi, şi tot mai mult politicieni, şi în consecinţă nu aveau prestigiul de care era nevoie pentru a rezolva controversa monofizită.

Şi călugării şi-au pierdut reputaţia de odinioară. Acei ani reprezentau o epocă de respect mai degrabă pentru sfântul mort decât pentru omul sfânt în viaţă, după cum o poate dovedi chiar şi o lectură atentă a hagiografiei laudative a acelei perioade. Cei mai populari sfinţi rămâneau primii martiri creştini, primii sihaştri şi confesorii persecutaţi pentru că s-au opus arianismului. Călugării şi asceţii contemporani erau mult prea numeroşi, iar posibilităţile lor de a-şi dovedi eroismul prea limitate, pentru a le permite să câştige aceeaşi notorietate şi adulaţie. Mai mult, marea masă a poporului nu vedea niciodată un sihastru în viaţă, pe când practic toată lumea auzise de primii sfinţi şi mulţi le vizitaseră mormintele. Prin urmare, călugării nu aveau o şansă cu mult mai mare decât episcopii de a-i atrage pe monofiziţi de partea calcedonianismului, sau pe calcedonieni de partea monofizitismului.

După ce Zenon şi Anastasiu urmaseră exemplul lui Constantin, Constanţiu II şi Valens încercând să interzică discutarea problemelor teologice, Iustinian a acţionat într-un mod mai agresiv în vederea rezolvării conflictului din sânul conducerii Bisericii. În perioada primelor sale succese militare şi politice el a avut aproape suficient prestigiu pentru a suprima monofizitismul; apoi eforturile sale au eşuat, subminate de Teodora şi de

problemele celei de-a doua părți a domniei sale. Cu toate acestea, el și Teodora au adăugat alte elemente creștine dreptului civil. Teodora, pe care mama ei o obligase să se prostitueze când fusese copil, l-a convins pe Iustinian să dea o legislație împotriva prostituției forțate și a abuzului sexual asupra copiilor. Iustinian a abolit de asemenea vechea practică romană a divorțului prin consens mutual, deși Iustin II a cedat cererii maselor și a reintrodus-o. Iustinian a legiferat și pentru Biserică, dând de pildă forță de lege obiceiului ca episcopii să rămână celibatari.

Biserica cerea mai mult decât o simplă respectare a legilor civile, deși a atenuat parțial vechile sale reguli de pocăință pentru păcatele comise după botez. Acum păcătoșii erau supuși unor penitențe mai puțin severe, și le puteau face de mai multe ori înainte de pocăința pe patul de moarte care fusese întotdeauna admisă. În secolul al VI-lea diferiți clerici au compilat colecții de legi canonice, extrase din canoanele impuse de conciliile ecumenice și ale bisericilor locale. Cu toate acestea, în absența unei colecții unice și definitive de canoane atât în latină cât și în greacă, practicile ecleziastice au început să difere de la o regiune la alta, și în special autoritatea papală să fie deosebită de patriarhatele răsăritene.

Astfel, Biserica Romană interzicea hirotonosirea bărbaților căsătoriți, în timp ce Biserica Răsăriteană o permitea, neîngăduind însă căsătoria după hirotonisire. Biserica Romană interzicea persoanelor divorțate să se recăsătorească, dar cea Ortodoxă o accepta pentru cei care divorțau de un soț sau soție adulterină. În timp ce Biserica Romană îngăduia ca cei rămași văduvi să se recăsătorească de câte ori voiau, Biserica Răsăriteană stabilise o limită de trei căsătorii chiar și pentru cei rămași de mai multe ori văduvi. Pe când Biserica Romană oferea uneori o dispensă totală pentru canoanele sale, Biserica Răsăriteană de cele mai multe ori acorda o indulgență, care declara excepția permisă, dar tot constituind un păcat. O asemenea condamnare cu permisiune se aplica în Răsărit pentru cea de-a doua și a treia căsătorie. În mod similar, Biserica Romană îngăduia omorârea pe câmpul de luptă, în timp ce Biserica Răsăriteană se menținea pe poziția lui Vasile din Caesarea, conform căruia un asemenea omor, cu toate că era necesar, rămânea un păcat. Această divergență între practicile apu-

sene şi răsăritene s-a mărit, fără ca fiecare dintre cele două Biserici să fie pe deplin conştientă de poziţia celeilalte.

În cultura elevată, influenţa literaturii clasice greceşti a devenit mai puţin răspândită în imperiu. În Apus, vechea tradiţie conform căreia orice om educat trebuia să cunoască operele autorilor clasici greci începuse să dispară chiar înainte de invaziile barbare, iar în vremea cuceririlor lui Iustinian prea puţini occidentali citeau literatură greacă. Singurii care vorbeau în mod obişnuit greceşte erau descendenţii vechilor colonişti greci din Sicilia şi sudul Italiei. În Răsărit, unde unii dintre ultimii păgâni erau dascăli, mulţi creştini se temeau că educaţia superioară tradiţională ar fi putut menţine viu păgânismul. Printre aceştia se număra şi Iustinian, care în 529 a încercat să le interzică păgânilor să predea, aşa cum înaintea lui Iulian încercase să-i oprească pe creştini să predea textele clasice. Deşi edictul lui Iustinian a fost aplicat sporadic, el a grăbit probabil dispariţia clasei dascălilor păgâni, care împărtăşiseră credinţele religioase ale autorilor pe care îi predau.

Dispariţia în sine a păgânismului nu ar fi trebuit să aibă un impact prea mare asupra învăţământului. Imperiul avea de multă vreme numeroşi creştini care erau familiarizaţi cu clasicii antici. Dascălii creştini cunoşteau textele păgâne la fel de bine ca şi profesorii păgâni, şi le predau într-un mod destul de asemănător. Succesul în serviciul civil încă mai era determinat de o bună educaţie clasică atât în privinţa scrisului cât şi a vorbitului, şi practic toţi senatorii, majoritatea decurionilor şi mulţi preoţi şi episcopi primiseră această educaţie. Cei mai ambiţioşi autori, atât păgâni cât şi creştini, continuau să scrie în greaca clasică în mod artificial corectă pe care cititorii o aşteptau de la ei. Cu toate acestea, decurionii şi chiar senatorii deveneau tot mai puţin numeroşi şi mai puţin importanţi, în timp ce un număr din ce în ce mai mic de episcopi, preoţi şi laici simţeau nevoia programei şcolare şi a stilului literar tradiţional.

La început, literatura tradiţională s-a dovedit îndrăzneaţă. Până la mijlocul secolului al VI-lea o epocă de aur a literaturii a dat o serie de excelenţi istorici şi poeţi, atât laici cât şi religioşi, deşi astăzi opera lor nu se mai păstrează în totalitate. Ultimul istoric păgân a fost remarcabilul Zosimos, în jurul anului 500, dar din noua generaţie a făcut parte un creştin din

Palestina, Procopiu din Caesarea, considerat drept unul dintre marii istorici ai tuturor timpurilor. Bazându-se pe experienţa sa ca secretar al lui Belizarie, generalul lui Iustinian, Procopiu a scris o relatare captivantă şi cuprinzătoare a războaielor lui Belizarie cu perşii, vandalii şi ostrogoţii, la care se adaugă un virulent atac, nepublicat, la adresa lui Iustinian şi a Teodorei, *Istoria secretă*. Opera sa a fost continuată de un şir de istorii clasice similare, până la sfârşitul domniei lui Mauriciu. Imediat următorul continuator al istoriei lui Procopiu, Agathias din Myrina, a făcut parte şi dintr-un cerc de poeţi clasicizanţi. Corippus, un poet latin clasicizant din recucerita Africă, a devenit cunoscut întâi în Cartagina, apoi la Constantinopol.

Aceşti autori, care puteau scrie ca şi cum nici n-ar fi auzit de creştinism atunci când voiau să imite clasicii antici, îşi puteau pune talentul şi în slujba Bisericii. Agathias şi prietenii săi au scris atât poezie erotică, cât şi religioasă, şi cel mai talentat poet grec al epocii, sirianul Roman Melodul, a compus doar imnuri creştine. În jurul anului 500, un remarcabil teolog a recurs mult la filosofia neoplatoniciană, mărind reputaţia operei sale prin folosirea numelui discipolului Sf. Paul, Dionisie Areopagitul. Aşa cum sugerează pseudonimul său, Pseudo-Dionisie s-ar fi simţit mai în largul său în epoca Părinţilor Bisericii, care se inspiraseră adeseori din filosofie pentru a scrie o teologie originală. Mulţi teologi contemporani, fie calcedonieni, fie monofiziţi, au fost mai convenţionali şi mai puţin erudiţi.

La sfârşitul secolului al VI-lea a devenit evidentă o depreciere a calităţii şi cantităţii literaturii de orice gen. A început să se răspândească opinia că toţi creştinii ar trebui să înveţe *Biblia* mai degrabă decât clasicii păgâni, şi ar trebui să scrie în greaca mai simplă a *Noului Testament* şi a traducerii Septuaginta a *Vechiului Testament*. A apărut astfel o literatură într-o limbă apropiată de greaca vorbită, incluzând nu numai opere hagiografice şi spirituale, dar şi o cronică a lumii a lui Ioan Malalas din Antiohia. De asemenea au fost scrise vieţile unor sfinţi şi câteva cronici creştine în siriana veche, deşi majoritatea lucrărilor în siriana veche, coptă şi armeană continuau să fie traduceri ale operelor religioase greceşti. La sfârşitul secolului al VI-lea, puţinele scrieri din acea parte a imperiului vorbitoare de latină erau de asemenea în marea lor majoritate religioase. În timp ce literatura laică devenea mai puţin obişnuită în greacă, ea a dispărut practic

în alte limbi. În întregul imperiu școlile laice se împuținau, iar știința de carte părea să se reducă tot mai mult. Epoca de aur care ajunsese la apogeu în timpul lui Iustinian trecuse.

Arta și arhitectura au urmat același tipar ca și literatura, cu o dezvoltare intensă urmată de o perioadă de stagnare, apoi de declin. În anii dintre jumătatea secolului al V-lea și mijlocul secolului al VI-lea a avut loc o înflorire a artei bizantine timpurii, care a atins apogeul în prima parte a domniei lui Iustinian. La Constantinopol, construirea a nenumărate biserici și monumente de la începutul secolului al V-lea a continuat într-un ritm alert. Sub Zenon s-au ridicat biserici bogat împodobite, chiar și în ținutul său natal îndepărtat și primitiv Isauria. Sfânta Sofia rămâne o capodoperă de necontestat, cu dimensiunile sale uriașe, structura sa complexă și efectul său impresionant. Dar ea nu a fost decât cea mai faimoasă dintre numeroasele biserici, fortificații și alte clădiri ridicate de Iustinian, care au schimbat Constantinopolul și multe alte locuri din întregul imperiu. Deși picturile și mozaicurile nu s-au păstrat la fel de bine ca și operele arhitecturale, cele care ne-au rămas sunt de aceeași calitate și par să fie creația unui larg grup de artiști deosebit de productivi.

După Iustinian, avântul construcțiilor s-a stins, și succesorii săi au lăsat în urma lor prea puține monumente. Chiar și la construcțiile particulare mult mai umile, precum casele din zona rurală siriană, puternica dezvoltare care începuse în secolul al V-lea s-a încetinit în mod vizibil la jumătatea secolului al VI-lea. Așa cum am mai spus, când orașele s-au micșorat, construcțiile au început să fie mai neglijent realizate și mai puțin monumentale. Aceste schimbări în artă, arhitectură, literatură și învățământ pot fi considerate un declin, deoarece producția fiecărei ramuri s-a redus, și ceea ce mai apărea dovedea mai puțină versatilitate, măiestrie și competență.

În unele cazuri, în special în literatură, unii creștini par să fi crezut că o simplitate mai mare reprezenta o virtute. Cu toate acestea, în majoritatea cazurilor, ca de pildă la casele și bisericile mai mici și mai nereușite, probabil că nimeni nu s-a gândit că o schimbare era benefică. Toată lumea trebuia pur și simplu să se descurce cu ceea ce găsea și ceea ce-și permitea. Dacă moraliștii creștini credeau că bogăția mai mică era mai bună pentru popor, probabil că prea puțini dintre cei care au devenit săraci au fost de

acord cu ei. Ignoranţa, deşi mai puţin nepopulară decât sărăcia, a fost de cele mai multe ori rezultatul întâmplător al căutării sfinţeniei mai degrabă decât un scop pozitiv în sine.

La începutul secolului al VII-lea, în multe privinţe Bizanţul se extinsese prea mult. Cu toate că graniţele sale erau aproape la fel de îndepărtate ca şi cele ale întregului Imperiu Roman din secolul al IV-lea, el deţinea mult mai puţin teritoriu în Vest decât deţinuse atunci, cu o populaţie, o economie şi o armată cu care să se apere mult reduse. Bizanţul s-a confruntat la aproape toate frontierele sale cu ameninţări defensive din partea perşilor, avarilor, lombarzilor, vizigoţilor, maurilor, şi altora. Oraşele care mult timp fuseseră centrele administrative, economice şi culturale ale imperiului începuseră să se micşoreze, iar apărarea lor şi întreţinerea monumentelor lor devenea din ce în ce mai împovărătoare. După 602, cu mult mai puţine resurse decât în secolul al III-lea, imperiul avea să se confrunte cu o criză internă şi externă la fel de serioasă ca şi cea care în secolul al III-lea aproape îl distrusese.

4

CATASTROFĂ ŞI RESTRÂNGERE (602–780)

Heracliu Apărătorul

Domnia lui Focas a fost practic condamnată încă de la începutul ei. În vârstă de 55 de ani, un simplu soldat din Balcani la fel ca şi câţiva dintre predecesorii săi, Focas era înzestrat cu destulă viclenie care să compenseze lipsa sa de experienţă în privinţa guvernării, dar insuficientă pentru a compensa lipsa dreptului legal la tron. Orice membru al vechiului guvern pe care îl lăsase în viaţă putea unelti împotriva lui, dar cu cât omora mai mulţi, cu atât îi speria pe ceilalţi şi pe susţinătorii lor şi îi făcea ostili. La început, în afară de Mauriciu şi de cele mai apropiate rude de sex masculin ale acestuia, Focas a executat doar doi demnitari. În anul următor urcării sale la tron, când văduva lui Mauriciu, Constantina, a complotat pentru a-l proclama împărat pe Germanus, socrul fiului ei, Focas i-a obligat pe amândoi să se călugărească. Doi ani mai târziu, când Constantina şi Germanus au conspirat din nou, Focas i-a executat.

Focas a declarat că îl găsise şi omorâse pe Teodosiu, fiul cel mai mare al lui Mauriciu, dar comandantul răsăritean Narses a susţinut că Teodosiu se refugiase la el. Este greu de stabilit adevărul, deşi Narses avea mai puţine motive să mintă decât Focas. Regele persan Chosroe l-a recunoscut pe presupusul Teodosiu, în numele căruia a atacat armatele lui Focas din Răsărit. Focas a adunat trupe din Balcani, lăsând cale liberă slavilor pentru a invada regiunea. În câteva campanii înverşunate, forţele lui Focas au reuşit să-l captureze şi omoare pe bizantinul Narses, dar au pierdut în mod

Harta 3. Imperiul în c. 780

repetat în faţa perşilor, care au distrus fortăreaţa de graniţă Dara. Focas nu a avut nimic de câştigat când presupusul Teodosiu a murit, deoarece Chosroe, în lipsa unui moştenitor legitim pe care să-l ajute, a început să cucerească zona de graniţă pentru el însuşi, inclusiv cea mai mare parte a Armeniei.

Începând cu sfârşitul secolului al VI-lea, Africa şi Italia bizantine deveniseră tot mai autonome sub comandanţi civili şi militari cunoscuţi sub numele de exarhi. În 608 exarhul Africii, Herakleios, s-a răzvrătit împotriva lui Focas. Exarhul şi-a trimis nepotul Nicetas în Egipt, pe care l-a cucerit după o luptă aprigă cu forţele lui Focas. Apoi rebelii lui Nicetas au pătruns în sudul Siriei, în vreme ce perşii au cucerit estul Siriei şi au invadat Anatolia, ajungând până la suburbiile asiatice ale capitalei. Slavii au cotropit nordul Illyricum-ului, iar demele „Albaştrilor" şi „Verzilor" au început să se lupte între ele în mai multe oraşe ale imperiului. În cele din urmă exarhul Herakleios a trimis o expediţie navală la Constantinopol sub comanda fiului său, numit tot Herakleios. În 610, tânărul Herakleios a debarcat în capitală, l-a capturat şi executat pe Focas, şi a devenit împărat în locul acestuia.

Cu toate acestea, noul împărat părea nepotrivit pentru uriaşa sarcină de a restabili imperiul care se năruia. Având în jur de 35 de ani, armean de origine dar familiarizat aproape numai cu Africa, Heracliu avea o experienţă militară şi politică limitată, iar singura sa legitimitate la tron era faptul că înlăturase un uzurpator. Chosroe nu îl considera mai îndreptăţit decât Focas la domnie. Pe de altă parte, nimeni nu avea un drept mai mare la tronul bizantin, iar Heraclius era înzestrat cu o încăpăţânare aprigă şi un simţ strategic care i-au permis să supravieţuiască şi să-şi întărească mult poziţia.

Heracliu l-a numit pe vărul său Nicetas comandant al oamenilor săi din Egipt şi Siria, iar pe Priscus, bătrânul general al lui Mauriciu, comandant al armatei mai mari din Anatolia. În 611 o forţă persană a pătruns între cele două armate cucerind Antiohia şi restul Siriei de Nord, în timp ce alţi perşi l-au ocolit pe Priscus şi au invadat centrul Anatoliei. Împăratul l-a înlăturat pe Priscus şi a preluat el însuşi comanda armatei anatoliene. Heracliu, primul împărat care lupta cu inamicul de la Teodosiu I, i-a atacat pe perşi lângă Antiohia în 613. După o bătălie, perşii l-au alungat, au pătruns în Palestina şi au cucerit Ierusalimul. Aici au luat relicva considerată a fi

Adevărata Cruce a lui Hristos, au deportat din oraş majoritatea creştinilor şi le-au permis evreilor să se stabilească în locul lor. Între timp avarii ajunseseră la conducerea slavilor, şi alături de aceştia au invadat aproape întregul Illyricum, cu excepţia coastelor.

Imperiul fiind acum pierdut aproape pe jumătate, în 616 Heracliu a înjumătăţit solda armatei, înlocuind probabil cu bani înzestrarea gratuită cu arme şi uniforme, aşa cum încercase să facă Mauriciu cu mai bine de 20 de ani în urmă. Deşi soldaţii se revoltaseră împotriva lui Mauriciu, situaţia era acum atât de critică încât se pare că trupele au acceptat aceleaşi măsuri din partea lui Heracliu fără a protesta. Heracliu a înjumătăţit de asemenea salariile demnitarilor săi civili, evident fără compensaţii. Curând împăratul a oprit şi ajutoarele de grâne împărţite în Constantinopol, care datau din vremea lui Constantin I. Chiar şi cu aceste măsuri drastice, Bizanţul rămânea în pragul ruinei.

În vreme ce armata persană de nord jefuia Anatolia, armata persană de sud a început cucerirea Egiptului. Pe măsură ce perşii încorporau Egiptul şi Siria în imperiul lor, ei s-au pus bine cu localnicii monofiziţi, alungându-i pe evrei din Ierusalim. Perşii şi-au încheiat cucerirea Egiptului în 620, când Nicetas le-a predat Alexandria. Deoarece Chosroe a refuzat să discute o încheiere a păcii chiar şi după aceste mari cuceriri, probabil că planul lui era să-şi continue înaintarea, luând în stăpânire Anatolia şi poate chiar Constantinopolul.

Heracliu a înţeles că singura lui şansă era atacul. Pentru a aduna toţi banii de care avea nevoie pentru o ofensivă totală împotriva perşilor, el a obţinut permisiunea patriarhului Sergios să împrumute şi să topească obiecte din aur şi argint luate din bisericile imperiului. Se pare că Heracliu era hotărât să păstreze cât mai mult posibil din armată, deoarece aproximativ trei sferturi din aceasta supravieţuise tuturor grelelor sale înfrângeri. Heracliu a încheiat un armistiţiu cu avarii care i-a permis să-şi retragă cea mai mare parte a trupelor din Tracia, şi a masat circa 50.000 de soldaţi bizantini în vestul Anatoliei.

În 622 împăratul şi-a condus armata în estul Anatoliei, care era invadată de grosul armatei persane sub conducerea celui mai bun general al perşilor, Şahrbaraz. După îndelungi manevre, Heracliu l-a atras pe Şahrbaraz pe câmpul de luptă şi l-a înfrânt. Deşi nu a fost o izbândă zdro-

bitoare, aceasta a fost prima victorie bizantină reală din război, şi ea a ridicat moralul bizantinilor şi i-a forţat pe perşi să părăsească Anatolia. Împăratul se pregătea acum să pătrundă în Armenia, dar avarii au rupt armistiţiul şi au invadat sudul Traciei. După negocieri în care avarii au fost cât pe ce să-l captureze, Heracliu a cumpărat un nou armistiţiu.

Acum împăratul s-a pregătit pentru o lovitură decisivă împotriva Persiei însăşi. În 624 s-a întors la armata sa din Anatolia, luând-o cu el pe soţia sa Martina şi lăsându-l pe patriarhul Sergios la conducerea Constantinopolului. Heracliu a traversat Armenia şi a pătruns în provincia persană Atropatene (Azerbaidjan-ul de astăzi). Deşi Chosroe a adunat o armată care să-i poată rezista, chiar şi după ce l-a chemat pe Şahrbaraz regele s-a aflat în inferioritate numerică, şi Heracliu l-a alungat din Atropatene. Apoi bizantinii şi-au petrecut iarna în Caucaz, unde au angajat mercenari locali. În anul următor forţele persane deveniseră mai mari, dar într-o lungă campanie în Armenia Heracliu le-a învins de trei ori.

Chosroe a răspuns cu vigoare aliindu-se cu avarii pentru un atac comun asupra Constantinopolului. În 626 Şahrbaraz a ocolit armata lui Heracliu şi a ajuns la suburbiile asiatice ale oraşului, deşi numai după ce împăratul îl fortificase. Hanul avar a asediat zidurile oraşului şi şi-a trimis aliaţii slavi cu bărcile să-i treacă pe perşi peste strâmtoare; dar pe drumul de întoarcere bizantinii au scufundat bărcile cu slavi şi perşi. Apoi bizantinii au interceptat o scrisoare în care Chosroe ordona executarea lui Şahrbaraz. Scrisoarea a ajuns la general, care şi-a retras forţele pentru a-şi pregăti răzbunarea. Rămaşi fără ajutorul persan, avarii şi slavii au trebuit să renunţe şi ei la asediu.

Situaţia s-a schimbat acum în favoarea bizantinilor. Refuzând să se supună regelui său, Şahrbaraz a păstrat pentru sine Siria şi Egiptul cu armatele sale. Avarii şi slavii nu s-au mai înţeles şi au început să se lupte între ei. Heracliu a încheiat o alianţă cu khazarii, un popor turc de la nord de Caucaz, şi i-a înfrânt pe perşi în Iberia. În 627, împăratul a primit întăriri cu trupe de care nu mai era nevoie la Constantinopol, dispunând acum – se spune – de circa 70.000 soldaţi bizantini şi aliaţi. Cu aceştia el s-a îndreptat, prin Armenia şi Atropatene, către Mesopotamia. La sfârşitul anului, lângă ruinele oraşului Ninive, el a înfrânt decisiv singura armată rămasă a regelui.

La începutul lui 628, Heracliu ameninţa capitala perşilor Ctesiphon. Deoarece Chosroe continua să refuze încheierea păcii, fiul său Kavad II l-a înlăturat de la domnie şi l-a omorât.

Noul guvern persan a acceptat să predea toţi captivii pe care îi luase şi toate posesiunile cucerite de la începutul războiului. Aceste posesiuni erau oricum mai puţine în realitate, deoarece aproape toate teritoriile cucerite se aflau în mâinile rebelului Şahrbaraz. Dar în 630, după moartea lui Kavad, probabil de ciumă, Şahrbaraz a acceptat să cedeze Egiptul, Siria şi Adevărata Cruce în schimbul recunoaşterii sale ca rege al Persiei de către Imperiul Bizantin. El a luat tronul persan, dar a fost asasinat două luni mai târziu. Între timp, Heracliu a refăcut graniţele dinaintea războiului şi a adus Crucea înapoi la Ierusalim, pentru ca în final să se întoarcă triumfător în capitală alături de credincioasa lui soţie Martina.

Istoria cunoaşte prea puţine răsturnări de situaţie ca aceasta. Motivul principal al acestei schimbări este că la început bizantinii au fost împărţiţi de uzurparea lui Focas şi mult prea răspândiţi, în timp ce mai târziu în război duşmanii lor au fost cei răspândiţi şi împărţiţi între Chosroe şi Şahrbaraz, şi între avari şi slavi. Apărătorii tenaci au avut superioritatea împotriva atacatorilor nesăbuiţi, iar bogăţiile Bisericii şi zidurile Constantinopolului au fost atuuri deosebite pentru bizantini. Dar Heracliu merită laude pentru că şi-a păstrat sângele rece, a preferat să-şi salveze mai degrabă soldaţii decât pământul, şi, în final a lansat un contraatac oportun şi abil.

Împăratul şi-a folosit cu pricepere renumele câştigat pentru a rezólva enervanta schismă monofizită. El şi patriarhul Sergios au propus o doctrină de compromis cunoscută sub numele de monoenergism, conform căreia Hristos avea două naturi dar o singură „energie", un termen în mod deliberat vag. Susţinut de prestigiul împăratului victorios, monoenergismul i-a reconciliat în scurt timp pe majoritatea monofiziţilor şi calcedonienilor din imperiu. Deoarece Heracliu recuperase cea mai mare parte a teritoriilor pierdute ale imperiului, şi continua să plătească armata şi serviciul civil doar cu jumătate din sumele plătite anterior, el a reuşit să-şi echilibreze bugetul şi a început să-şi achite datoriile faţă de Biserică. Deşi războiul adusese mari pagube Bizanţului, el îi prejudiciase şi mai mult pe perşi şi avari, şi nu se întrezărea alt duşman puternic.

Cu toate acestea, un nou inamic a apărut în acest moment. Profetul Mohamed încheiase aproape unirea întregii Peninsule Arabice într-un singur stat musulman, înainte să moară în 632. Puterea lui a fost preluată de noii conducători religioşi şi politici ai musulmanilor, numiţi califi, dintre care primul a început să atace atât Bizanţul cât şi Persia în anul următor. Când arabii i-au înfrânt pe bizantini în Palestina, Heracliu a trimis împotriva lor Armata Răsăritului, condusă de fratele său Teodor. Arabii l-au învins pe Teodor şi au invadat Siria. Bizantinii au contraatacat în 636, când arabii i-au întâlnit în bătălia de la râul Yarmuk. Arabii au împins cea mai mare parte a armatei bizantine peste o coastă stâncoasă în defileul râului, şi au obţinut o victorie zdrobitoare.

La fel cum procedase şi cu perşii, Heracliu a preferat o retragere tactică unei apărări disperate. A ordonat ca Adevărata Cruce să fie adusă de la Ierusalim la Constantinopol, şi şi-a retras trupele din cea mai mare parte a Siriei pentru a face popas în Egipt. Între timp, arabii i-au zdrobit pe perşi în Mesopotamia şi le-au cucerit capitala Ctesiphon. Mai puţin norocoşi decât bizantinii pentru că aveau capitala atât de aproape de centrul arabilor, perşii îşi folosiseră o parte atât de mare a resurselor în apărare încât nu şi-au putut reveni după înfrângere; şi, evident, exista prea multă ostilitate între Bizanţ şi Persia pentru ca să se ajungă la o cooperare între ele împotriva duşmanului comun.

Pe măsură ce armatele lui Heracliu pierdeau luptele cu arabii, şi doctrina sa de compromis a monoenergismului se clătina. Papa şi patriarhul de Ierusalim o respingeau pentru că făcea prea multe concesii monofizitismului, iar monofiziţii din Egipt şi Siria i se opuneau pentru că făcea prea multe concesii calcedonienilor. Ca un nou compromis, în 638 împăratul şi patriarhul său Sergios au propus doctrina monotelistă, conform căreia Hristos are două naturi dar o singură voinţă. Deşi ceva mai coerent decât monoenergismul, monotelismul a întâmpinat de ambele părţi acelaşi refuz de a face concesii.

Bizantinii s-au pregătit să apere Egiptul în Delta Nilului, şi într-o bătălie înverşunată au reuşit să-i ţină acolo pe primii invadatori arabi. Dar în 640 arabii s-au regrupat şi au atacat din nou, împrăştiindu-i pe bizantini şi răspândindu-se în toată ţara. Alexandria, greu de cucerit printr-un asalt, a fost mai uşor de înfometat odată izolată de hinterlandurile ei. Deşi

Heracliu a întărit Egiptul de câteva ori, acum el era un bărbat de 66 de ani, bolnav şi epuizat. A murit în 641, la scurt timp după ce a renunţat la monotelism, pe care şi papa îl condamnase cu puţin timp în urmă.

Lăudat mereu pentru victoria sa asupra perşilor şi învinuit aproape întotdeauna pentru înfrângerea în faţa arabilor, Heracliu folosise în mare aceeaşi strategie împotriva lor. În fiecare caz el a opus o rezistenţă îndârjită dar limitată, păstrând întotdeauna în rezervă suficiente trupe care să continue să reziste dacă el pierdea bătălia. El a lansat un contraatac total asupra perşilor doar la circa 20 de ani după ce aceştia au invadat prima oară imperiul, şi la mai bine de 10 ani după preluarea puterii; în momentul morţii sale invazia arabă se afla doar în al optulea său an. Cu siguranţă o ofensivă reuşită împotriva arabilor nu părea posibilă atunci, deşi poate nu mai puţin posibilă decât păruse victoria deplină asupra perşilor într-un stadiu asemănător din războiul persan. Cu toate acestea, în ambele cazuri Heracliu prevenise un eşec complet, precum cel în care se zbătea Imperiul Persan în momentul morţii împăratului.

Chiar şi aşa, supravieţuirea Bizanţului era atunci îndoielnică. Arabii au continuat să înainteze, şi după ce au încheiat cucerirea Siriei, Egiptului şi Persiei, se pregăteau în mod clar să atace Anatolia. Imperiul mai avea încă o armată de circa 109.000 de oameni, a căror soldă, deşi foarte mică, era greu de plătit; dar chiar şi soldaţii care erau angrenaţi în apărarea Africii şi Italiei îndepărtate luptaseră nehotărât împotriva perşilor şi prost împotriva arabilor. Din nou, bizantinii se confruntau cu o dilemă care se repetase de la prima apariţie a epidemiei de ciumă: teritoriul lor nu producea suficiente venituri pentru a întreţine armata, dar reducerea fie a armatei, fie a plăţii acesteia însemna un risc de a pierde şi mai mult teritoriu.

Constant II Reformatorul

În 641 Bizanţul avea nevoie urgentă de un conducător puternic şi capabil; dar aranjamentele lui Heracliu pentru succesiune au fost confuze şi prost gândite. Conform obiceiului, succesorul său ar fi trebuit să fie cel mai mare fiu al său cu prima soţie, Constantin III, în vârstă de 29 de ani dar suferind de tuberculoză; în cazul în care Constantin murea în scurt timp, aşa cum

era de aşteptat, următorul în şirul succesorilor era fiul acestuia, Constant, care avea 11 ani. Dar din dragoste pentru cea de-a doua soţie a sa, Martina, tovarăşa sa în campanii, Heracliu a hotărât ca fiul său Constantin III să domnească alături de fiul mai mare al Martinei, Heraklonas, în vârstă de 15 ani, care ar fi devenit împărat unic la moartea lui Constantin. Opinia publică nu era de acord cu Heraklonas, fiind în favoarea succesiunii pe baza dreptului de primogenitură, şi oricum considerând căsătoria Martinei incestuoasă deoarece Heracliu era unchiul ei.

Constantin III a domnit doar trei luni înainte să moară de tuberculoză, lăsându-l pe Heraklonas în fruntea imperiului alături de mama sa Martina ca regentă. Dar Constantin îl numise comandant al armatelor răsăritene pe partizanul său Valentinos Arsakidos, care a devenit adeptul cauzei fiului lui Constantin. Valentinos s-a îndreptat cu armata către Constantinopol, şi populaţia oraşului răsculată a obligat-o pe Martina să-l încoroneze pe Constant coîmpărat. După şase luni de domnie a lui Heraklonas, Valentinos a pătruns cu armata sa în capitală şi i-a răsturnat de la putere pe tânărul împărat şi pe mama lui. Pentru a-i face inapţi de a domni, Valentinos i-a tăiat Martinei o bucată din limbă, iar lui Heraklonas o parte din nas. Generalul l-a aşezat pe tron pe fiul lui Constantin III sub numele de Constant II, a căsătorit-o pe fiica sa cu împăratul minor şi a devenit el însuşi adevăratul domnitor. Doi ani mai târziu Valentinos a încercat să devină coîmpărat, dar a fost linşat de mulţimea loială lui Constant.

Astfel, Constant a devenit stăpân absolut chiar înainte de a împlini 14 ani. Deşi fără îndoială a cerut sfatul unor consilieri, aşa cum făcea orice împărat înţelept, el era precoce şi isteţ, şi a început să ia singur decizii. Prima sa iniţiativă importantă a fost o încercare de a recupera Egiptul, a cărui cucerire arabii tocmai o încheiaseră. În anul următor morţii lui Valentinos, bizantinii au debarcat în Alexandria întâmpinaţi cu entuziasm de egipteni. Dar după ce armata bizantină a pătruns în Delta Nilului, arabii au înfrânt-o şi au obligat-o să părăsească ţara. În 646 exarhul Africii s-a răzvrătit, şi doi ani mai târziu arabii i-au invadat exarhatul. Din fericire pentru Constant, invadatorii arabi l-au omorât pe exarhul rebel, iar succesorul acestuia i-a mituit şi şi-a declarat loialitatea faţă de imperiu.

Următoarea ţintă a arabilor a fost protectoratul bizantin din Armenia, pământul natal al dinastiei heracliene. Deoarece majoritatea armenilor nu

agreau Conciliul de la Calcedon şi arătau interes faţă de monotelism, împăratul a dat un edict prin care tolera acea doctrină de compromis. Papa a condamnat edictul lui Constant, iar exarhul Italiei l-a folosit drept pretext pentru a se răzvrăti; când exarhul a murit de ciumă, Constant l-a arestat pe papă pentru trădare şi l-a depus. Împăratul a luptat cu îndârjire pentru Armenia, dar în 654 arabii luaseră întregul protectorat bizantin. Ei construiseră de asemenea o mare flotă, care în 655 a înfrânt forţele navale bizantine aflate sub comanda lui Constant însuşi.

În acelaşi an, un război civil sălbatic s-a dezlănţuit între dinastia arabă a Omeiazilor şi Ali, ginerele lui Mohamed şi rivalul lor pentru Califat. Aceste ostilităţi au oprit înaintarea arabă aproape neîntreruptă pentru prima dată de la începutul ei. În vreme ce arabii îşi consumau energia luptându-se între ei, Constant a restabilit protectoratul bizantin asupra Armeniei. În 659 guvernatorul omeiad al Siriei a încheiat un armistiţiu formal cu imperiul, acceptând chiar să plătească tribut bizantinilor pentru ca forţele sale să fie libere să lupte împotriva suporterilor lui Ali. Armistiţiul a durat trei ani, până ce Omeiazii i-au înfrânt pe partizanii lui Ali, care a fost asasinat.

Bizantinii trebuiau să dovedească acum că puteau stăvili năvala sălbatică a arabilor fără ajutorul arabilor înşişi. Ceea ce arabii se străduiseră cu adevărat să ia luaseră, inclusiv Siria, Egiptul şi Armenia bizantină. Acolo unde arabii încercaseră să pătrundă pătrunseseră, inclusiv în Anatolia şi Africa bizantine. Terenul accidentat din Armenia şi Anatolia doar le încetinise înaintarea; într-un timp scurt ei construiseră o flotă ce a putut învinge forţele navale experimentate ale bizantinilor.

De la moartea ultimului rege persan în 651, arabii nu se mai confruntaseră cu o rezistenţă organizată a perşilor care să-i abată din drumul lor. Califatul, care înfrânsese Bizanţul atunci când era mai mic şi mai sărac decât acesta, era acum mult mai mare şi mai bogat decât imperiul zdrobit.

Anii armistiţiului cu arabii, 659–661, au fost cu siguranţă perioada aproximativă – şi probabil perioada exactă – în care a fost creată una dintre cele mai importante şi mai misterioase instituţii bizantine: unităţile militare cunoscute sub numele de theme (gr. *themata*). Când armistiţiul cu arabii a luat sfârşit în 662, Constant a plecat în Italia cu o mare armată, lăsându-l pe fiul său mai mare, dar abia intrat în adolescenţă, Constantin, să domnească

în Constantinopol. În acea vreme Constant părea satisfăcut de măsurile pe care le luase pentru apărarea Răsăritului. Prima dovadă clară a existenţei unor anumite theme datează din 668, când în Răsărit exista o themă iar părţi din alte trei răsăritene se aflau încă în Vest cu Constant. Deoarece împăratul nu putea crea theme în Răsărit în vreme ce el se afla în Apus, toate cele patru theme existaseră probabil înainte de plecarea sa din 662.

Cuvântul „themă" însemna un fel de amplasament, iar themele constau din armate instalate în anumite teritorii numite tot theme. Armatele erau formate din vechile armate de câmp, şi majoritatea themelor păstrau formele elenizate ale fostelor lor nume latine. Astfel, vechile armate ale Armeniei, Răsăritului şi Traciei au devenit acum themele Armeniakon, Anatolikon şi a Traciei, deşi ele se aflau acum în estul, centrul şi respectiv vestul Anatoliei. Thema Opsikion, purtând un nume derivat dintr-un cuvânt latin pentru suita împăratului, consta din cele două foste armate care îl însoţeau pe împărat, acum stabilite în Tracia şi nord-vestul Anatoliei. Originea themei Karabisiani, un corp de infanterişti marini, cu un nume derivat dintr-un cuvânt grecesc pentru vapor, este mai puţin clară, dar ea era probabil fosta Armată a Illyricum-ului, acum stabilită în Grecia şi sudul Anatoliei. Aceste theme acopereau întregul imperiu, cu excepţia exarhatelor Africii şi Italiei şi a câtorva avanposturi izolate. O asemenea reorganizare ar fi necesitat o perioadă de pace, pe care a oferit-o armistiţiul din 559–561.

Mai târziu, cea mai mare parte a venitului şi hranei soldaţilor din theme provenea din pământurile acordate pe teritoriul themei lor, dar în prezent există o controversă între istorici dacă aceasta a fost situaţia încă de la crearea themelor. Principalul argument împotriva acestei ipoteze este că nici o sursă nu menţionează acordarea unor proprietăţi la acea dată timpurie; dar nici o sursă nu menţionează o asemenea cesiune nici la o dată ulterioară, şi în această perioadă în care izvoarele documentare sunt reduse, o asemenea omisiune pare mai puţin ciudată decât într-o epocă ulterioară. Motivul evident pentru care armatele au fost instalate în anumite teritorii este că acolo au primit pământ; scopul clar al acestor cesiuni era ca astfel să se poată reduce solda, şi în acea perioadă, după atâtea pierderi teritoriale, probabil că guvernul bizantin se confrunta cu

mari dificultăţi în găsirea banilor. Pământurile acordate armatei proveneau probabil din fostele proprietăţi imperiale, care erau foarte întinse în secolul al IV-lea şi mult reduse în secolul al IX-lea.

Deşi soldaţii continuau să-şi primească în *nomismata* jumătate din solda deja redusă, se pare că trebuiau să-şi achiziţioneze armele şi uniformele din veniturile – în bani sau în natură – obţinute din pământurile lor. Începând cu circa 659, sigilii de plumb rămase din documente care au dispărut dovedesc prezenţa în întregul imperiu a unei reţele de depozite ale statului care par să fi vândut soldaţilor arme şi uniforme. Sugerând funcţia militară a depozitelor, sigiliile arată că cel care conducea cel puţin cinci dintre aceste depozite între 659 şi 668 era şi primul logothet militar menţionat de surse, ministrul responsabil cu plata armatei.

Reformele lui Constant par să fi inclus şi o reorganizare a birocraţiei centrale. Principalii demnitari erau trei noi miniştri numiţi logotheţi: logothetul militar însărcinat cu plata armatei, un logothet general responsabil cu colectarea impozitelor, şi un logothet al poştei care se ocupa de diplomaţie şi siguranţa internă. Aceşti demnitari îi înlocuiau pe foştii miniştri de finanţe, comitele sfintei mile şi comitele proprietăţii private. *Protoasecretis*-ul, un alt nou demnitar, se ocupa de actele guvernului; *quaestor*-ul rămânea principalul oficial al justiţiei. Conducătorul fiecărei theme se numea *strategos* (iar pentru thema Opsikion un comite), şi funcţiona atât ca guvernator militar al teritoriului themei, cât şi drept comandant al armatei sale. Exarhii aveau deja aceleaşi puteri în Italia şi Africa, deşi independenţa lor tot mai mare dovedea pericolele unei asemenea organizări.

Principalul scop al expediţiei lui Constant în Vest a fost probabil întărirea controlului său asupra Italiei şi Africii. Împăratul pare să-şi fi constituit forţa expediţionară din soldaţi proveniţi din themele Karabisiani, Opsikion şi Anatolikon. El a ajuns în Italia în 663, şi a vizitat Roma, pentru a-l saluta pe papă şi a obţine bani. Apoi împăratul s-a îndreptat spre Sicilia, de unde a mai adunat bani. Când pe jumătate independentul exarh al Africii a refuzat să plătească suma care i se ceruse, propriii săi oameni l-au mazilit şi Constant a numit un nou exarh. Nu se ştie cu siguranţă dacă împăratul a introdus în această perioadă cesiunile de pământ pentru soldaţii din Italia şi Africa; dar este posibil să o fi făcut, deoarece sigiliile arată că ambele

exarhate aveau în scurt timp depozite, iar mai târziu unele părţi din cele două exarhate au devenit theme stabile.

Între timp, arabii recuceriseră Armenia şi-şi reluaseră incursiunile în Africa şi Anatolia, în special în noua themă Armeniakon de la frontieră. În 668 *strategos*-ul acesteia din urmă s-a răzvrătit cu ajutorul califului, dar revolta lui a luat sfârşit o dată cu moartea sa într-un accident. Dar în acelaşi an, comitele themei Opsikion, care se afla împreună cu împăratul în Sicilia, l-a asasinat pe Constant şi s-a proclamat împărat. Revolta a fost înăbuşită de soldaţii din Italia şi Africa, dar ea a dovedit că împăratul dăduse comandanţilor themelor o putere periculoasă.

Cu toate acestea, din alte puncte de vedere sistemul themelor şi al cesiunilor de pământ pentru militari a avut mari avantaje pentru imperiu. El a redus cheltuielile militare de bază cu aproape două treimi prin înjumătăţirea soldei şi transferarea cheltuielilor pentru arme, uniforme, cai şi nutreţ de la stat la soldaţi. Aceasta a asigurat solvabilitatea imperiului în viitorul apropiat. Mai mult, cesiunile le-au îmbunătăţit soldaţilor viaţa; prin acest sistem ei s-au stabilit în toate locurile unde duşmanii puteau să-i atace, şi deoarece acolo se aflau pământurile lor, aveau o motivaţie pentru a-şi apăra postul. Deşi soldaţii puteau fugi în faţa unei invazii inamice, ei aveau un motiv pentru a se întoarce după plecarea invadatorilor. Atâta timp cât existau themele, duşmanilor le era greu să cucerească pe termen lung teritorii bizantine.

După moartea sa, Constant II a fost cel mai puţin apreciat dintre marii împăraţi ai Bizanţului. El nu a făcut nici o cucerire, şi nu a câştigat nici o victorie asupra inamicilor, a dus o politică religioasă care nu s-a bucurat de popularitate, a murit asasinat, şi a trăit într-o perioadă din istoria Bizanţului despre care sursele documentare vorbesc cel mai puţin. Cu toate acestea, realizările sale, începute când de-abia ieşise din copilărie, au avut nevoie de abilitate pentru a fi proiectate şi îndeplinite, şi au fost vitale pentru viitorul imperiului. În afară de crearea themelor şi sistematizarea aparatului guvernamental, Constant şi-a administrat veniturile cu grijă, a oprit tendinţa spre independenţă a Italiei şi Africii bizantine, şi a ridicat multe fortificaţii necesare în Anatolia. Astfel, el a pregătit Bizanţul pentru a supravieţui lungii lupte cu arabii care se profila în faţa sa.

Incursiuni şi revolte

Constantin IV, fiul lui Constant, deşi mai puţin remarcabil decât tatăl său şi probabil având mai puţin de 20 de ani în momentul urcării sale pe tron, era echilibrat, hotărât şi avea deja experienţă. La vestea asasinării tatălui său, a strâns o armată şi a pornit pe mare către Sicilia. La sosirea sa ordinea fiind restabilită, el l-a executat pe asasinul lui Constant, şi în primăvara anului 669 a adus înapoi din Vest trupele luate din themele răsăritene. Deşi în acel an arabii au jefuit Sicilia şi au invadat Africa şi Anatolia, cea mai mare pare a Africii a rămas bizantină, şi în câteva luni Constantin i-a alungat pe ultimii arabi din Anatolia.

Califul omeiad şi-a făcut curând planuri mai ambiţioase pentru invadarea imperiului. După ce a capturat câteva insule şi zone de graniţă bizantine, în 674 a trimis o mare expediţie navală care şi-a stabilit baza la Cyzicus, în apropierea Constantinopolului. Acolo arabii s-au instalat pentru o şedere mai lungă, la care s-a adăugat o forţă expediţionară venită pe uscat doi ani mai târziu. Atâta timp cât invadau întrega regiune şi ameninţau chiar capitala, ei îl obligau pe Constantin să neglijeze alte părţi ale imperiului. Slavii au profitat de situaţie pentru a asedia Tesalonicul, iar lombarzii pentru a cuceri Calabria, tocul cizmei italiene. Cum cea mai mare parte a calabrezilor au fugit, ei au dus cu ei numele regiunii natale până în vârful cizmei, încă bizantin, care de-atunci a fost cunoscut sub numele de Calabria.

În cele din urmă, după ce arabii petrecuseră trei ani în Cyzicus, devastând şi paralizând întregul imperiu, Constantin a contraatacat. Flota bizantină a folosit o armă nou inventată, numită mai târziu „focul grecesc", care se întindea peste apă, se aprindea şi ardea vasele inamice. O singură bătălie cu focul grecesc a fost suficientă pentru a-i alunga pe arabi. Pe drumul spre casă, au suferit mari pierderi când ceea ce mai rămăsese din flota lor a fost surprinsă de o furtună, iar armata a întâlnit trupele themelor anatoliene. După ce Constantin i-a înfrânt pe slavi şi a reocupat insulele din Marea Egee, califul a acceptat un armistiţiu.

În timpul acestui răgaz, împăratul a convocat un conciliu ecumenic la Constantinopol pentru a discuta problema monotelismului, pe care tatăl său îl îngăduise, dar pe care, cu excepţia unor armeni, prea puţini păreau să îl accepte. Acum că Armenia se afla sub dominaţie arabă, conciliul a

:cceptat să condamne doctrina monotelistă şi să afirme că Hristos are două voinţe aşa cum are două naturi. Deşi această afirmaţie îndepărta şi mai mult compromisul cu monofizitismul, aproape toţi monofiziţii trăiau în teritorii pe care arabii le cuceriseră şi probabil urmau să le păstreze. Acest al şaselea conciliu ecumenic, întrunit între 680 şi 681, va fi ultimul care a trebuit să se ocupe de disputele asupra lui Hristos.

În timp ce conciliul era în plină desfăşurare, bulgarii, presaţi de khazarii din estul lor, au început să migreze peste Dunăre în Tracia, unde i-au supus pe slavii locali. Înţelegând că bulgarii vor constitui nişte vecini periculoşi, Constantin a condus o expediţie împotriva lor. Dar când şi-a părăsit tabăra la mijlocul campaniei pentru a-şi vindeca guta, armata a fugit după el. Bulgarii s-au instalat în nordul Traciei, cucerind câteva oraşe bizantine de coastă alături de teritoriul interior slav. Împăratul a încheiat un tratat prin care recunoştea noile graniţe ale bulgarilor, şi pentru a-şi întări apărarea a creat o themă separată a Traciei din partea europeană a themei Opsikion.

Armistiţiul cu arabii a continuat, deoarece Omeiazii purtau noi războaie civile cu descendenţii lui Ali. Când armenii şi iberii au profitat şi s-au răzvrătit împotriva califului, ei au cerut protecţie bizantinilor, iar împăratul le-a acordat un protectorat şi a luat înapoi zonele de graniţă pe care le pierduse înainte în faţa arabilor. Cu toate acestea, califul a acceptat un nou armistiţiu în 685, acelaşi an în care Constantin a murit de dizenterie. În momentul morţii sale, Constantin deţinea aproape toate teritoriile pe care le moştenise de la tatăl său. El contracarase atacuri inamice succesive, pierzând doar o mică parte din Italia în faţa lombarzilor, o bucăţică din Tracia în faţa bulgarilor, şi o porţiune din Africa în faţa arabilor. Deşi Constantin a fost cu siguranţă un împărat capabil, cea mai mare parte a meritului pentru această reuşită apărare a imperiului ar trebuie probabil să aparţină sistemului de theme.

Iustinian II, fiul lui Constantin, şi-a început domnia la 16 ani, cu foarte puţin mai în vârstă decât fuseseră tatăl şi bunicul său când au preluat puterea. Iustinian era mai agresiv decât tatăl său, şi mai grăbit. Văzând că Bizanţul părea mai puternic şi că înaintarea arabilor se oprise pentru moment, el era nerăbdător să atingă reputaţia numelui pe care-l împărţea cu Iustinian I şi să refacă măreţia imperiului. Ceea ce tânărul Iustinian nu

a reuşit să înţeleagă a fost că forţa Bizanţului era în mare parte defensivă, iar slăbiciunea arabilor era în mare parte temporară.

Când arabii au încercat să recucerească Armenia şi Iberia, Iustinian a trimis o armată care i-a înfrânt. Apoi a încheiat un acord cu califul prin care împărţeau controlul asupra Armeniei, Iberiei şi Ciprului, şi accepta stabilirea în Bizanţ a unor corsari creştini numiţi mardaiţi care devastaseră Siria arabă. Iustinian i-a înrolat pe aceşti mardaiţi ca vâslaşi permanenţi pentru flota themei Karabisiani, care folosise până atunci vâslaşi provizorii. De asemenea, a transformat partea balcanică a acelei theme într-o themă separată, Hellada, cu propriii ei vâslaşi mardaiţi.

În timp ce acest armistiţiu favorabil cu arabii se menţinea, Iustinian a lansat o campanie împotriva slavilor în regiunea dintre Tracia şi Tesalonic. Cu toate că a alipit un teritoriu redus enclavei bizantine din jurul Tesalonicului, el a luat mulţi prizonieri slavi, i-a stabilit în Anatolia şi a înrolat 30.000 dintre ei în armata bizantină. În anul următor, înainte ca aceşti recruţi să fie pregătiţi pentru serviciul militar, Iustinian a rupt tratatul cu arabii atacând Califatul. Deoarece războiul civil era încă în plină desfăşurare, califul se pare că l-a mituit pe Iustinian acordându-i controlul deplin asupra Armeniei, Iberiei şi Ciprului.

Un timp, împăratul a respectat acest nou tratat. Cu toate acestea, în 692 a început să bată *nomismata* de aur având pe ele bustul lui Hristos, ceea ce l-a supărat pe calif, care trebuia să-şi plătească tributul în monede bizantine. Când califul a plătit aceeaşi sumă în monede fără portretul lui Hristos, Iustinian i-a declarat război. El s-a pregătit să invadeze Califatul cu noii săi soldaţi slavi, dar arabii au invadat primii imperiul. În bătălia care a urmat în themа Armeniakon, cea mai mare parte a slavilor lui Iustinian au dezertat şi au trecut în tabăra arabilor, care au învins. Împăratul a vândut restul slavilor ca sclavi şi l-a întemniţat pe generalul său Leontios, dar în acest timp arabii au ocupat din nou Armenia şi şi-au reluat incursiunile în estul Anatoliei.

Sperând să abată atenţia bizantinilor de la înfrângerea sa, Iustinian a convocat un conciliu ecumenic la Constantinopol pentru a discuta diverse aspecte ale legilor canonice. Proiectat a completa hotărârile ultimelor concilii ecumenice – al cincilea şi al şaselea – în materie de disciplină canonică, acesta a devenit cunoscut sub numele de „Al Cincilea–Al Şaselea", sau

Quinisext. Deoarece practic toţi episcopii care au participat erau din Răsărit, au sistematizat practicile Bisericii Răsăritene şi au condamnat unele practici aparţinând Bisericii Romane. Ca urmare, papa nu a recunoscut Sinodul. Iustinian a ordonat armatei exarhatului Italiei să-l aresteze pe papă, dar aceasta a refuzat să se supună.

Apoi Iustinian a încercat să-şi câştige gloria construind clădiri anexe palatului imperial şi finanţându-şi programul cu noi sume obţinute de la populaţia bogată a capitalei, ceea ce a mărit foarte mult lipsa crescândă de popularitate a împăratului. În 695, când Iustinian a încercat să-i împace pe adversarii săi şi l-a eliberat din temniţă pe generalul Leontios, a fost pus la cale un complot pentru a-l numi pe general împărat. Conspiratorii au mobilizat populaţia din capitală, care l-a capturat pe Iustinian şi l-a proclamat împărat pe Leontios. Noul împărat i-a tăiat nasul şi limba predecesorului său şi l-a exilat în Crimeea.

Astfel, Leontios a devenit al doilea împărat răsăritean de la Diocleţian care a preluat puterea fără un drept legal, prin răsturnarea de la putere a unui împărat care a făcut greşeli, dar era departe de a fi de nesuportat. Leontios era un om modest şi competent. Dar el a descoperit, la fel ca şi Focas înaintea lui, că faptul de a fi uzurpator nu numai că îi submina propria putere dar şi măcina stabilitatea imperiului. Lipsa legitimităţii lui Leontios i-a încurajat pe arabi să-l atace şi pe bizantini să conspire împotriva lui.

În anul ce a urmat urcării la tron a lui Leontios, arabii au invadat în forţă Africa bizantină, cucerind un an mai târziu capitala exarhatului, Cartagina. Leontios a trimis flota themei Karabisiani cu o armată care a recucerit Cartagina şi o parte din hinterlandul său. Dar în 698 arabii au contraatacat şi au forţat flota bizantină să se retragă. Pe drumul de întoarcere karabisienii s-au oprit în Creta, unde, reflectând la înfrângerea lor, s-au răzvrătit şi l-au proclamat împărat pe al doilea comandant *(drongar)* al lor, Apsimar, care şi-a luat numele de Tiberiu III. El s-a îndreptat cu flota către Constantinopol şi a asediat oraşul. Când, prin trădare, capitala i-a cedat, el i-a tăiat lui Leontios nasul, l-a trimis la mănăstire şi i-a luat locul.

Mai puţin prudent decât Leontios, şi aflat într-o poziţie şi mai puţin justificată, Tiberiu a încercat să-şi dovedească aptitudinile de a domni invadând Siria arabă. Această acţiune a determinat un atac arab la frontiera

răsăriteană, dar a şi inspirat o revoltă a armenilor împotriva arabilor care le-a distras acestora atenţia într-o oarecare măsură. În Vest, Tiberiu a renunţat la Africa, dar a transformat insulele rămase din exarhatul Africii într-o themă a Sardiniei, destul de slabă, iar partea de sud a exarhatului Italiei în thema Siciliei, ceva mai puternică.

Între timp, mazilitul şi mutilatul Iustinian a reuşit să fugă din exilul său din Crimeea în Hanatul Khazar. Acolo s-a însurat cu o fiică a hanului, pe care a botezat-o în mod semnificativ cu numele de Teodora. Când khazarii au părut să se întoarcă împotriva sa, Iustinian s-a îndreptat pe mare către Hanatul Bulgar şi l-a câştigat de partea lui pe hanul bulgar Tervel, care i-a oferit o armată cu care să atace Constantinopolul. În 705 Iustinian a pătruns în capitală printr-un apeduct spart şi a cerut înapoi puterea.

Iustinian l-a capturat pe Tiberiu III, l-a scos pe Leontios din mănăstirea sa, şi i-a executat pe cei doi uzurpatori, alături de numeroşi partizani ai acestora. Deşi înverşunat din cauza înlăturării şi mutilării sale, Iustinian s-a străduit să evite să-şi mai facă duşmani şi a încercat să se comporte ca stăpânitorul de drept al imperiului. El l-a invitat pe papă la Constantinopol pentru a aplana divergenţele legate de Conciliul Quinisext. Papa a venit în 711, şi cei doi au căzut de acord ca papalitatea să accepte numai acele canoane stabilite de Quinisext care erau compatibile cu practicile apusene.

Încheind supunerea Armeniei, arabii atacau acum Anatolia mai înverşunat ca oricând, înfrângând forţele trimise împotriva lor. Ceea ce l-a distrus însă pe Iustinian a fost o revoltă aparent minoră a bizantinilor din Crimeea, susţinută de khazari dar provocată probabil de măsurile luate de Iustinian împotriva celor care îl supăraseră în timpul exilului său. Rebelii l-au proclamat împărat pe fostul strateg al themei Armeniakon exilat în Crimeea, Bardanes, care şi-a luat numele grec de Philippikos. Expediţia navală pe care Iustinian a trimis-o împotriva lui Philippikos i s-a alăturat acestuia. Întorcându-se la Constantinopol, forţa expediţionară a atacat şi cucerit oraşul în vreme ce Iustinian se întorcea dintr-o campanie împotriva arabilor. După ce uzurpatorul a omorât mulţi demnitari ai lui Iustinian, armata împăratului şi-a părăsit comandantul, iar Philippikos i-a tăiat capul lui Iustinian.

Philippikos s-a dovedit cel mai puţin competent uzurpator de până atunci. În afară de faptul că a exagerat cu executarea partizanilor lui

Iustinian, ca monotelist el a cerut insistent recunoaşterea celui de-al şaselea Conciliu ecumenic şi înlăturarea patriarhului Constantinopolului pentru că acesta pleda în favoarea conciliului. Philippikos a luptat într-un mod nechibzuit împotriva arabilor, care au cucerit întreaga regiune de graniţă bizantină până la Munţii Taurus, făcând numeroase incursiuni şi dincolo de ei. La rândul lor, bulgarii au pătruns în Tracia. În 713, comitele themei Opsikion l-a capturat pe Philippikos şi i-a scos ochii, intenţionând să devină el însuşi împărat.

Dar comitele a fost întrecut în iscusinţă de către *protoasecretis*-ul Artemios, care l-a orbit pentru trădare şi s-a proclamat împărat sub numele de Anastasiu II. Pe lângă faptul că pedepsise un uzurpator şi preluase puterea doar când nu existase un pretendent legal, Anastasiu a avut şi avantajul de a fi un conducător cu adevărat competent. El a evitat execuţiile şi a reafirmat imediat validitatea celui de-al şaselea conciliu ecumenic. Dar acum, fără ca el să fi făcut vreo greşeală, arabii plănuiau un atac total pe mare şi pe uscat asupra Constantinopolului, urmărind să desăvârşească distrugerea unui imperiu ce părea să se distrugă singur.

Anastasiu a început să fortifice zidurile dinspre mare ale oraşului şi să adune provizii pentru un asediu. În 715 împăratul a trimis o expediţie în Rodos pentru a lua prin surprindere o flotă arabă aflată în apropiere. Dar în Rodos mai mulţi soldaţi din thema Opsikion, al căror fost comandant fusese orbit de către Anastasiu, s-au răzvrătit împotriva acestuia. Ei au debarcat în Anatolia şi l-au proclamat împărat, împotriva voinţei sale, pe un demnitar local însărcinat cu colectarea impozitelor, sub numele de Teodosiu III. Acum, Anastasiu nu se confrunta doar cu o invazie a arabilor, ci şi cu un război civil în thema Opsikion. În timp ce se afla în fruntea unei armate ce se îndrepta spre Niceea, în Opsikion, rebelii au atacat Constantinopolul, care şi-a deschis porţile în faţa lor. Anastasiu şi-a recunoscut înfrângerea şi, devenind călugăr, a plecat în exil.

Noul împărat Teodosiu avusese dreptate să se împotrivească proclamării sale, căci era total nepotrivit sarcinii de a rezista armatei şi flotei uriaşe ale arabilor care se adunau şi înaintau împotriva lui. Şi nici nu inspira loialitate celei mai mari părţi a armatei bizantine din Anatolia, unde themele Anatolikon şi Armeniakon au refuzat să-l recunoască. Doar un an mai târziu *strategos*-ul themei Anatolikon, Leon Sirianul, s-a proclamat

împărat cu sprijinul soldaţilor săi. Ocolindu-i pe arabi, Leon s-a îndreptat către Constantinopol, iar Teodosiu i s-a predat în urma unei înţelegeri. Leon a intrat în capitală în 717.

La fel cum themelor li se datorase în principal oprirea înaintării arabe sub Constant II şi Constantin IV, tot ele au fost în mare măsură responsabile pentru cele şapte revolte dintre anii 695 şi 717. Bazându-se pe cesiunile de pământ care le permiteau să se dispenseze de solda trimisă de la Constantinopol, themele aveau autoritatea asupra unor vaste teritorii şi mari armate. Orice comandant al unei theme deţinea o putere care îl făcea un pretendent serios la tron. Până în acest moment thema Opsikion determinase asasinarea lui Constant II şi mazilirea lui Philippikos şi a lui Anastasiu. Thema Karabisiani îl înlăturase pe Leontios, iar o flotă alcătuită probabil din karbisieni îl alungase de pe tron pentru a doua oară pe Iustinian II. Thema Anatolikon îl înlăturase pe Teodosiu III. Thema Armeniakon, fără a-şi numi propriul împărat, provocase o revoltă majoră sub Constant şi participase la detronarea lui Teodosiu. Deşi iniţial legitimitatea lui Constant II, Constantin IV şi Iustinian II împiedicase themele să se revolte, numeroasele răzmeriţe de după 695 arătaseră cât de vulnerabili erau împăraţii. Acum, revoltele themelor distruseseră aproape imperiul.

Trei împăraţi iconoclaşti

Leon III Sirianul, un comandant veteran viclean, având în jur de 40 de ani, a devenit împărat într-un moment în care Bizanţul se afla într-un pericol fără precedent. Arabii, care continuau să înainteze, aveau, conform relatărilor, 120.000 de oameni şi 1.800 de vase, o forţă cu siguranţă mai mare decât toată armata şi forţele navale bizantine din întreg imperiul. Până şi perşii şi avarii ameninţaseră Constantinopolul cu o forţă maritimă mult mai mică, şi probabil cu o armată mai redusă. La numai patru luni de la încoronarea lui Leon, forţele arabe au început asedierea capitalei în partea dinspre uscat, unde tabăra lor se întindea de la un capăt la altul al zidurilor oraşului. Grosul flotei arabe a sosit două luni mai târziu.

Leon era pregătit. El încheiase deja o alianţă cu bulgarii, care înţeleseseră că arabii aveau să fie nişte vecini mai răi decât bizantinii. De îndată

ce flota arabă a încercat să treacă pe lângă oraş, Leon a atacat-o cu focul grecesc, speriindu-i atât de tare pe duşmani, încât vasele s-au întors la adăpost şi au rămas acolo. Astfel, bizantinii au păstrat controlul asupra mării, ceea ce le-a permis aprovizionarea Constantinopolului ori de câte ori au avut nevoie. Arabii s-au trezit prinşi între zidurile oraşului şi atacatorii bizantini şi bulgari, cu proviziile pe sfârşite şi trebuind să îndure o iarnă cu multă ninsoare, neobişnuit de rece pentru Constantinopol şi îngrozitor de grea pentru ei. Mulţi arabi au murit, alături de caii şi vitele pe care le aduseseră cu ei.

În primăvara anului 718 califul a trimis asediatorilor o armată de întărire din Siria şi vase cu provizii din Egipt şi Africa. Dar echipajele egiptene şi africane, în majoritate creştine, au dezertat trecând în tabăra împăratului, şi l-au ajutat să scufunde corăbiile inamice şi să le captureze încărcăturile. Leon a prins în ambuscadă noua armată arabă, a zdrobit-o şi a alungat-o înainte să se alăture asediatorilor. La sfârşitul verii, arabii, înfometaţi şi bolnavi, şi hărţuiţi de bulgari, au ridicat asediul. Deşi cea mai mare parte a armatei arabe a fost lăsată să se întoarcă acasă, multe vase s-au scufundat într-o furtună, iar majoritatea celor rămase întregi au pierit într-o erupţie vulcanică în Marea Egee. După acest eşec devastator, cu imense pierderi, arabii nu au mai încercat niciodată în mod serios să ia în stăpânire Constantinopolul.

Deşi arabii au fost cu adevărat ghinionişti, cu siguranţă Leon a avut un mare merit pentru o apărare bine condusă. El şi-a continuat succesul recucerind o parte din teritoriul de-a lungul graniţei recent luat de către arabi, şi pătrunzând în Armenia. Când bulgarii au sprijinit o încercare a fostului împărat Anastasiu II de a-şi recăpăta tronul, Leon i-a asediat iar Anastasiu a fost executat. Cu toate acestea, se pare că în timpul asediului arab Bizanţul a pierdut controlul asupra îndepărtatei theme a Sardiniei. Arabii au rămas puternici şi atât de hotărâţi încât în 720 au reluat ofensiva, intrând în stăpânirea recuceririlor lui Leon din Armenia şi pătrunzând din nou adânc în Anatolia.

Leon, dezamăgit de permanentele probleme ale imperiului, le-a atribuit – într-o manieră tipic medievală – furiei lui Dumnezeu. Dar care era exact motivul acestei furii, nu s-a grăbit să hotărască. În 722 el i-a obligat pe evreii bizantini să se boteze. În 726 a promulgat un cod redus de legi în limba greacă, care, deşi este cunoscut sub numele de *Ecloga* (Selecţia),

nu reprezenta doar o selecţie din *Codul lui Iustinian (Corpus iuris civilis)*, ci includea şi noi prevederi prin care era impusă moralitatea biblică. De asemenea, restrângea motivele de divorţ, interzicea avortul, şi reducea pedepsele pentru multe crime de la execuţie la mutilare, deşi în cazul actelor de homosexualitate schimba pedeapsa de la mutilare la execuţie. Dar nici aceste măsuri nu au reuşit să împiedice o altă erupţie vulcanică în Marea Egee în acelaşi an, care, spre deosebire de cea din 718, i-a lovit numai pe bizantini, nu şi pe arabi.

Leon a ajuns la concluzia că Dumnezeu era supărat pentru că bizantinii se rugau în faţa icoanelor lui Hristos şi ale sfinţilor, ceea ce părea să încalce porunca mozaică de a nu se închina unor imagini. Musulmanii respinseseră întotdeauna imaginile religioase, şi recent un calif interzisese în Califat orice fel de imagine, inclusiv cele creştine. Unii bizantini, printre care şi doi episcopi, deja condamnau icoanele. Cu toate acestea, majoritatea bizantinilor erau obişnuiţi cu imaginile sfinte şi le acceptau. Când Leon a cerut să fie îndepărtată o icoană a lui Hristos de la poarta palatului, lumea s-a revoltat. La început el a dat un edict împotriva icoanelor, fără a se obosi prea mult să-l aplice. Dar pe măsură ce trupele sale erau tot mai victorioase împotriva invadatorilor arabi, el a devenit din ce în ce mai convins de nevoia unui iconoclasm total, distrugerea icoanelor.

În 730, în mod evident nefiind convins că un conciliul ecleziastic ar putea fi de acord cu el, Leon a convocat un conciliu al demnitarilor care au confirmat iconoclasmul. Patriarhul Germanos, care refuzase să participe, a abdicat şi a fost înlocuit. Împăratul a interzis în mod oficial toate icoanele şi a poruncit înlăturarea celor aflate în locuri publice. Pe iconoclaşti i-a lăsat însă în general în pace. Poziţia sa pare să fi fost că venerarea icoanelor era superstiţioasă dar nu eretică. Cu toate acestea, creştinii aflaţi sub stăpânire arabă, nu au acceptat iconoclasmul, iar în anul următor papa a convocat un conciliu care l-a declarat erezie.

În 733, Leon a trimis o flotă la Roma, probabil pentru a-l aresta pe papă, dar o furtună a distrus-o înainte de a ajunge la destinaţie. Deoarece împăratul nu deţinea un control real asupra Romei, represaliile sale au constat în confiscarea substanţialelor proprietăţi papale din thema Siciliei. De asemenea a transferat către patriarhatul Constantinopolului vechea jurisdicţie a papalităţii asupra Siciliei, Calabriei şi ce mai rămânea din Grecia

bizantină. Astfel, papalitatea şi-a pierdut autoritatea asupra ţinuturilor vorbitoare de greacă din sudul Italiei, Siciliei şi Greciei, şi aproape întregul teritoriu unde se vorbea limba greacă a intrat sub jurisdicţia patriarhatului Constantinopolului.

Această adaptare a graniţei ecleziastice la diviziunea culturală între greci şi latini s-a dovedit permanentă. Ea a devenit semnificativă când s-a adăugat disputei teologice asupra iconoclasmului şi diferenţelor în practicile religioase deja puse în evidenţă de Conciliul Quinisext al lui Iustinian II. În acest moment controlul bizantin asupra rămăşiţelor zdrobite ale exarhatului Italiei era atât de redus, încât Leon nu a mai încercat scoaterea acestora de sub autoritatea papală. În jurul anului 738 lombarzii au ocupat pentru scurt timp Ravenna, şi exarhatul a recuperat-o doar cu ajutorul papalităţii.

Arabii au continuat să devasteze Anatolia, dar în 740 Leon a înfrânt una dintre incursiunile lor. Deşi aceasta nu a schimbat pe termen lung situaţia, astfel de victorii erau suficient de rare pentru ca Leon să susţină că dovedeau aprobarea divină a iconoclasmului. Cu toate acestea, iconofilii au văzut furia divină îndreptată asupra iconoclasmului în cutremurul care a avut loc în acelaşi an şi care a distrus Constantinopolul şi regiunea înconjurătoare, şi în moartea de hidropizie a lui Leon însuşi în anul următor. Oricum, rămâne de necontestat faptul că împăratul iconoclast înlăturase un asediu înverşunat al arabilor, şi murise în patul său după o domnie destul de lungă şi de reuşită.

Cu toate acestea, succesiunea fiului lui Leon, Constantin V, în 741 nu a fost deloc lipsită de incidente. În vârstă de 22 de ani, Constantin avea de partea sa dreptul ereditar la tron, vigoarea şi inteligenţa. Dar cel mai puternic om din imperiu era mult mai bătrânul Artabasdos, comitele puternicei theme Opsikion, care îl sprijinise pe Leon III înainte de urcarea sa la tron şi era căsătorit cu fiica lui Leon. Când, la scurt timp după încoronarea sa, Constantin a pătruns în Opsikion într-o campanie împotriva arabilor, Artabasdos l-a atacat. Constantin a fugit, iar Artabasdos a luat în stăpânire Constantinopolul. După ce a fost încoronat în capitală, Artabasdos a îngăduit reapariţia icoanelor în oraş.

Constantin a câştigat sprijinul themelor Anatolikon şi Traciei şi a început un război civil pentru a-şi recupera tronul. În anul următor

Artabasdos a invadat thema Traciei, unde a fost înfrânt de Constantin. După o altă victorie asupra fiului lui Artabasdos, aflat la conducerea themei Armeniakon, Constantin şi-a asediat rivalul în Constantinopol. Asediul a ţinut mai bine de un an, şi Artabasdos nu a reuşit să-l alunge pe Constantin. După ce i-a înfometat pe locuitorii oraşului, Constantin a luat cu asalt zidurile Constantinopolului într-un atac-surpriză. El le-a scos ochii lui Artabasdos şi fiului acestuia, şi la sfârşitul lui 743 războiul era câştigat.

Constantin a fost probabil primul împărat care a înţeles că thema Opsikion, cea mai rebelă dintre toate, era prea mare şi prea aproape de capitală. La scurt timp după înfrângerea lui Artabasdos, Constantin i-a redus dimensiunile şi i-a schimbat proximitatea prin transferarea unei părţi din ea într-o nouă ramură a armatei, *tagmata* (regimente). El a creat şase *tagmata*, dintre care trei erau unităţi de cavalerie având fiecare 4.000 de oameni. *Tagmata* de cavalerie *Scholae*, *Excubitori* şi *Vigili*, care preluaseră numele fostelor unităţi de gardă devenite în timp lipsite de importanţă, formau o nouă armată mobilă. Celelalte trei *tagmata* erau *Numera* şi *Muros*, care serveau drept garnizoană permanentă a Constantinopolului, şi *Optimates*, un corp de transport de conducători de catâri care aveau ca sarcină cărarea bagajelor armatei în timpul campaniilor. Comandanţii acestor *tagmata* se numeau domestici, cu excepţia drongarului din *tagma Vigili* şi a comitelui din *tagma Muros*. Domesticul din *Scholae* a devenit principalul ajutor de comandant al împăratului.

Cei care făceau parte din *tagmata* îşi păstrau pământurile pe care le primiseră ca soldaţi în thema Opsikion, şi în plus primeau de la stat caii, hrana, nutreţul, armele şi uniformele. În afară de *Optimates*, care aveau un mic teritoriu propriu între capitală şi ceea ce mai rămăsese din thema Opsikion, soldaţii din *tagmata* erau împrăştiaţi în regiunile trace şi anatoliene din jurul Constantinopolului, astfel încât puteau fi uşor adunaţi de către împărat, dar nu şi de un rebel sau conspirator. Prin crearea acestor *tagmata*, Constantin nu numai că a fărâmiţat thema Opsikion, dar în acelaşi timp şi-a asigurat o forţă deosebit de mobilă şi bine echipată care putea duce o campanie fie singură, fie alături de trupe din theme.

Deoarece un alt război civil arab pusese faţă în faţă Omeiazii conducători şi rebela familie a Abbasizilor, Constantin a început să atace zonele de graniţă ale Califatului. Fără a încerca să cucerească teritorii de la arabi,

el i-a adunat pe localnicii creştini şi i-a strămutat în Tracia, unde încerca să împingă frontiera bizantină în interiorul teritoriului deţinut de slavi. În 747, după ce o epidemie devastatoare de ciumă bubonică a omorât mulţi locuitori ai Constantinopolului, împăratul a repopulat capitala cu colonişti din Grecia şi insule. Din fericire pentru Bizanţ, aceasta a fost ultima din şirul de reveniri periodice ale epidemiei, care apăruse cu mai bine de două secole în urmă.

Timp de zece ani după revolta lui Artabasdos, care se arătase binevoitor faţă de iconofili, Constantin nu a aplicat cu stricteţe iconoclasmul. Interzicerea icoanelor decretată de Leon a rămas lege în imperiu, cu excepţia Italiei Centrale, unde papa era practic independent şi exarhii au rezistat cu greu până în 751, când lombarzii au cucerit definitiv Ravenna. Dar Constantin credea în iconoclasm, şi în 753 s-a simţit suficient de sigur pentru a convoca un conciliu ecleziastic care să-l confirme. Conciliul s-a întrunit în palatul imperial din Hiereia, lângă Calcedon. Episcopii care au participat, practic toţi numiţi în funcţie de către Constantin sau tatăl său, au condamnat imediat venerarea icoanelor drept erezie. Ei au acceptat argumentul, adus de Constantin însuşi, că o icoană a lui Hristos trebuie să Îl prezinte fie ca om într-o fiinţă separată, ceea ce implica nestorianismul, fie ca atât Dumnezeu cât şi om cu o singură natură, ceea ce trimitea la monofizitism. Dar chiar şi după Conciliul de la Hiereia, împăratul nu a luat măsuri împotriva celor care venerau în secret icoanele.

O dată cu victoria deplină a Abbasizilor în războiul civil arab, Califatul a devenit din nou un adversar mai unit şi mai de temut. După câteva bătălii nehotărâte, Constantin a încheiat un armistiţiu cu arabii şi şi-a concentrat eforturile militare asupra Traciei. El cucerise acolo suficient teritoriu deţinut de slavi pentru a ameninţa Hanatul Bulgar, pe care l-a atacat imediat. I-a înfrânt de două ori pe bulgari, dar fără mari câştiguri care să compenseze grelele sale pierderi.

În 765, Constantin, exasperat că mulţi, dacă nu majoritatea demnitarilor săi aveau simpatii iconofile, l-a arestat pe călugărul iconofil Ştefan şi le-a ordonat soldaţilor din *Scholae* să-l linşeze. Apoi împăratul le-a cerut tuturor episcopilor şi demnitarilor să jure că nu vor venera icoane. În anul următor a descoperit un mare complot iconofil împotriva sa în care erau implicaţi logothetul poştei şi comandanţii *Excubitori*-lor, themei Opsikion

şi themei Traciei. Constantin i-a executat pe logothet şi pe conducătorul *Excubitori*-lor, i-a orbit pe ceilalţi, şi a împărţit din nou thema Opsikion creând noua themă Bucellaria. Observând că onahii erau iconofili devotaţi, el a început o persecuţie generală nu doar a iconofililor, dar şi a călugărilor şi călugăriţelor, şi a desfiinţat multe mănăstiri confiscându-le proprietăţile.

Deşi arabii îşi reluaseră incursiunile în Anatolia, Constantin s-a întors la lupta cu bulgarii. I-a mai înfrânt o dată, dar într-o a doua campanie împotriva lor, în 775, s-a îmbolnăvit şi a murit. El a lăsat o armată întărită prin crearea acelor *tagmata*, bulgarii oarecum speriaţi, iar arabii la fel de sâcâitori. De asemenea, a lăsat Bizanţul împărţit datorită iconoclasmului, deoarece persecuţia sa exacerbase o dispută pe care majoritatea o considerase până atunci minoră. În pofida terorii pe care o răspândise, iconofilii din imperiu par să fi fost totuşi mai numeroşi decât iconoclaştii. Constantin îşi atrăsese atât de mult duşmănia supuşilor săi încât unii l-au acuzat de homosexualitate şi i-au dat epitetul de Copronimul, care poate fi elegant tradus cu „Nume de balegă".

Succesorul lui Constantin a fost fiul său Leon IV, un tânăr prudent de 25 de ani. Fără a respinge iconoclasmul, Leon a încercat să reducă resentimentele iconofililor şi a pus capăt persecuţiilor tatălui său asupra călugărilor. După un atac asupra Califatului, Leon s-a descurcat destul de bine în faţa represaliilor arabilor. Dar necazurile au apărut în 780, când a fost şocat să descopere că cei mai de încredere demnitari ai palatului îi aduseseră icoane soţiei sale Irena, care era iconofilă. Simţindu-se trădat şi temându-se pentru siguranţa sa, i-a demis şi pedepsit pe demnitari şi a încetat să mai doarmă alături de soţia sa. Câteva luni mai târziu era mort, căzut – se spune – pe când încerca o coroană pe care o furase de la Sfânta Sofia. Mai probabil, fusese otrăvit de Irena şi de câţiva demnitari iconofili.

În 780, Bizanţul scăpase în cele din urmă de marile valuri de invazii ce începuseră în 602 cu perşii şi avarii şi continuaseră cu arabii şi bulgarii. Pierderile teritoriale ale imperiului fuseseră din ce în ce mai mici şi mai rare, până ce Leon IV a devenit primul împărat de la Mauriciu care nu a pierdut nici un teritoriu bizantin în timpul domniei sale. Imperiul avea o armată ce părea capabilă să-i apere teritoriul pe care-l deţinea. Constantin V a redus tendinţa de revoltă a themelor prin fragmentarea themei Opsikion şi crearea de *tagmata*. Deşi iconoclasmul a rămas o problemă internă inutilă

şi supărătoare, el nu era una semnificativă. După mulţi ani lungi de înfrângeri şi primejdii, Bizanţul nu se mai chinuia să supravieţuiască, şi ajunsese la o oarecare siguranţă.

O societate restrânsă

Secolele al VII-lea şi al VIII-lea au schimbat profund Bizanţul – în 780 acesta deţinea abia o treime din teritoriul peste care domnise în 602. Obişnuit din epoca romană să fie cea mai mare putere din regiune, acum el era mult mai slăbit decât Califatul Abbasid şi nu cu mult mai puternic decât Regatul Franc. Odinioară aproape imun la atacuri, în afară de cele de la marginile sale, şi adeseori chiar şi acolo în bună înţelegere cu vecinii, acum imperiul suferea din cauza atacurilor inamice în toate teritoriile sale. O dată cu pierderea Siriei, Egiptului, Africii şi Armeniei, şi a celei mai mari părţi din Italia şi Balcani, Bizanţul a devenit o putere în primul rând anatoliană, vorbitoare de greacă într-o majoritate covârşitoare şi creştină de tip calcedonian. Era mult mai puţin urbanizat decât înainte, cu o economie mai primitivă. Cu toate acestea, deşi înfrângerile sale au dovedit că avea multe puncte slabe, supravieţuirea sa în final a arătat că avea şi importante forţe. Pe măsură ce imperiul se micşora, el devenea mai sărac, mai viguros şi mai unit.

De fapt, cea mai mare parte a teritoriilor pe care bizantinii le-au pierdut în secolele al VII-lea şi al VIII-lea erau deja pierdute în 620, când perşii deţineau Egiptul, Siria şi Armenia, iar avarii şi slavii ocupau cea mai mare parte a Balcanilor. Deşi Heraclius a recuperat cuceririle perşilor, la sfârşitul domniei sale în 641 el pierduse din nou majoritatea acestora în faţa arabilor, care curând au pus stăpânire şi pe restul teritoriilor. Între timp, imperiul s-a zbătut să-şi menţină poziţia în îndepărtatele Africă şi Italie, în final pierzând totul în Africa şi aproape jumătate din posesiunile sale italiene din secolul al VII-lea. Cu toate acestea, cele două regiuni fuseseră mult timp ameninţate, şi erau de importanţă secundară pentru conducerea centrală. Începând cu mijlocul secolului al VII-lea, Bizanţul a apărat cu succes Anatolia şi insulele pe care acestea le mai deţinea, şi enclavele balcanice, uneori cu pierderi sau câştiguri minore.

În toate aceste războaie, Bizanțul și-a păstrat mai bine de jumătate din vechea sa armată de câmp, deși trupele sale de graniță au dispărut o dată cu fostele frontiere – la fel ca și teritoriul său, imperiul a suferit cele mai mari pierderi de soldați până în 641, dacă nu chiar 620. Astfel, existau în armată 150.000 de soldați de câmp în 565, circa 109.000 în 641, și 80.000 în 780. Doar armatele din Africa și Spania au fost pierdute în întregime, împreună cu Africa și Spania înseși. Celelalte armate de câmp au devenit themele, cu părți din thema Opsikion devenind în final *tagmata*. În 780, themele aveau 62.000 de soldați, iar *tagmata* 18.000.

Themele erau mai puțin mobile decât fuseseră fostele armate de câmp, deoarece soldații lor doreau să se întoarcă la pământurile lor militare după fiecare sezon de campanie, dar ei puteau merge în mod regulat în campanie, și au și făcut-o. *Tagmata* erau oarecum mai mobile decât themele, deși și ele dețineau pământuri militare. Cu toate că teritoriile themelor acopereau practic întregul imperiu, cea mai mare parte a soldaților lor erau staționați în interior, lăsând un număr relativ redus pentru a apăra regiunile de la graniță. Fiind conștienți că nu-i puteau opri pe năvălitorii arabi, bizantinii s-au mulțumit să-și apere principalele forturi în timpul raidurilor dușmanilor și să ocupe din nou restul teritoriilor după plecarea arabilor.

Sub presiunea atacurilor inamice, themele au devenit nu numai diviziunile militare ale imperiului, ci și unitățile sale administrative curente, înlocuind fostele provincii și prefecturi civile. Strategul unei theme era prin urmare atât conducător militar cât și guvernator de provincie. Fiecare themă avea de la 2 la 18 subdivizii teritoriale și militare numite *drungi* fiecare cu 1.000 de soldați care dețineau în cadrul ei pământuri militare și erau însărcinați cu apărarea ei. Aceste *drungi* erau grupate în *turmae*, cu fiecare *drungus* comandat și administrat de un *drongar* și fiecare *turma* de un *turmarh*.

Toți strategii și subordonații lor aveau puteri depline să răspundă atacurilor inamice în teritoriile lor. Deoarece soldații își asigurau în general existența din pământurile militare și se puteau descurca fără solda anuală, strategii aveau și puterea și libertatea de a organiza numeroasele revolte împotriva guvernului central care au început în 668 și s-au acutizat între 695 și 717. Prin divizarea imensei theme Opsikion și prin crearea acelor *tagmata* menite a servi drept contrapondere la theme, Constantin V a redus pericolul unor asemenea răzmeriță, dar armata și-a păstrat o independență considerabilă.

Pierderea a două treimi din teritoriul imperiului a micşorat în mod evident veniturile guvernului. Cedând soldaţilor aproape toate proprietăţile imperiale ca pământuri militare, veniturile statului s-au redus şi mai mult. Cu toate acestea, birocraţia centrală din Constantinopol a continuat să funcţioneze, deşi personalul ei a scăzut de la aproximativ 2500 de funcţionari la circa 600. Guvernul păstra încă o situaţie a soldaţilor şi a pământurilor pe care aceştia le deţineau, şi încă le plătea tuturor un salariu anual considerabil, cu sume relativ mari pentru strategi şi alţi înalţi demnitari. Imperiul, deşi mai puţin centralizat şi mai militarizat decât înainte, rămânea un stat birocratic, la fel ca fostul Imperiu Roman.

Prezenţa acestui guvern organizat a constituit principalul motiv pentru care Constantinopolul a rămas un oraş mare, chiar dacă dimensiunile sale s-au redus după apogeul din secolul al VI-lea. După ce Constantin V a adus aici colonişti care să înlocuiască numeroasele victime ale epidemiei de ciumă ce a luat sfârşit în 748, oraşul avea probabil în jur de 100.000 de locuitori. Ei erau suficienţi de numeroşi pentru ca împăratul Constantin să fie obligat să refacă apeductele pe care avarii le distruseseră cu mai bine de un secol în urmă. Zidurile oraşului, pieţele şi forturile au rămas funcţionale, la fel ca şi Sfânta Sofia şi Hipodromul, deşi numărul de curse de care s-a redus, iar „Verzii" şi „Albaştrii" au încetat răzmeriţele.

Nevoia de a-şi apăra şi aproviziona capitala a forţat imperiul să-şi menţină dominaţia asupra sud-estului Traciei, care altfel ar fi fost lăsată în mâinile slavilor, împreună cu cea mai mare parte a restului Balcanilor. Într-adevăr, slavii ocupau teritorii întinse din Tracia interioară incluzând probabil vechea metropolă a regiunii, Adrianopol, pe care Constantin V pare să o fi cerut atunci când a recucerit şi recolonizat în perioada de mijloc a domniei sale unele teritorii care aparţinuseră slavilor. În acea vreme thema Traciei suferise foarte mult de pe urma ciumei, şi a avarilor, slavilor şi bulgarilor. Deoarece nu dispunea de o frontieră naturală, nici o parte din ea nu era cu adevărat în siguranţă până la zidurile Constantinopolului chiar.

Dintotdeauna, centrul anatolian al imperiului a constat din două feluri diferite de ţinut – câmpiile de coastă şi podişul interior. Câmpiile se întindeau în thema Traciei, ceea ce mai rămăsese din thema Karabisiani şi care devenise cunoscută sub numele de thema Kibyraioton, şi thema Opsikion mult redusă după ce Constantin V a împărţit-o. Câmpiile, pământul cel mai fertil şi mai

populat aflat încă în mâinile bizantinilor, reprezentau în acelaşi timp şi cea mai apărată parte a imperiului. Deoarece ele se aflau departe de principalele rute de invazie care începeau la trecătorile de la frontieră, arabii invadau foarte rar câmpiile, iar perşii nu ajunseseră acolo aproape niciodată.

Podişul era împărţit între themele Anatolikon, Armeniakon şi Bucellaria. Puţin populat şi constând în cea mai mare parte din păşuni, el era mai mult sau mai puţin deschis invadatorilor arabi, care apăreau din când în când pentru a fura vite. Frontiera naturală a Anatoliei era şirul Munţilor Taurus şi Antitaurus, cu câteva trecători prin care arabii puteau pătrunde uşor în cea mai mare parte a anului, dar care erau greu de trecut în iernile reci şi cu zăpezi mari. Astfel, invaziile arabe aproape anuale nu s-au concretizat niciodată într-o ocupaţie arabă prelungită a vreunui teritoriu pe partea bizantină a munţilor.

În afară de Tracia şi Anatolia, Bizanţul avea doar insule şi câteva bucăţi de coastă în Grecia, Dalmaţia, Italia şi Crimeea. Bizantinii şi-au menţinut puterea maritimă, şi chiar i-au forţat pe arabi să accepte controlul bizantin parţial asupra Ciprului, în pofida poziţiei acestuia în apropierea coastei Siriei arabe. Imperiul şi-a păstrat avanposturile sale din Grecia, Dalmaţia şi Italia împotriva slavilor şi lombarzilor deoarece acestor inamici nu le lipseau doar vasele, ci şi priceperea de a cuceri oraşe fortificate. În timp ce arabii au trebuit să lupte din greu pentru a pune stăpânire pe teritoriul bizantin până la Taurus şi Mediterană, lombarzii, slavii, avarii şi bulgarii au migrat în teritorii italiene şi balcanice pe care bizantinii nu s-au obosit prea mult să le apere. Pe bună dreptate, bizantinii au dat prioritate apărării Anatoliei şi luptei împotriva mult mai periculoşilor perşi şi arabi.

Imperiul a devenit mai puţin urbanizat, în parte deoarece şi-a pierdut teritoriile mai urbanizate din Siria şi Africa, dar în special pentru că oraşele din ceea ce mai rămăsese din Bizanţ s-au micşorat. Principalele dovezi ale acestei reduceri a oraşelor, adeseori nesigură în detaliu dar decisivă în ansamblu, sunt oferite de săpăturile arheologice ale siturilor urbane. Cu toate că prea puţine oraşe au fost total părăsite, iar câteva baze militare par chiar să se fi mărit uşor, în general majoritatea oraşelor par să-şi fi pierdut aproximativ jumătate din populaţia lor din secolul al VI-lea. De asemenea, au dispărut aproape toate monumentele urbane rămase, cu excepţia unor

iserici. Nevoia de a le apăra cu fortificaţii mai puternice şi mai restrânse ca suprafaţă le-a făcut şi mai aglomerate, cu străzi şi mai înguste şi mai puţine spaţii deschise.

Fără îndoială, atacurile inamice au contribuit la micşorarea oraşelor din podişul anatolian şi din teritoriile europene aflate încă sub control bizantin. Multe dintre aceste oraşe au trecut la un moment dat în stăpânirea invadatorilor, şi aproape toate au rămas din când în când lipsite de hrană din cauza atacurilor şi asediilor inamice. Cu toate acestea, oraşele din câmpiile de coastă din Anatolia, care au suferit foarte rar de pe urma incursiunilor inamice, par să se fi micşorat aproape în aceeaşi măsură ca şi oraşele din teritoriile mai expuse. Deşi ciuma a afectat întotdeauna mai degrabă oraşele decât zonele rurale, creşterea naturală a populaţiei şi venirea refugiaţilor din teritoriile pierdute ar fi trebuit să contrabalanseze aproximativ mortalitatea excesivă datorată războiului şi izbucnirilor, tot mai puţin grave, ale epidemiei de ciumă. Deoarece declinul demografic general pare să fi fost nesemnificativ, el nu poate reprezenta principala cauză a micşorării oraşelor.

Principalul motiv al declinului urban pare mai degrabă să fi fost schimbările economice care au acţionat în defavoarea oraşelor. Indiferent de dimensiunile lor, oraşele depind de comerţ pentru a-şi asigura hrana, şi această perioadă a fost una proastă pentru orice fel de afaceri. După cuceririle arabe, comerţul între ceea ce mai rămăsese din imperiu şi Siria, Egiptul şi Africa stăpânite de arabi a scăzut în mod dramatic. În special marile exporturi de grâne din Africa şi Egipt, care susţinuseră Constantinopolul şi câteva alte centre urbane răsăritene, n-au mai putut fi solicitate şi subvenţionate de guvernul bizantin. Fără aceste transporturi de grâne, capitala a rezistat folosindu-se de surplusul care înainte aproviziona oraşele din câmpiile anatoliene. Comerţul în interiorul Bizanţului a suferit probabil şi din cauza atacurilor pe uscat şi pe mare ale arabilor.

Mai mult, descoperirile arheologice pun în evidenţă o scădere a cantităţii de monede aflate în circulaţie, ceea ce i-a determinat pe negustori să recurgă la troc mai des decât înainte. O diminuare a cantităţii de monede era previzibilă dat fiind înjumătăţirea de două ori a soldei militarilor, dintotdeauna principalul mijloc al imperiului de a pune în circulaţie bani. Dar trocul este o modalitate greoaie şi ineficientă de a face schimb

de produse. În această situaţie, agricultura de subzistenţă practicată de ţărani a devenit probabil şi mai importantă decât înainte în economia imperiului, restrângând în mod semnificativ rolul economic al oraşelor.

Cu toate acestea, imperiul mai avea încă oraşe relativ mari, probabil aproximativ zece cu 10.000 de locuitori sau chiar mai mulţi, iar guvernul continua să adune impozite în bani de la aproape toţi supuşii săi şi să plătească ceva tuturor soldaţilor şi demnitarilor. Monedele, chiar dacă mai puţine decât înainte, circulau încă peste tot. Sigiliile depozitelor imperiale, care deveniseră ceva obişnuit de la jumătatea domniei lui Constant II, par să indice o oarecare activitate economică. Depozitele, conduse evident de oameni de afaceri particulari având contracte cu guvernul pentru vânzarea de arme către soldaţi în schimbul produselor obţinute din pământurile militare, par să fi servit şi drept centre de comerţ pentru diverse bunuri, inclusiv mătase şi sclavi. Proprietarii lor erau probabil gata să cumpere, să vândă sau să facă schimb cu orice produs care le-ar fi oferit un profit, punând astfel bani în circulaţie şi facilitând trocul.

O dată cu micşorarea oraşelor şi cu reducerea guvernului central, şi cu diferitele mişcări politice care au început cu uzurparea lui Focas, vechea aristocraţie de senatori şi decurioni a intrat în declin, ajungând practic să dispară. Deşi cei care deţineau funcţii înalte în guvern continuau să fie numiţi senatori, în secolul al VIII-lea prea puţini dintre ei erau descendenţi ai senatorilor din secolul al VI-lea, şi doar câţiva erau cu adevărat bogaţi. Şi în oraşele de provincie care au supravieţuit pare să fi existat un număr redus de proprietari de pământ sau negustori care puteau fi consideraţi bogaţi după standardele secolului al VI-lea. În schimb, cei mai săraci par să fi fost mai avantajaţi, căci cei ce înainte îşi luaseră în arendă pământul au ajuns să îl deţină, iar majoritatea sclavilor, relativ puţini, şi-au obţinut libertatea.

Cu toate acestea, în podişul anatolian începea să se formeze o nouă aristocraţie. În timp ce frecventele incursiuni ale arabilor puteau uşor aduce ruina celor cu pământ puţin şi turme mici de vite, a apărut o clasă de fermieri bogaţi care aveau resursele pentru a supravieţui invaziilor şi probabil au cumpărat şi pământul celor mai puţin norocoşi. Majoritatea acestor fermieri nu aspirau la funcţii în birocraţia îndepărtatului Constantinopol, ci la numirea lor ca strategi sau înalţi demnitari în theme. Datorită obişnuinţei lor cu războiul şi cunoaşterii condiţiilor locale, împăratul le acorda

posturile pe care le doreau, permiţându-le, ca soldaţi de rând ai themelor, să-şi apere propriile pământuri în timp ce apărau imperiul.

Astfel de magnaţi par să se fi aflat în fruntea câtorva dintre răzmeriţele din theme, dar revolta era doar un accident al sistemului ca întreg, şi în cele din urmă Constantin V a potolit-o. Oricum, aceşti aristocraţi erau bogaţi şi puternici doar după standardele reduse ale epocii lor, deoarece pământul din podişul anatolian era destul de sărac şi mare parte din el consta din pământurile militare ale soldaţilor şi proprietăţile rămase ale ţăranilor. Principala forţă a noilor nobili era tenacitatea lor, pe care o împărtăşeau şi alţi locuitori ai podişului anatolian care rezistau în faţa arabilor.

Invaziile din secolul al VII-lea şi declinul oraşelor imperiului au afectat întreaga societate bizantină. Toată lumea a resimţit schimbarea, chiar şi ţăranii ale căror pământuri nu au fost cucerite sau invadate de duşmanii imperiului. Toţi fermierii au avut ceva mai puţin de plătit în impozite monetare, dar le-a fost mai greu să găsească bani. Chiar şi cu ajutorul trocului, ei au trebuit probabil să se descurce fără o mulţime de produse pe care înainte le puteau cumpăra. Situaţia neclară a dus la dezbinarea guvernului, la proasta întreţinere a drumurilor şi la creşterea tâlhăriilor. Mulţi arendaşi din câmpiile de coastă au devenit proprietarii pământurilor lor; unii proprietari de pământuri din podişul anatolian au devenit arendaşi. În cele din urmă, nici cel mai ignorant şi indiferent ţăran nu putea să nu-şi dea seama că imperiul lui era în declin.

Bizanţul arătase semne de decădere încă din vremea ciumei de la jumătatea secolului al VI-lea. Uzurparea lui Focas, războiul civil care a urmat, şi invaziile simultane ale perşilor şi avarilor atunci când imperiul era devastat de tulburările interne – toate au contribuit la slăbirea Bizanţului în ajunul cuceririlor arabe. Ţinând seama de extraordinara vigoare şi de entuziasmul arabilor, ceea ce trebuie cu adevărat explicat nu este motivul pentru care i-au învins pe bizantini, ci cum de Bizanţul a supravieţuit totuşi. Crearea themelor a fost necesară acestei supravieţuiri, punând capăt unui colaps alarmant înaintea primelor incursiuni arabe şi începând o apărare încununată de succes a Anatoliei. Şi totuşi, imperiul tot s-ar fi putut prăbuşi, dacă n-ar fi fost bariera defensivă a Munţilor Taurus şi Antitaurus, răgazul oferit de războaiele civile arabe, competenţa

unor împăraţi precum Constant II şi Leon III, şi un spirit de rezistenţă bizantină care în timp a devenit tot mai puternic.

O epocă întunecată

Prin măsurile obiective luate, dezastrele din secolele al VII-lea şi al VIII-lea au sărăcit în mod considerabil cultura bizantină. Dacă toate dovezile disponibile nu ne înşeală, au fost mai puţini artiştii, artizanii şi constructorii care au creat în această perioadă. De asemenea, calitatea operelor scrise, a învăţământului, a creaţiilor artistice şi a construcţiilor a scăzut în mod evident. Cea mai mare parte a bizantinilor recunoşteau că aceste schimbări erau de rău augur, tot aşa cum credeau că dezastrele militare şi politice dovedeau că Dumnezeu era supărat pe ei. Controversa iconoclastă a fost în mare măsură o dispută asupra felului în care îl supăraseră pe Dumnezeu. Cu toate acestea, civilizaţia bizantină a supravieţuit, iar epoca sa întunecată ar fi putut fi mult mai întunecată decât a fost în realitate.

În acest timp Biserica bizantină reflecta atât demoralizarea cât şi rezistenţa întregii societăţi bizantine. Deşi conducătorii ecleziastici nu puteau scăpa total de responsabilitatea pentru ceea ce majoritatea bizantinilor considerau a fi nemulţumirea divină, împăraţii erau evident învinuiţi pentru cea mai mare parte a eşecurilor politice şi militare.

Biserica oferise sprijin moral şi financiar pentru războaiele încununate de succes ale lui Heracliu împotriva perşilor zoroaştri. De asemenea, ajutase la mobilizarea bizantinilor pentru a rezista în faţa marilor masacre ale arabilor musulmani, în special la asediul Constantinopolului între 717 şi 718.

Împăraţii, mai degrabă decât Biserica sau orice curent popular general, au fost primii care au introdus monoenergismul, monotelismul şi iconoclasmul, şi pot fi învinuiţi pentru eşecul primelor două doctrine şi pentru lunga şi apriga dispută asupra celei de-a treia. Pierderea Egiptului, Siriei şi Armeniei a lăsat imperiul cu un număr nesemnificativ de monofiziţi, astfel încât monofizitismul a încetat să mai fie o problemă majoră pentru bizantini. Apoi, monoenergismul şi monotelismul, pe care împăraţii încercaseră să le folosească pentru concilierea monofiziţilor, şi-au pierdut scopul

principal. Cât despre iconoclasm, acesta nu a fost pe placul celor mai mulţi clerici, care au acceptat doar în silă impunerea lui de către împăraţi.

De fapt, tribulaţiile secolelor al VII-lea şi al VIII-lea au fost oarecum mai benefice pentru reputaţia Bisericii decât fusese prosperitatea secolelor al V-lea şi al VI-lea. Biserica se descurca cel mai bine atunci când se confrunta cu greutăţi, fie din partea inamicilor necredincioşi, fie a împăraţilor eretici, iar alinarea pe care creştinismul o putea oferi era cerută mai mult în perioadele de restrişte. Din sânul Bisericii s-au ridicat câţiva conducători puternici, de la patriarhul Sergios, care l-a ajutat pe Heracliu în lupta acestuia împotriva perşilor, până la patriarhul Germanos, care s-a opus iconoclasmului lui Leon III. Călugărul Maxim Confesorul şi-a câştigat renumele prin contestarea tolerării monotelismului de către Constant II. Mai târziu, alţi călugări au câştigat un prestigiu similar datorită rezistenţei lor în faţa împăraţilor iconoclaşti atunci când clerul laic trebuia să se supună sau să-şi piardă funcţiile.

Una dintre dovezile că Biserica se bucura de aprecierea tot mai mare a populaţiei o constituie vieţile sfinţilor scrise în epocă şi dedicate unor episcopi şi călugări ce muriseră recent, care scoteau în evidenţă nu doar perfecţiunea spirituală a sfinţilor, ci şi binefacerile pe care aceştia le aduceau compatrioţilor lor creştini. Hagiografii oferă mult mai multe detalii despre viaţa şi perioada eroilor lor decât predecesorii lor care scriseseră despre sfinţi morţi cu mult timp în urmă. Ca exemple remarcabile din secolul al VII-lea pot fi menţionate vieţile eremitului şi episcopului Teodor din Syceon şi a patriarhului Alexandriei Ioan Filantropul, ca şi *Păşunea Spirituală*, o colecţie de scurte povestiri despre călugări răsăriteni scrisă de Ioan Moschus, patriarhul în exil al Ierusalimului. Celebrarea unor asemenea sfinţi recenţi prin vieţile lor şi icoane a mărit reputaţia Bisericii acelei perioade.

O dată cu apariţia iconoclasmului în secolul al VIII-lea, nu doar icoanele ci şi vieţile sfinţilor au devenit mult mai rare, probabil pentru că cei mai mulţi dintre posibilii eroi sau autori de hagiografii erau călugări şi iconofili. Se pare că Leon III şi Constantin V au impus iconoclasmul şi pentru ca împăraţii să beneficieze de o parte din autoritatea morală a Bisericii în general şi a călugărilor în special. În timpul persecuţiei iconofililor, împăraţii au confiscat pentru vistieria imperiului multe bunuri ecle-

ziastice şi în special monastice, fie pentru că erau împodobite cu imagini, fie pur şi simplu pentru că aparţineau unor iconofili.

În 780, iconoclasmul lăsase mănăstirile jefuite şi clerul deprimat, dar nu câştigase de partea sa majoritatea bizantinilor. Icoanele constituiau un mijloc important de a face ca Hristos şi sfinţii să pară reali şi prezenţi pentru mulţi credincioşi. Departe de împăraţii iconoclaşti dar scriind în limba greacă, teologul şi călugărul sirian Ioan Damaschinul a afirmat în mod evident corect că cei ce se închinau icoanelor nu venerau icoanele în sine, ci pe persoanele reprezentate în acestea.

Iconoclasmul a fost întotdeauna o doctrină anormală, fără baze teologice puternice sau implicaţii teologice clare. Deoarece Biserica folosea de secole icoanele fără a provoca obiecţii din partea multor sfinţi recunoscuţi, Leon III putea doar susţine că era posibil ca icoanele să ducă la idolatrie, nu că au făcut-o dintotdeauna. Constantin V a pus în evidenţă confuzia teologică a iconoclasmului prin afirmaţiile sale confuze conform cărora folosirea icoanelor ducea fie la nestorianism, fie la monofizitism. Dacă Leon şi Constantin se aşteptaseră ca iconoclasmul lor să le aducă popularitate, ei au fost dezamăgiţi. Chiar dacă această doctrină prea puţin radicală era susţinută de puterea armatei şi a statului, majoritatea bizantinilor au acceptat-o doar în silă. Singurul argument în favoarea iconoclasmului care pare să fi avut mai mult efect a fost că relativul succes al împăraţilor iconoclaşti dovedea că Dumnezeu îi proteja.

În pofida conflictului iconoclast, în secolele al VII-lea şi al VIII-lea a avut loc o consolidare a poziţiei creştinismului bizantin, şi în consecinţă o omogenizare a societăţii bizantine. Păgânismul şi controversele cristologice au încetat să mai constituie o problemă. Conciliul Quinisext al lui Iustinian II a sistematizat multe aspecte ale legii canonice. *Ecloga* lui Leon III a oferit un cod de legi atât de plin de creştinism încât adeseori impunea legea canonică în probleme civile. Într-o altă lucrare de sistematizare, Ioan Damaschinul a realizat un rezumat cuprinzător în limba greacă a credinţei ortodoxe, *Fântâna cunoaşterii*, care curând a fost cunoscut de iconofilii din imperiu, bucurându-se de aprecierea lor.

Deşi pierdute de către imperiu, Armenia, Siria, Egiptul şi chiar nordul Africii nu erau total pierdute pentru civilizaţia bizantină. Începând cu sfârşitul secolului al VII-lea, creştinii sirieni şi egipteni, rămaşi majoritari, răspândeau profeţii referitoare la împăratul bizantin care va veni curând

să recucerească Răsăritul. În 718, marinarii egipteni şi africani trimişi să se alăture asediatorilor arabi la Constantinopol au hotărât să treacă în tabăra bizantinilor. Califii au îngăduit patriarhilor calcedonieni ai Antiohiei, Alexandriei şi Ierusalimului să locuiască în aceste oraşe în calitate de conducători ai creştinilor ortodocşi de acolo, alături de un patriarh iacobit al Antiohiei şi un patriarh copt al Alexandriei pentru monofiziţi. Calcedonienii aflaţi sub stăpânire arabă erau cunoscuţi sub numele de melchiţi, adică proimperiali. Aceştia nu au acceptat niciodată iconoclasmul, dar, opunându-se acestei doctrine, Ioan Damaschinul şi alţi melchiţi au dovedit că încă erau afectaţi de ceea ce se întâmpla în imperiu. Papa rămânea oficial un supus bizantin, şi era şi el interesat de problemele Bizanţului. Doar în cea mai mare parte a Balcanilor slavii şi avarii alungaseră atât de mulţi dintre foştii locuitori încât acolo creştinismul şi influenţa bizantină a slăbit mult.

Influenţa moralei creştine asupra bizantinilor a continuat să crească în diferite feluri. În decursul tuturor revoltelor şi răzmeriţelor violente din acea perioadă, câştigătorii rareori i-au executat pe cei ce pierduseră. Pedepsele obişnuite pentru conspiraţie erau mutilarea, trimiterea la mănăstire, sau ambele, deşi mutilatul Iustinian II şi călugăritul Anastasiu II au fost executaţi după ce au reluat lupta. Legile cereau standarde mai stricte de castitate sexuală şi interziceau orice practici superstiţioase ce păreau să aibă origini păgâne. Declinul vieţii urbane a limitat în mod drastic spectacolele de teatru, deşi în Constantinopol ele au supravieţuit, pentru a-i scandaliza pe spectatorii pioşi.

Schimbările sociale au fost mai cuprinzătoare în rândul orăşenilor, deoarece aceştia ajunseseră în mare măsură să constituie un grup diferit de oameni. După dispariţia decurionilor, noua aristocraţie a magnaţilor şi conducătorilor militari locuia de cele mai multe ori nu în oraşe, ci în forturi sau sate. Vechile nume de familie de tip roman, pe care cel puţin clasa senatorială bizantină le adoptase, au dispărut în cursul secolului al VII-lea. La sfârşitul veacului al VIII-lea, când au început să apară noi nume de familie, prea puţine familii îşi puteau trasa cu certitudine genealogia în urmă cu mai mult de o sută de ani. Deşi unii funcţionari, negustori şi artizani din capitală şi din alte oraşe erau probabil descendenţii celor din timpuri trecute, ei nu ştiau prea bine acest lucru.

Cu toate că orice bizantin important din punct de vedere social trebuia încă să ştie carte, asemenea oameni deveniseră tot mai puţini, şi ei se mulţumeau cu o educaţie mult sub standardele anterioare. Ca și până atunci, guvernul dorea ca demnitarii săi să fie oameni educaţi, deoarece îndatoririle lor le cereau să ţină şi să consulte fără dificultate documente scrise. Cu toate acestea, restrânsa clasă a profesorilor, singurii dascăli ce făcuseră unele cercetări şi ofereau o educaţie superioară, a început să dispară treptat, o dată cu declinul Atenei, pierderea Alexandriei şi a Antiohiei, şi micşorarea Constantinopolului. Catedrele profesorale înfiinţate în capitală în secolul al V-lea s-au perimat în mod evident după domnia lui Heracliu. Aceasta nu putea constitui o economie necesară, deoarece catedrele fuseseră întotdeauna un element neînsemnat în bugetul de stat, şi Heracliu a sprijinit profesorii în pofida problemelor sale financiare. După un secol de declin, se pare că învăţământul superior pûr şi simplu nu mai era la modă.

La jumătatea secolului al VII-lea, profesorii nu mai existau ca o clasă, şi o dată cu ei dispăruse şi o comunitate intelectuală ce se ivise în Atena în secolul al V-lea î. Hr. Dacă mai exista cineva care să mai aibă un interes serios de erudit în domenii precum filosofia sau ştiinţa, era privit ca o figură ciudată şi izolată. Cei mai buni dascăli disponibili ofereau viitorilor demnitari şi celor mai rafinaţi clerici doar o educaţie suplimentară care consta în citirea a probabil o duzină de autori clasici greci precum Homer şi Demostene. Restul clerului, funcţionarii mărunţi, negustorii şi militarii superiori se mulţumeau cu o educaţie elementară, învăţând doar să citească şi să scrie limba greacă a *Bibliei.*

Pe măsură ce numărul celor cu ştiinţă de carte scădea, tot mai puţini oameni mai puteau citi greaca clasică, şi aproape nimeni nu putea să o scrie corect, sau să citească în latină. Prin urmare, doar o mână de oameni puteau citi volumul mare de literatură antică greacă, şi prea puţini noile opere literare. Unele manuscrise antice s-au pierdut sau au fost distruse, iar numărul celor recopiate a fost infim. Au apărut foarte puţine lucrări noi, şi aproape toate erau religioase – imnuri, predici, vieţi ale sfinţilor, şi puţină teologie –, citite cu voce tare sau cântate în biserici, sau citite în taină de o mână de clerici sau slujbaşi civili cucernici.

Astfel, lunga succesiune de istorii de tipul grec clasic vechi s-a încheiat cu o relatare mediocră a domniei lui Mauriciu, scrisă de Teofilact Simocatta

în timpul lui Heracliu. In aceeaşi perioadă, un lung şir de poeţi clasicizanţi a luat sfârşit cu talentatul Georgios Pisides, ale cărui poeme laice celebrează victoriile lui Heracliu asupra perşilor. În următoarele două generaţii, Maxim Confesorul şi patriarhul Constantinopolului Germanos au fost importanţi ca teologi, nu ca stilişti literari. În generaţia care i-a urmat lui Germanos singurul autor grec remarcabil a fost Ioan Damaschinul, care nu a vizitat niciodată imperiul. După moartea lui Ioan în jurul anului 750, literatura bizantină pare aproape să fi murit o dată cu el. Documentele istorice erau rudimentare, şi nu au supravieţuit în forma lor originală.

Deşi nimeni nu pare să fi considerat important învăţământul superior, care nu salva suflete, nu hrănea guri, nu producea bani şi nu câştiga războaie, deteriorarea învăţământului a avut dezavantaje practice. În 726 Leon III se plângea în prefaţa la *Ecloga* sa că demnitarii lui nu erau capabili să se folosească în mod competent de cărţile de drept mai vechi. Curând, iconoclaştii şi iconofilii se acuzau reciproc, pe bună dreptate, de ignoranţă în privinţa teologiei. Şi sumele percepute drept impozite par să fi scăzut, deoarece registrele guvernului erau prost ţinute. Dar faptul că toate acestea puteau avea legătură cu o slabă educaţie nu pare să fi fost înţeles de nimeni dintre cei care puteau aduce unele îmbunătăţiri.

În mod firesc, arta şi arhitectura par să fi urmat aceeaşi direcţie de dezvoltare ca şi literatura, deşi dovezile rămase sugerează că declinul lor a fost ceva mai puţin evident. Invaziile şi raidurile inamice i-au obligat pe bizantini să construiască multe forturi şi ziduri de oraşe noi. Dar în majoritatea cazurilor constructorii au ridicat aceste fortificaţii în grabă, adesea jefuind clădiri şi monumente mai vechi şi renunţând la grija şi eleganţa cu care lucraseră înainte inginerii militari romani şi bizantini. Construite de către soldaţi în serviciu cu materialele disponibile, aceste structuri au costat probabil vistieria o sumă infimă.

Chiar şi construcţii ce păreau necesare dar erau costisitoare, precum refacerea apeductelor din Constantinopol, au fost amânate cu mai bine de o sută de ani. Construcţiile somptuoase au fost practic oprite. Excepţie a făcut extinderea palatului imperial de către Iustinian II, plătită cu sume confiscate de la cei bogaţi, ceea ce a contribuit la apariţia unei răzmeriţe. Lipsa chiar şi a unor rămăşiţe arheologice ale unor clădiri luxoase din

această perioadă reflectă în mod evident dificultăţile financiare ale imperiului şi relativa sărăcie a aristocraţiei acesteia.

În comparaţie cu arhitectura de lux, alte tipuri de lucrări de artă nu erau costisitoare, şi bizantinii au continuat să le producă. Mult mai puţine obiecte de artă au supravieţuit din această perioadă decât din cea anterioară, şi principalele motive pentru această lipsă ar putea fi materialele mai ieftine şi mai perisabile folosite, şi distrugerea artei religioase de către iconoclaşti. În secolul al VII-lea, conform surselor referitoare la conflictul iconoclast, bisericile şi casele bizantine fuseseră pline de icoane, majoritatea pictate pe pereţi sau pe lemn. Cele câteva icoane de lemn din secolul al VII-lea care au supravieţuit datorită climei uscate la Mănăstirea Sf. Ecaterina de pe Muntele Sinai dovedesc un talent artistic considerabil, deşi se presupune că în privinţa calităţii se ridicau mult peste medie.

Cei mai talentaţi artişti par să fi beneficiat încă de o bună pregătire. Între 681 şi 698 monetăria imperială a bătut unele *nomismata* de aur deosebit de frumoase, înfăţişând portrete în detaliu ale împăraţilor, iar sub Iustinian II un bust maiestuos al lui Hristos, copiat probabil după o icoană. Iconoclasmul a redus în mod evident portretistica religioasă în secolul al VIII-lea, dar iconoclaştii nu obiectau faţă de subiectele laice, fie că erau sau nu portrete, sau faţă de cruci şi desene abstracte. Constantin V a comandat diferite mozaicuri de acest fel pentru capitală. Dovezile de care dispunem sugerează că tradiţiile artistice bizantine s-au păstrat mai bine decât cele literare.

Continuând direcţiile nefavorabile care se prefiguraseră la sfârşitul epocii anterioare din istoria bizantină, secolele al VII-lea şi al VIII-lea au fost o perioadă de înfrângeri militare, instabilitate politică, regresie economică şi declin cultural. Din aproape toate punctele de vedere, imperiul a devenit mult mai sărac şi mai slab decât fusese în secolul al VI-lea. Cu toate acestea, în comparaţie cu Europa Apuseană contemporană, Bizanţul a rămas o societate dezvoltată, cu o armată permanentă, o birocraţie profesionistă, o economie monetară şi o clasă educată secular – toate acestea fiind doar nişte vechi amintiri pentru regatele franc şi lombard. Califatul arab, deşi mai puternic şi mai bogat decât Bizanţul, nu era mai bine organizat şi nici nivelul lui cultural nu era cu mult mai ridicat. Mai mult, în 780 Califatul îşi depăşise apogeul, în timp ce Bizanţul trecuse de culme.

5

REFACERE ŞI VICTORIE (780–1025)

Renaşterea imperiului

La moartea lui Leon IV văduva sa Irena a devenit regentă pentru fiul lor în vârstă de 9 ani, Constantin VI. O împărătească lipsită de sprijinul unui împărat puternic era întotdeauna în dezavantaj la curtea bizantină, şi toţi cei cinci fraţi mai mici ai lui Leon erau majori şi rivali clari pentru puterea imperială. Dar Irena, având în jur de 25 de ani, era abilă şi cu o voinţă de fier, şi hotărâtă să restabilească prezenţa icoanelor, ceea ce deja câştigase de partea ei unii aliaţi în palat. La nici două luni după moartea lui Leon, ea a dejucat o conspiraţie ce urmărea proclamarea ca împărat a unuia dintre fraţii lui, şi i-a obligat pe toţi cei cinci fraţi să devină preoţi.

Irena se baza în primul rând pe funcţionari, care erau în general iconofili; pe eunuci, care nu puteau fi aleşi împăraţi; şi pe preoţi, iconofili şi neavând acces la tron. Drept logothet al poştei şi consilier de mare încredere ea l-a ales pe eunucul Staurakios. În 781 l-a trimis împotriva unei armate arabe care invadase nord-vestul Anatoliei. Dar după ce i-a încolţit pe arabi, Staurakios a fost trădat de generalii bizantini neloiali, care au trecut de partea inamicului.

Acuzându-i pe generali mai degrabă decât pe logothet, împărăteasa i-a înlocuit şi l-a recompensat pe Staurakios, care a fost apoi trimis să înceapă cucerirea vestului Traciei din mâinile slavilor. Fără a întâmpina prea multă rezistenţă, Staurakios a ocupat teritoriul până la Munţii Balcani, deschizând drumul de la capitală la enclava bizantină Tesalonic. La scurt timp, Irena a creat o nouă themă a Macedoniei care includea cuceririle sale.

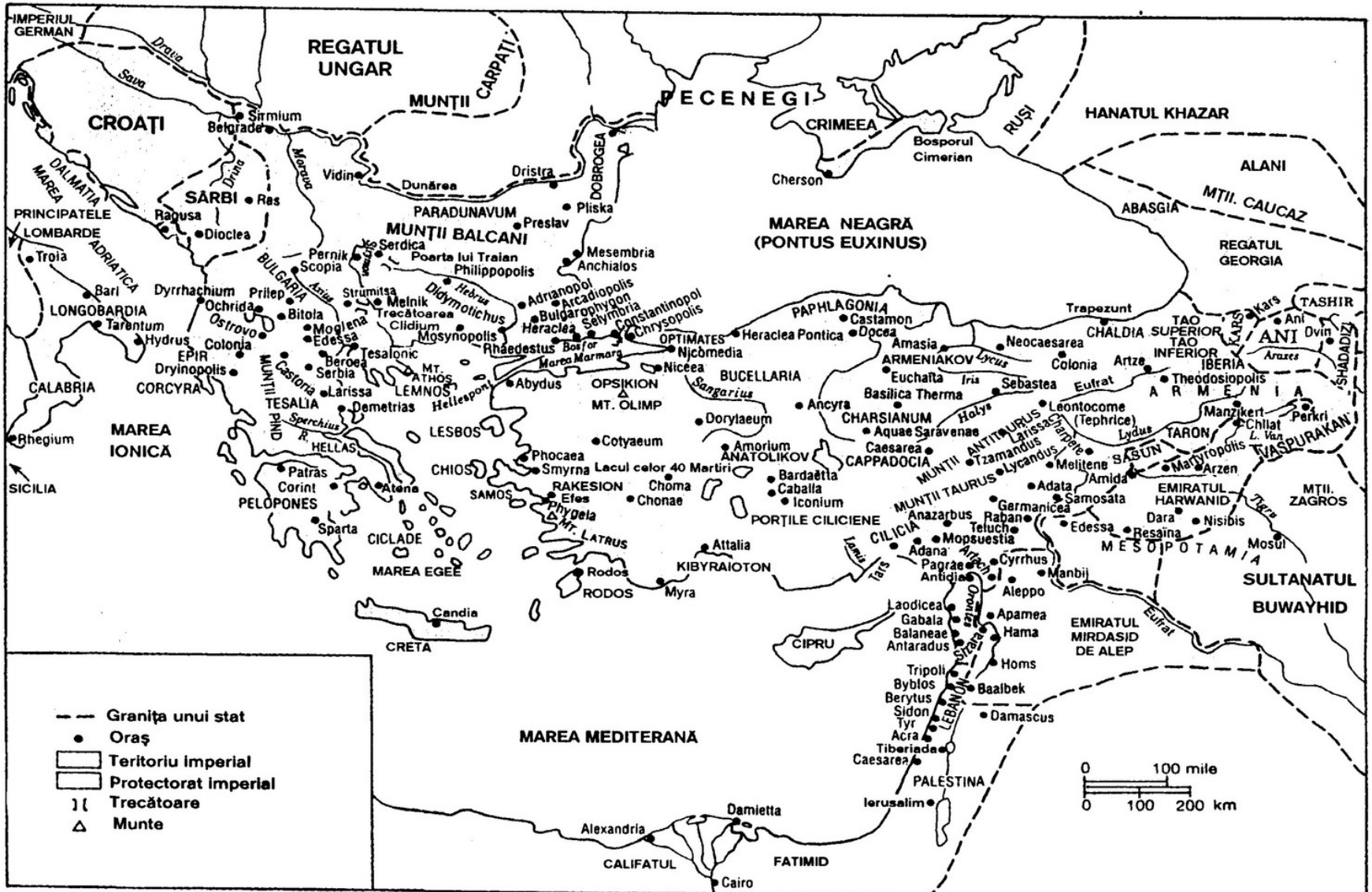

Harta 4. Imperiul în c. 1025

Când supărătorul patriarh al Constantinopolului a murit în 784, Irena l-a numit în locul lui pe protoasecretisul său Tarasios, care a cerut un conciliu eccumenic pentru a condamna iconoclasmul. Împărăteasa a convocat un conciliu doi ani mai târziu, dar a fost forţată să îl dizolve după o demonstraţie a soldaţilor iconoclaşti din *tagmata*. În replică, *tagmata* au fost trimise în campanie împotriva arabilor, şi imediat ce au părăsit oraşul Irena i-a înlăturat pe instigatorii lor iconoclaşti. Apoi a convocat un alt conciliu ecumenic, la care participau reprezentanţi ai papei şi patriarhii răsăriteni melchiţi.

Întrunit la Niceea în 787, conciliul a condamnat iconoclasmul ca erezie, şi a decis că venerarea unei icoane era echivalentă cu venerarea persoanei pe care aceasta o reprezenta. Episcopii unşi în perioada iconoclasmului – aproape toţi cei prezenţi – şi-au renegat vechile opinii şi au rămas în funcţie.

În anul următor, într-o competiţie la care au participat tinere provenite din familii nobile, Irena a ales pentru fiul său Constantin, în vârstă de 17 ani, o soţie frumoasă, care însă nu a plăcut acestuia. Aflat acum la o vârstă potrivită pentru a domni, Constantin îşi iubea mama dar nu-i plăcea rolul secundar care i se impusese, fapt pe care, în naivitatea sa, i-l reproşa lui Staurakios. În 790 el a complotat împotriva eunucului, şi deşi Irena a descoperit complotul şi l-a întemniţat pe Constantin, cea mai mare parte a armatei l-a sprijinit pe tânărul împărat şi a insistat ca el să preia puterea. Dar responsabilităţile lui Constantin l-au copleşit. După doi ani de domnie unică, el a numit-o din nou pe mama sa coîmpărat. Cei doi au împărţit puterea stânjenindu-se reciproc până ce el şi-a stricat şi mai mult popularitatea divorţând de frumoasa lui soţie şi recăsătorindu-se. În 797 soldaţii loiali Irenei l-au prins şi l-au orbit pe fiul acesteia, care probabil a murit din cauza rănilor, şi în orice caz nu s-a mai auzit nimic de el.

Irena a devenit acum prima femeie în istoria romană sau bizantină care domnea singură. Deşi avea mulţi partizani în rândurile clerului, demnitarilor şi armatei, puţini considerau cu adevărat că locul ei era pe tron. În anul 800 papa l-a încoronat pe regele franc Carol cel Mare împărat la Roma, susţinând că, deoarece o femeie nu putea fi împărat, tronul Romei era vacant. Carol cel Mare a încercat să rezolve situaţia propunându-i Irenei să se căsătorească cu ea. În vreme ce ea se gândea la această propunere surprinzătoare, o grupare de la palat a arestat-o şi l-a proclamat împărat

pe logothetul ei general Nicefor, care a trimis-o pe Irena la o mănăstire. Ea îşi câştigase renumele prin desfiinţarea iconoclasmului, dar chiar şi prin orbirea fiului său nu a putut depăşi dezavantajul de a fi femeie.

Trecut cu puţin de 50 de ani la urcarea sa la tron, Nicefor era unul dintre mulţii demnitari iconofili capabili promovaţi de Irena. Se pare că fusese strateg al themei Armeniakon înainte de a deveni logothet general, şi avea pricepere financiară şi militară, cât şi inteligenţă şi o deosebită energie. Deşi nu avea drept ereditar la tron, nu exista nimeni care să-l aibă, cu excepţia îndoielnică a Irenei. După moartea Irenei poziţia lui a părut destul de sigură, şi la începutul domniei sale a înăbuşit o răzmeriţă a câtorva theme anatoliene.

Deşi Nicefor a avut câteva lupte cu arabii, principalele sale planuri de expansiune, la fel ca şi ale Irenei, erau legate de ţinuturile stăpânite de slavi în Balcani. În anul 804, strategul Helladei a cucerit pentru împărat vestul Peloponesului de la slavi şi a început să-l colonizeze cu bizantini. În 807 împăratul însuşi a împins frontiera în Tracia pâna la Serdica (Sofia de azi). În acelaşi an Nicefor a cerut un nou recensământ al imperiului, primul după mulţi ani, punând capăt în mare parte evaziunii fiscale, anulând multe scutiri de impozite şi crescând mult veniturile.

În 809, Nicefor a creat în fostul teritoriu slav din Grecia trei noi theme, Pelopones, Tesalonic şi Cefalonia, unde a colonizat mulţi bizantini din Anatolia. Aceste theme, şi o nouă *tagma* pe care a numit-o *Hicanti*, au mărit armata bizantină cu 10.000 de oameni. Noile theme din Grecia, ocupate fără prea multă greutate, au extins teritoriul agricol bizantin şi au suplimentat veniturile din impozite după ce coloniştii s-au stabilit aici. Noile aşezări au schimbat curând Grecia dintr-un teritoriu în principal slav din nou într-unul grec, aşa cum fusese înainte de secolul al VII-lea.

După cum era de aşteptat, expansiunea bizantină în Tracia şi Grecia l-a alarmat pe hanul bulgar Krum. Când acesta a devastat Serdica bizantină în 809, Nicefor a răspuns cu jefuirea Hanatului Bulgar. Doi ani mai târziu, împăratul a întreprins o altă campanie împotriva bulgarilor. Dar, după ce a fost înfrânt de două ori, Krum a reuşit să blocheze armata bizantină într-un defileu din Munţii Balcani. Bulgarii au omorât un mare număr de bizantini, printre care şi împăratul însuşi, înainte ca restul soldaţilor să reuşească să scape. După această luptă, Krum a cerut ca din tigva lui

Nicefor să-i fie făcut un vas de băut. În pofida realizărilor sale remarcabile, Nicefor a fost primul împărat care a murit pe câmpul de luptă după Valens în 378.

Unicul fiu al lui Nicefor, Staurakios, era paralizat ca urmare a unei răni pe care o primise în această bătălie, şi deşi a fost proclamat împărat, era evident mult prea slăbit pentru a domni. În scurt timp principalii demnitari au căzut de acord să-l proclame împărat pe ginerele lui Nicefor, Mihail Rangabe, şi să-l trimită pe Staurakios la o mănăstire. Bărbat chipeş şi de neam ales, primul împărat bizantin care purta nume de familie, Mihail era plăcut dar foarte nehotărât. El s-a agitat fără a lua o decizie pe când Krum înainta în Tracia bizantină, şi când în cele din urmă Mihail a pornit împotriva bulgarilor, soldaţii bizantini au fugit. Apoi armata l-a proclamat împărat pe strategul themei Anatolikon, Leon Armeanul, care provocase probabil răzmeriţa tocmai în acest scop. Mihail a abdicat şi s-a retras la o mănăstire.

Oricât de perfid ar fi fost Leon V, el era un bărbat abil ce se apropia de 40 de ani şi provenea dintr-o familie armeană nobilă. La început nu s-a descurcat mai bine ca Mihail în privinţa lui Krum, care a ajuns aproape imediat la porţile Constantinopolului. După ce Leon a încercat să-l omoare pe când se prefăcea că negociază, hanul furios a devastat cea mai mare parte din Tracia timp de doi ani, mutând în Bulgaria populaţia din Adrianopol şi din alte oraşe. Leon nu s-a aventurat niciodată să lupte împotriva lui. Krum plănuia un atac asupra Constantinopolului când a murit pe neaşteptate, întrerupând atacurile bulgarilor.

Principalul plan de luptă al lui Leon împotriva bulgarilor consta în reinstaurarea iconoclasmului. El aducea ca argument în acest sens faptul că toţi cei cinci împăraţi care au urmat restaurării icoanelor au avut un sfârşit tragic, spre deosebire de cei trei împăraţi iconoclaşti care îi precedaseră. În 815 Leon l-a obligat pe supărătorul patriarh Nicefor şi pe alţi episcopi să plece în exil, şi a ales un nou patriarh care a recunoscut drept ecumenic Conciliul de la Hiereia al lui Constantin V. Din nou, la ordinul împăratului icoanele au fost distruse, deşi de această dată a existat o puternică rezistenţă iconofilă sub conducerea abatelui mănăstirii Studios din capitală, Teodor.

În anul ce a urmat instaurării iconoclasmului de către Leon, acesta i-a atacat pe bulgari, care invadaseră din nou Tracia. El s-a prefăcut că fuge

din faţa armatei lor, pentru ca apoi să-i prindă în ambuscadă şi să-i înfrângă. Cele două părţi au încheiat apoi o pace pe treizeci de ani. În timp ce Leon renunţa la pretenţiile sale asupra teritoriilor din Tracia câştigate de Irena şi Nicefor, bulgarii înapoiau ţinuturile care fuseseră bizantine înainte de acea perioadă, păstrau doar o parte din rest, iar ceea ce rămânea lăsau slavilor independenţi. Leon s-a ocupat apoi de refacerea oraşelor recâştigate din Tracia. De asemenea a creat o nouă themă, Paphlagonia, şi noul ducat Chaldia de-a lungul coastei de nord a Anatoliei, pentru a-i ţine probabil departe pe vikingii care invadau atunci sudul Mării Negre.

La sfârşitul anului 820 Leon V a fost asasinat de conspiratori, care l-au proclamat împărat pe Mihail II de Amorion, domesticul *Excubitori*-lor, aflat în temniţă. Mihail, numit uneori Bâlbâitul, era un militar aspru în jur de 50 de ani, căruia prea puţin îi păsa de icoane, dar care a preferat să menţină iconoclasmul decât să facă vreo schimbare. Aproape imediat s-a confruntat cu o opoziţie puternică din partea majorităţii themelor anatoliene, care au refuzat să-l recunoască drept împărat şi l-au proclamat pe Thoma Slavul, al doilea ofiţer în thema Anatolikon. Deoarece Mihail nu era mai îndreptăţit la tron decât Thoma, a izbucnit un război civil.

Când Thoma a început asediul Constantinopolului pe mare şi pe uscat în toamna anului 821, Mihail stăpânea doar capitala şi cea mai mare parte din themele Opsikion şi Armeniakon. Dar asalturile lansate de Thoma asupra zidurilor oraşului au eşuat. Mihail a incendiat cea mai mare parte a flotei lui Thoma cu ajutorul focului grecesc, şi i-a convins pe bulgari să atace din spate armata lui Thoma, care s-a văzut obligat să ridice asediul. În 823 Mihail i-a înfrânt armata, l-a lăsat fără hrană lângă o fortăreaţă din Tracia, şi l-a executat. În anul următor au fost înfrânţi şi ultimii adepţi ai lui Thoma.

Acest război civil de trei ani a adus mari pagube armatei şi în special flotei. În anul 826 rebelii au cucerit thema Siciliei şi i-au chemat în ajutor pe arabii din Africa. În timp ce flota bizantină se îndrepta spre Sicilia, un grup de arabi din Spania a pus stăpânire pe Creta, care, nefiind o themă, nu avea o garnizoană adecvată. Deoarece flota sa slăbită a fost obligată să lupte împotriva arabilor pe două insule diferite, Mihail a pierdut partea de vest a Siciliei şi întreaga Cretă. El a murit în 829, după o domnie prea puţin glorioasă.

Succesorul lui Mihail a fost fiul său de 16 ani Teofil, unul dintre cei mai interesanți domnitori bizantini. El și-a ales fermecătoarea împărătească, Teodora, într-una dintre acele parade de mirese care deveniseră obișnuită după inițierea lor de către Irena. Preceptorul lui fusese Ioan Gramaticul, un cleric cunoscut pentru erudiția și iconoclasmul lui, pe care i le-a transmis și lui Teofil. Precoce, rafinat și ambițios, Teofil și-a cultivat reputația de cârmuitor drept și binevoitor față de supușii săi.

Teofil spera să dovedească justețea iconoclasmului prin succesul domniei sale. Curând el a înfrânt o invazie arabă în thema Armeniakon, dar aceasta nu a făcut decât să-i determine pe arabi să trimită și mai mulți oameni, care i-au învins pe bizantini. În timp ce califul pregătea o expediție și mai mare, în 833 împăratul a dat un edict prin care hotăra întemnițarea tuturor supușilor care refuzau credința comună a iconoclaștilor. Două luni mai târziu, califul murea pe neașteptate în teritoriul bizantin în timpul campaniei sale, la care succesorul lui a renunțat. Pentru Teofil, moartea califului a părut probabil un semn de necontestat că Dumnezeu aproba iconoclasmul.

În următorii ani norocul a fost de partea lui Teofil. Mii de membri ai unei secte musulmane cunoscuți sub numele de kuramiți au fugit din Califat și au acceptat să treacă la creștinism și să intre în armata bizantină. Împăratul a trimis o expediție care a pretins fâșia de coastă dintre Tracia și Tesalonic, recent cedată slavilor prin tratatul cu bulgarii. Apoi, cu ajutorul kuramiților convertiți, Teofil a invadat reginea de graniță a Califatului.

Califul, furios, a organizat în 838 o mare expediție împotriva Bizanțului. Teofil s-a pregătit pentru ea numindu-l pe fostul său preceptor Ioan Gramaticul ca patriarh al Constantinopolului și intensificând persecuția iconofililor. Aceste măsuri s-au dovedit total nepotrivite. Califul a condus o invazie care a măturat armata bizantină și a devastat Ankyra și Amorion, cartierele generale ale themelor Bucellaria și Anatolikon. Apoi 30.000 de kuramiți convertiți s-au răsculat și au ocupat o parte din thema Armeniakon. Teofil a fost atât de șocat să descopere că iconoclasmul nu îi garanta victoria militară, încât s-a îmbolnăvit.

Când și-a revenit, împăratul a pornit la luptă împotriva kuramiților rebeli și i-a forțat să se supună. În anul 840 el i-a repartizat la diferite theme în grupuri de câte 2000, mărindu-și cu o treime armata regulată. În cursul

acestei acţiuni el a creat trei noi districte militare de-a lungul frontierei arabe numite *cleisurae* (trecători), şi două noi theme, Dyrrhachium în Albania de astăzi şi Climata în Crimeea. În acelaşi timp, Teofil a împărţit acele *drungi* de 1000 de oameni ale themelor în cinci *banda* de câte 200 de oameni, fiecare condusă de câte un comite care avea autoritatea de a-şi convoca oamenii. În plus, Teofil a cerut ca plata tuturor soldaţilor să fie aproape dublată. Moralul armatei fiind astfel mult îmbunătăţit, în anii ce au urmat aceasta s-a răsculat mult mai rar şi a luptat mult mai bine decât până atunci.

Teofil a murit de dizenterie în 842, după o domnie marcată de greşeli importante şi realizări şi mai importante. Deşi încă de la începutul domniei sale a cheltuit cu generozitate pentru construirea unor palate, chiar şi după ce a mărit cu dărnicie solda pentru armată el a lăsat în vistierie o rezervă de 7 milioane de *nomismata*, mai bine de dublul bugetului anual. Deşi reformele fiscale şi anexările teritoriale din Grecia ale lui Nicefor I au contribuit probabil la mărirea veniturilor, astfel de surplusuri dovedesc în acelaşi timp creşterea populaţiei şi a prosperităţii faţă de secolul al VIII-lea, când surplusul era mai modest, deşi cheltuielile erau mai reduse. Prea puţin afectat de înfrângerile aparent serioase suferite din partea bulgarilor şi a arabilor, Bizanţul devenise în mod clar puternic şi mai prosper.

Imperiul renăscut

Deoarece la moartea lui Teofil fiul său Mihail III avea doar doi ani, adevărata putere a trecut în mâinile Teodorei, mama lui Mihail, care se apropia de 30 de ani. Ca şi Irena înaintea ei, Teodora era o femeie energică şi inteligentă, al cărei principal sfătuitor era un eunuc, în cazul Teodorei logothetul poştei Theoktistos. Dar Teodora, aflată pe o poziţie mai puternică decât Irena, nici nu a avut nevoie să folosească şi nici nu a folosit cruzimea Irenei. Teodora era o iconofilă înfocată, dar după ce persecutarea iconofililor de către Teofil nu a adus victoria militară aşteptată, opinia publică bizantină, care nu acceptase niciodată pe deplin iconoclasmul, pare să se fi întors cu îndârjire împotriva acestuia. Povestea inventată de împărătească conform căreia pe patul de moarte Teofil renegase iconoclasmului a fost acceptată de toţi.

La numai un an după moartea soţului său, Teodora şi Theoktistos au obţinut recunoaşterea drept ecumenic al celui de-al doilea Conciliu de la Niceea al Irenei de către o adunare de demnitari, preoţi şi călugări aleşi cu grijă – dar nu şi de episcopi, care fuseseră cu toţii obligaţi timp de mulţi ani să accepte iconoclasmul. Teodora l-a îndepărtat pe patriarhul Ioan Gramaticul şi l-a înlocuit cu Methodios, un călugăr iconofil din Sicilia întemniţat în timpul lui Teofil. Methodios i-a demis pe aproape toţi episcopii bizantini, deşi toţi, cu excepţia lui Ioan Gramaticul, se lepădaseră de iconoclasm. Prima duminică din postul Paştilor, când adunarea iconofilă şi-a făcut cunoscută hotărârea, este de atunci celebrată în Biserica Răsăriteană ca Duminica Ortodoxiei. Într-adevăr, ea a marcat sfârşitul controverselor teologice majore pentru multe secolele de atunci înainte.

Theoktistos a organizat apoi o expediţie pentru recucerirea Cretei de la arabi, sperând să demonstreze că doctrina iconofilă aducea victoria acolo unde iconoclasmul nu fusese în stare. După un început încurajator, logothetul s-a întors să lupte cu invadatorii arabi pe Bosfor, a fost învins, şi nu s-a mai întors în Creta, de unde arabii i-au alungat pe bizantini. În pofida acestor eşecuri, Theoktistos şi-a păstrat puterea, iar consensul bizantin în favoarea icoanelor s-a menţinut. La scurt timp după ce tratatul cu bulgarii a expirat în 846, guvernul bizantin a alungat o armată de invazie bulgară şi l-a obligat pe hanul bulgar să încheie o nouă pace.

Din motive care nu aveau nici o legătură cu Bizanţul, Califatul Arab începea să se fărâmiţeze în state independente sau practic independente, precum emiratele Melitene şi Tars la frontiera bizantină, care au preluat sarcina incursiunilor arabe în imperiu. Cele două emirate beneficiau de o alianţă cu un ministat fondat în ţinuturile frontaliere de către paulicieni, o sectă dualistă creştină doar cu numele, care susţinea că Hristos era un zeu bun iar Dumnezeul din *Vechiul Testament* un zeu rău. Însă această alianţă profană nu putea constitui un substitut pentru armatele unui Califat unificat. În 855 bizantinii au devastat în forţă emiratul Tars.

În acel an, Teodora a organizat obişnuita competiţie pentru a-şi căsători fiul de 15 ani Mihail. Dar Mihail avea deja o amantă, Eudocia Ingerina, şi nu i-a plăcut soţia insipidă cu care mama sa îl obliga să se căsătorească. El a găsit un aliat în Bardas, fratele Teodorei, care poruncise asasinarea lui Theoktistos. Mihail s-a impus în faţa mamei sale consternate şi a înde-

părtat-o de la putere la începutul anului 856. Regenţa Teodorei fusese în general reuşită, şi ea se mândrea în special cu faptul că restaurase icoanele şi lăsase în vistierie o rezervă uşor crescută de 7,8 milioane *nomismata*.

Mihail III, cunoscut mai târziu ca Beţivul, era mai puţin interesat de cârmuirea imperiului şi mai mult de beţii, de cheltuieli nestăvilite, de cai şi de amanta sa Eudocia. El l-a împuternicit cu majoritatea responsabilităţilor sale pe unchiul Bardas, care a devenit domestic al Scholelor şi s-a dovedit un domnitor competent. Curând Mihail şi Bardas s-au certat cu patriarhul Constantinopolului Ignatios, un călugăr ursuz ales de Teodora. În 825 ei l-au obligat pe Ignatios să abdice şi l-au înlocuit cu protoasecretisul Photios, cel mai mare erudit al epocii. Dar Photios fusese laic înainte de ungerea sa în grabă, pe care în cele din urmă papa a declarat-o nulă.

Când prinţul Moraviei, un stat slav aflat la nord-vest de Bulgaria, le-a cerut bizantinilor misionari pentru a încheia convertirea ţării sale pe care o începuseră misionarii franci, Photios i-a îndeplinit rugămintea în 863. Misiunea bizantină, condusă de fraţii Chiril şi Metodiu, au adus Moravia în sânul Bisericii Răsăritene. Chiril a tradus liturghia greacă în slavonă, concepând o metodă de a scrie slavona într-un alfabet grec modificat care mai târziu a devenit chirilica modernă.

În acelaşi an bizantinii au masacrat o armată de invazie în estul Anatoliei şi au pătruns în Armenia arabă, în această acţiune fiind omorâţi emirul de Melitene, fostul emir de Tars, şi conducătorul paulicienilor. Apoi bizantinii au atacat Bulgaria, determinându-l pe hanul Boris să încheie o alianţă, să accepte misionarii bizantini, şi în 865 să fie botezat cu numele creştin de Mihail, având-u-l drept naş pe Mihail III. Bizanţul părea să se afle în ascensiune atât la frontiera sa răsăriteană, cât şi la cea apuseană.

Bardas, recent numit *caesar*, putea avea un mare merit în aceste reuşite, dar în anul următor el a căzut victimă nestatorniciei lui Mihail III. Când amanta sa Eudocia a rămas însărcinată, Mihail a hotărât să o căsătorească cu şambelanul şi tovarăşul său de pahar Vasile Macedoneanul. Împăratul l-a lăsat pe Vasile să-l asasineze pe Bardas, apoi l-a adoptat pe Vasile, care era cu aproape 30 de ani mai în vârstă ca el, aparent pentru a asigura succesiunea fiului natural al lui Mihail cu Eudocia.

Dat fiindcă Vasile nu a reuşit să aibă tot atâta influenţă asupra lui Mihail ca şi Bardas, nimeni nu deţinea puterea deplină. Mihail cheltuia

nebunește, dăruind mari sume de bani tovarășilor săi. Paulicienii au început din nou să invadeze Anatolia, iar arabii din Sicilia au pătruns în ceea ce mai rămăsese din Italia bizantină. Respingerea de către papă a lui Photios ca patriarh crease o schismă cu Biserica Romană, în care Bisericile Bulgară și Moravă erau de partea papei. În anul 867 un conciliu convocat de Photios a hotărât depunerea papei. Presupusul motiv era faptul că papalitatea permitea practici precum folosirea în eucarist a pâinii nedospite și schimbarea *Crezului niceean* prin afirmația că Sfântul Duh provenea atât din Tatăl cât „și din Fiul" (în latină, *filique*). Cu toate că aceste diferențe nu creaseră înainte o schismă, ele aveau de acum încolo să tulbure relațiile dintre Bisericile Romană și Răsăriteană.

La o lună după conciliul lui Photios, Vasile, în mod evident nesigur de ascendentul său asupra împăratului, l-a asasinat pe Mihail III. Puțini bizantini par să fi regretat moartea suveranului lor legitim, ale cărui rare tentative de cârmuire nu făcuseră decât să strice ceea ce obținuseră Teodora, Theoktistos, Bardas și Vasile. Cu toate acestea, sub Mihail dezvoltarea treptată a imperiului se accelerase. În special prin eforturile lui Bardas și ale generalilor săi, Bizanțul devenise mai puternic pe măsură ce arabii deveniseră mai slabi, până ce balanța puterii s-a înclinat de partea bizantinilor.

Vasile, armean de origine dar numit Macedoneanul pentru că provenea din thema Macedonia, a devenit împărat la vârsta de 55 de ani. Obârșia sa era umilă, dar el se dovedise un intrigant abil, iar acum avea deja ceva experiență de guvernare. Vasile câștigase putere în primul rând ca soț al amantei împăratului, Eudocia, ai cărei fii Leon și Ștefan erau probabil ai lui Mihail. Dar având ca moștenitor un fiu propriu din căsătoria anterioară, Vasile a preferat să rămână căsătorit cu Eudocia decât să atragă atenția, prin divorțul de ea, către încurcatele sale probleme conjugale. Deși darurile pe care Mihail le-a făcut diverșilor sicofanți secătuiseră vistieria, Vasile a obținut peste 4,3 milioane de *nomismata* pretinzând jumătate din darurile făcute tuturor în afară de el și Eudocia.

Noul împărat a încercat să pună capăt schismei cu papalitatea înlocuindu-l pe patriarhul Photios cu predecesorul său Ignatios, nerecunoscând recentul conciliu antipapal al lui Photios, și cerându-i papei să trimită legați pentru un alt conciliu. Acest conciliu s-a întrunit la sfârșitul anului 869 și a hotărât condamnarea lui Photios ca preț al unității, dar la începutul

anului următor a redat Biserica Bulgară patriarhatului Constantinopolului. Patriarhul i-a câştigat de partea sa şi pe sârbi când aceştia au cerut şi au primit misionari bizantini, deşi Moravia a rămas supusă Romei.

Eforturile militare ale lui Vasile au fost mai degrabă încununate de succes. O armată bizantină l-a înfrânt şi l-a omorât pe conducătorul paulician, cu toate că atunci când Vasile a condus armata împotriva arabilor din Melitene nu a obţinut nimic în plus. Împăratul a întărit în permanenţă flota imperială aducând în rândurile ei infanterişti marini profesionişti, şi aceasta i-a înfrânt de câteva ori pe arabii din Sicilia. Arabii au pus stăpânire pe cea mai mare parte a restului Siciliei bizantine numai atunci când Vasile a schimbat ruta flotei pentru a căra marmura necesară ridicării unei biserici. Armatele bizantine i-au înfrânt pe arabii din Melitene şi Tars, şi i-au învins pe ultimii paulicieni, cucerindu-le fortăreaţa Tephrike în anul 879.

În acelaşi an, Photios, pe care Vasile îl adusese înapoi la scaunul patriarhal după moartea lui Ignatios, a convocat un conciliu pentru a rezolva disputa sa cu papalitatea. Când papa s-a oferit să-l recunoască pe Photios în schimbul jurisdicţiei papale asupra Bisericii Bulgare, Photios a omis această condiţie din traducerea în limba greacă a scrisorii papale şi a obţinut oricum recunoaşterea. Împăratul avea mare încredere în Photios, care era preceptorul fiilor săi şi începuse să lucreze la o resistematizare generală a legilor imperiului.

Apoi, fiul şi moştenitorul lui Vasile a murit, iar noul moştenitor a devenit Leon, de fapt fiul lui Mihail III. Relaţiile dintre împărat şi Leon au devenit făţiş ostile atunci când Vasile l-a obligat pe Leon să o părăsească pe amanta sa Zoe şi să se însoare cu o tânără virtuoasă pe care el o detesta. Vasile l-a supus unui arest la domiciliu pentru trei ani, sub acuzaţia de conspiraţie. După ce sfătuitorii lui l-au convins să-l elibereze pe Leon în 886, Vasile a murit într-un accident de vânătoare, aranjat, se pare, de către prietenii lui Leon. În pofida succesului lui Vasile în înfrângerea arabilor şi întărirea autorităţii Bisericii Bizantine asupra Balcanilor, felul dubios în care ajunsese împărat l-a distrus în cele din urmă.

Succesorul său, Leon VI, în vârstă de 19 ani, împărtăşea opinia generală că era fiul lui Mihail III. Leon era cerebral dar leneş, şi la început nesigur pe sine. El l-a depus pe patriarhul Photios pentru că fusese un aliat al lui Vasile, şi l-a luat ca principal sfătuitor pe tatăl amantei sale Zoe, Stilianos

Zautzes, care a devenit logothetul poştei. Inteligent dar corupt, Zautzes a preluat proiectul lui Photios de a revizui legile, şi în 888 guvernul a promulgat *Basilicalele* (Codul Imperial), o versiune grecească modificată a *Codului lui Iustinian* cu multe adăugiri.

În 894, Zautzes i-a provocat în mod nesăbuit pe bulgari prin cedarea câtorva prieteni a unui monopol asupra comerţului bulgar cu Bizanţul. Hanul bulgar Simeon a invadat teritoriul bizantin şi a înfrânt o armată bizantină. Deşi împăratul i-a incitat pe unguri, vecinii bulgarilor, să-i atace pe aceştia, Simeon a fost doar temporar distras, şi el i-a înfrânt din nou pe bizantini. În cele din urmă imperiul a fost obligat să cedeze un teritoriu de graniţă şi să accepte să plătească un tribut anual pentru a-şi recupera numeroşii prizonieri de război şi pentru a restaura pacea. Era clar că o Bulgarie creştină putea constitui încă o ameninţare pentru Bizanţ.

Influenţa lui Zautzes asupra împăratului începuse să scadă, când în mod providenţial împărăteasa a murit în anul următor, iar Leon era acum liber să o ia de soţie pe vechea sa amantă Zoe, fiica lui Zautzes. Dar această căsătorie a durat numai un an, înainte ca Zoe şi tatăl său să moară şi ei. Leon i-a exilat pe ceilalţi membri şi prieteni ai familiei Zautzes, şi a început să domnească singur. A pus capăt mercantilismului pe care ei îl încurajaseră, şi a început să fie interesat de extinderea frontierei răsăritene, deşi el personal nu a ajuns niciodată pe câmpul de luptă. În această perioadă Leon pare să fi acordat themelor mai multă mobilitate prin mărirea cavaleriei în cea mai mare parte dintre ele.

Împăratul a început ofensiva în anul 900, trimiţând o armată care a invadat emiratul Tars şi l-a capturat pe emir. Forţele bizantine au început să înainteze încet în partea de vest a Armeniei, anexând fâşii din teritoriul de graniţă. Pământul era atât de sărac şi accidentat încât împăraţii anteriori nu consideraseră că merită să fie cucerit, dar luarea lui în stăpânire îndepărta frontiera de centrul Bizanţului şi o apropia de posesiunile arabe mai valoroase. Arabii au răspuns cu atacuri navale, dintre care unul a luat prin surprindere şi a devastat Tesalonicul în 903. Dar deşi distrugătoare şi umilitoare, devastarea celui de-al doilea oraş al imperiului dovedea o proastă pregătire mai degrabă decât slăbiciune din partea bizantinilor.

Între timp, împăratul rămăsese pentru a treia oară văduv şi încă nu avea un fiu care să-l urmeze la tron, ci doar pe fratele său înstrăinat Alexandru.

La început, prudent, preferând să nu nesocotească legea canonică bizantină care condamna cea de-a patra căsătorie, Leon şi-a luat o amantă, Zoe Carbonopsina. Dar când Zoe i-a dăruit un fiu, el a hotărât că trebuia să o ia de soţie. Forţându-l pe ostilul patriarh Nicolae Misticul să abdice, Leon a obţinut o dispensă de la papă, deoarece Biserica Romană permitea celor rămaşi văduvi să se recăsătorească ori de câte ori doreau. Dar chiar şi noul patriarh Euthymios considera cea de-a patra căsătorie a lui Leon un sacrilegiu, şi l-a convins pe Leon să declare orice a patra căsătorie încheiată de atunci încolo o violare atât a legii civile cât şi a celei canonice.

Ca răspuns la devastarea Tesalonicului, o flotă bizantină a invadat coasta siriană, şi bizantinii şi-au continuat înaintarea înceată în estul Anatoliei. În 911, Leon a trimis o mare expediţie pentru a recuceri Creta de la arabi. Dar aceştia aveau încă o flotă puternică, şi au nimicit forţa expediţionară înainte de a ajunge pe insulă. Leon a murit în anul următor, după o domnie cu lucruri bune şi rele. Înfrângerea în războiul cu bulgarii, devastarea de către arabi a Tesalonicului, şi eşecul campaniei împotriva Cretei au creat o impresie proastă, dar nu au făcut mult rău pe termen lung. Anexările din est ale lui Leon, *Basilicalele* şi întărirea cavaleriei în theme au fost mai puţin impresionante, dar mai importante.

Rivalităţi şi progres

Noul împărat Alexandru, care niciodată nu-l plăcuse pe fratele său Leon, s-a trezit împărţind tronul cu fiul de 6 ani al lui Leon, Constantin VII. Fără copii şi suferind de o boală gravă, posibil cancer testicular, Alexandru a schimbat total unele direcţii ale politicii fratelui său. A încetat să mai plătească tribut anual bulgarilor şi a alungat-o din palat pe văduva lui Leon, Zoe. De asemenea, l-a depus pe patriarhul Euthymios şi l-a readus pe fostul patriarh Nicolae Misticul. Apoi, pe patul de moarte, l-a numit pe Nicolae principalul regent pentru tânărul său nepot.

Când micul Constantin VII a devenit împărat în 913, el era deci separat de mama sa, supus unui regent care îl considera un bastard, şi ameninţat de o invazie bulgară. Deoarece Nicolae nu era pregătit să lupte împotriva bulgarilor, el a încheiat pacea, acceptând din nou tributul, logodindu-l pe

Constantin cu fiica hanului bulgar Simeon şi încoronându-l pe Simeon împărat al bulgarilor. Dar ultimele două condiţii erau atât de umilitoare pentru imperiu încât au dus la o lovitură ce l-a înlăturat pe Nicolae de la regenţă şi l-a înlocuit cu mama împăratului, Zoe.

Când Zoe nu a recunoscut logodna fiului ei cu fiica lui Simeon, împăratul bulgar a început să invadeze teritoriul bizantin. Bizantinii au atacat Bulgaria, dar Simeon i-a nimicit. În cele din urmă, Zoe a căzut victimă unui amestec de conspiraţii şi contraconspiraţii. Noul stăpân al imperiului era acum comandantul Flotei Imperiale, Roman Lecapenos, care şi-a căsătorit fiica cu Constantin VII. În 920 el a închis-o pe Zoe într-o mănăstire şi s-a încoronat coîmpărat alături de Constantin.

În vârstă de circa 50 de ani, fiu al unui ţăran armean care se stabilise în Bizanţ, Roman era viclean şi capabil, având o înclinaţie pentru generalii proveniţi din familii armene şi pentru proiectele de cucerire a teritoriilor armene. Desigur, Simeon al Bulgariei era furios că nu el, ci Roman devenise socrul lui Constantin. Dar în anul următor o armată bizantină l-a înfrânt pe Simeon în faţa Constantinopolului, şi după alţi trei ani de lupte nehotărâte, Simeon a încheiat un armistiţiu, în schimbul unui nou tribut. În 927 Simeon a murit, lăsând Bulgaria secătuită, iar fiul şi succesorul său Petru s-a căsătorit cu nepoata lui Roman şi a devenit un aliat al Bizanţului.

Pacea cu bulgarii i-a îngăduit lui Roman să-şi îndrepte atenţia către frontiera răsăriteană. Mai întâi l-a trimis pe compatriotul său armean şi domestic al Scholelor Ioan Curcuas să atace emiratul Melitene. După ce teritoriul său a fost puternic devastat, emirul a acceptat, în disperare, suzeranitatea bizantină. Întreaga frontieră cu arabii părea să se spulbere în faţa bizantinilor, când o iarnă deosebit de aspră, cea din 927–928, a fost urmată de o foamete îngrozitoare în tot imperiul.

Foametea a dus la sărăcirea unei mari părţi a ţăranilor. Ca să nu moară de foame, mulţi mici proprietari de pământuri au preferat să-şi vândă fermele unor magnaţi bogaţi, devenind arendaşi pe pământurile pe care le deţinuseră înainte. Roman se temea că noii proprietari, majoritatea funcţionari sau demnitari militari, vor evita să plătească o parte, sau poate chiar toate impozitele datorate pentru proprietăţile lor. În acea primăvară el a dat o lege care le cerea ţăranilor să-şi vândă pământul doar consătenilor lor. Cu toate că această lege pare să nu fi fost pusă în aplicare, în 934 Roman

a emis o altă lege prin care orice teren cumpărat în mod ilegal în perioada scursă de la foamete trebuia înapoiat vânzătorului fără nici o compensaţie. Chiar dacă averea şi influenţa cumpărătorilor a făcut ca de cele mai multe ori această lege să nu se aplice, se pare că au existat totuşi şi proprietăţi care au fost revendicate.

În pofida consecinţelor ulterioare ale foametei, curând bizantinii îi atacau din nou pe arabi. În 934 Ioan Curcuas a cucerit întregul emirat Melitene şi i-a alungat pe toţi musulmanii de acolo care au refuzat să se convertească la creştinism. Doi ani mai târziu, un mare trib arab din Mesopotamia a trecut de partea bizantinilor şi membrii lui au devenit creştini, adăugându-se astfel 12.000 de călăreţi armatei bizantine. Aceştia au contribuit la cucerirea şi colonizarea a cinci noi theme care extindeau teritoriul bizantin cu mult la est de Melitene.

După căderea emiratului Melitene, principala forţă arabă la frontieră era energicul general Saif ad-Daulah, care a reuşit să oprească înaintarea bizantină şi să instituie un control nominal asupra celei mai mari părţi din Armenia. Saif a continuat cu invadarea Anatoliei bizantine, dar această acţiune a fost urmată de câteva raiduri drept represalii ale lui Ioan Curcuas. Acesta a invadat sudul Armeniei şi nordul Mesopotamiei, a devastat majoritatea oraşelor mari şi a asediat Edessa, cerând cetăţenilor acesteia să îi predea *Mandylion*-ul, un ştergar ce avea imprimată pe el o imagine presupus miraculoasă a chipului lui Hristos.

Încântat de aceste victorii, Roman a vrut să o căsătorească pe fiica lui Curcuas cu tânărul fiu al propriei sale fiice şi al lui Constantin VII, numit tot Roman. Dar fiii bătrânului împărat, temându-se că o asemenea căsătorie l-ar fi ajutat pe Constantin să preia adevărata putere, l-au obligat pe tatăl lor să renunţe la planurile sale şi să-l îndepărteze pe Curcuas. În 944, când locuitorii Edessei au predat în cele din urmă *Mandylion*-ul, fiii au încercat să-şi asigure succesiunea la tron trimiţându-l pe tatăl lor la o mănăstire. Dar această faptă nesăbuită i-a ofensat pe susţinătorii bătrânului Roman şi le-a servit partizanilor lui Constantin VII. Mulţimea din capitală l-a aclamat împărat pe Constantin, care a preluat puterea şi l-a reunit pe bătrânul Roman cu fiii săi, care au împărţit cu tatăl acelaşi aşezământ monahal.

Astfel, Constantin VII, care fusese împărat titular de la 7 ani, a devenit adevăratul cârmuitor al imperiului la 39 de ani. Până la această vârstă,

principala sa realizare fusese finanţarea unor proiecte de cercetare asupra Antichităţii, care includeau câteva lucrări atât de slabe încât s-ar putea chiar să fi fost ale sale. Timid şi pedant, el avea totuşi calităţile de bază ale unui împărat, în primul rând aceea de a şti când să asculte de sfaturi. Deşi nu era un admirator al lui Roman Lecapenos, Constantin nu a schimbat prea mult politica acestuia. A cerut din nou marilor moşieri să înapoieze pământurile pe care le dobândiseră prin încălcarea legilor lui Roman, şi a reluat ofensiva bizantină la frontiera răsăriteană.

Constantin a încercat să recucerească insula Creta, dar arabii cretani au înfrânt forţa expediţionară trimisă de el, şi pe care o menţinuse redusă pentru a nu risca pierderea mai multor oameni. Prudenţa sa exagerată a lăsat în Răsărit atâtea trupe bizantine încât în anul campaniei sale ele au putut înfrânge o mare incursiune arabă şi au cucerit fortăreaţa arabă Theodosiopolis. Saif ad-Daulah, acum emir de Alep, a luptat cu îndârjire împotriva bizantinilor, dar cu greu a scăpat cu viaţă. Doi străluciţi generali bizantini, viitorii împăraţi Nicefor Focas şi Ioan Tzimiskes, l-au hărţuit fără încetare, omorîndu-i oamenii, distrugându-i fortăreţele şi invadându-i posesiunile.

În 959, Constantin a murit pe când pregătea o altă expediţie împotriva Cretei. În timpul lungii sale domnii şi mai scurtei cârmuiri, Bizanţul rezolvase disensiunile interne, respinsese invaziile bulgare, şi câştigase un avantaj hotărâtor asupra arabilor. Dacă nu obţinuse personal vreo victorie, nici Roman Lecapenus şi nici majoritatea celorlalţi împăraţi nu o făcuseră. Cât a domnit şi a cârmuit, Constantin a evitat cel puţin să comită greşeli grave, şi a recâştigat puterea pentru sine şi dinastia sa în momentul în care părea pierdută pentru totdeauna.

Succesorul lui Constantin a fost fiul său Roman II, în vârstă de 20 de ani şi iubitor de distracţii. Rămas văduv de copil, Roman se îndrăgostise mai târziu de fiica unui cârciumar, Theophano, pe care tatăl său indulgent îl lăsase să o ia de soţie. Roman s-a mulţumit să-şi lase excelenţii generali să-şi continue seria de victorii. La sfatul lor probabil, el a mărit numărul membrilor din *tagma Scholae* şi a împărţit-o în ramura răsăriteană şi cea apuseană, cu comandanţi separaţi pentru Anatolia şi Balcani, domesticul Răsăritului şi domesticul Apusului. Pentru Est el l-a ales pe cel mai bun general al său, Nikephor Phocas, a cărui primă sarcină a fost conducerea expediţiei împotriva Cretei deja plănuită de către Constantin.

La un an după urcarea pe tron a lui Roman, Phocas a plecat spre Creta cu o armată şi o flotă uriaşe, totalizând, se spune, 77.000 de soldaţi şi vâslaşi. Acostând cu bine în insulă, el i-a alungat pe arabi de pe câmpul de luptă şi i-a încercuit în fortăreaţa lor Candia. I-a asediat întreaga iarnă şi în primăvară a luat cu asalt fortăreaţa. După mai bine de un secol de când era un cuib al piraţilor arabi, Creta a devenit o themă bizantină, şi misionarii bizantini au început să covertească populaţia de aici din nou la creştinism. Nicefor s-a întors triumfător la Constantinopol. Între timp, fratele său Leon Phocas, domesticul Apusului, lupta în Răsărit şi anihilase armata lui Saif ad-Daulah.

Nicefor s-a pregătit să conducă o armată în est pentru a exploata victoria fratelui său. El a invadat în forţă emiratul Tars şi l-a înfrânt pe emir. Deşi Saif ad-Daulah a încercat să-i mobilizeze pe apărători, el s-a retras în momentul în care Nicefor şi Ioan Tzimiskes au venit cu circa 70.000 de oameni. Ei au străbătut nefericitul emirat Tars, au pătruns în Siria şi au atacat capitala lui Saif, Alep. L-au pus pe Saif pe fugă, apoi au cucerit, devastat şi ars oraşul, cu excepţia fortăreţei lui, apoi au revenit pe îndelete în teritoriul bizantin.

Aici au aflat de moartea prematură a tânărului Roman II, care se extenuase la vânătoare. Deşi Roman avea la activ o singură cucerire importantă, cea a Cretei, victoriile generalilor săi asupra arabilor răsăriteni dovedeau că Bizanţul îşi putea extinde frontiera de est ori de câte ori voia. Bizantinii cuceriseră deja teritoriile de care aveau nevoie ca un tampon între ei şi invaziile arabe în Anatolia. Acum trebuiau să decidă dacă să se mulţumească doar cu frontierele actuale sau să înceapă să pretindă teritoriul pe care arabii li-l luaseră cu mai bine de două secole şi jumătate în urmă.

Nicefor II şi Ioan I, Cuceritorii

Roman şi-a lăsat văduva Theophano cu doi fii, dintre care cel mai mare, Vasile II, avea doar 5 ani în 962. Cu prea puţini susţinători în guvern, Theophano l-a invitat pe cel mai mare general al imperiului, Nikepfor Phocas, să vină în capitală pentru a-şi sărbători victoriile asupra arabilor. La sosirea sa în Constantinopol, Nicefor, care era văduv, a acceptat evident să se

căsătorească cu împărăteasa. Dar imediat ce a părăsit Constantinopolul, inamicii lui Nicefor au început să comploteze împotriva lui. El le-a dejucat planurile cerând armatelor anatoliene să-l proclame împărat, apoi s-a întors şi a luat în stăpânire capitala cu ajutorul mulţimii entuziaste. Căsătorindu-se cu Theophano, el i-a adoptat pe cei doi fii ai ei, care se puteau aştepta să moştenească imperiul la timpul potrivit deoarece el avea 51 de ani şi nu avea propriii săi copii.

Piosul şi blajinul Nicefor II era departe de a fi bărbatul ideal pentru Theophano, suficient de tânără pentru a părea fiica lui capricioasă. Dar planul lui nu era în nici un caz să domnească liniştit în Constantinopol, ci să se întoarcă pe frontul arab. Majoritatea împăraţilor dinaintea lui rareori se aflaseră în fruntea armatelor în luptă după încoronarea lor, şi limitaseră acţiunile generalilor lor la invadarea teritoriilor inamice sau anexarea unor baze folosite pentru atacarea bizantinilor, precum Creta. Nicefor, care provenea dintr-o familie de militari din ţinuturile de graniţă cappadociene, avea de gând să pornească personal la luptă şi să extindă stăpânirea bizantină în Siria.

Înainte de a porni către est, Nicefor i-a numit pe câţiva prieteni şi apropiaţi în funcţii înalte. De asemenea, a încercat să-l convingă pe patriarhul Polyeuct să-i onoreze ca martiri pe soldaţii bizantini care muriseră în lupta cu musulmanii, dar Polyeuct a apărat doctrina tradiţională conform căreia a omorî în luptă era un păcat ce necesită penitenţă. Atunci Nicefor a dat o lege prin care erau interzise donaţiile de pământ către Biserică, ce acumula vaste proprietăţi pentru care plătea impozite foarte mici, deşi el a susţinut crearea de mănăstiri pe terenurile neocupate.

Împăratul a pornit la luptă împotriva arabilor în 964. El a trimis două forţe expediţionare navale, una care să salveze ce mai rămăsese din Sicilia bizantină, şi care a eşuat, iar cealaltă să pună stăpânire pe Cipru, ceea ce a şi făcut. În acest timp, Nicefor a supus în mod sistematic emiratul Tars, încheindu-şi cucerirea în decurs de un an. El a creat noi theme nu numai în Cicilia, care constituise emiratul, dar şi în ţinuturile învecinate acesteia la est. Împăratul i-a alungat din noile sale theme pe toţi musulmanii care nu au vrut să se convertească, şi i-a încurajat pe creştinii din Armenia şi Siria să se stabilească în ţinutul fertil dar depopulat.

Nicefor şi-a reluat atacul în 966, invadând nordul Siriei şi asediind pentru scurt timp Antiohia. Rezistenţa arabă se prăbuşea, în special după moartea lui Saif ad-Daulah în anul următor. Apoi împăratul a anexat o mare parte din vestul Armeniei, cedat în majoritate voluntar de mărunţii săi principi. Aceste teritorii au fost organizate în mai bine de 12 mici theme, fiecare având o garnizoană de dimensiuni reduse ce putea fi de folos în viitoarele campanii. De asemenea Nicefor a mai creat un puternic corp de cavalerie în armură care să se alăture armatei sale.

Ca urmare a unui conflict cu împăratul bulgar Petru, în loc să-şi abată propriile forţe din războiul cu arabii, Nicefor l-a invitat pe prinţul rus Sviatoslav, deşi păgân, să invadeze Bulgaria. Sviatoslav a trecut Dunărea în 967, a nimicit armata bulgară şi a început să încorporeze partea de est a Bulgariei într-un principat rus lărgit. În anul următor, împăratul german Otto I, căruia Nicefor refuzase să-i trimită o prinţesă bizantină care să se căsătorească cu fiul acestuia, a invadat posesiunile bizantine din sudul Italiei. Între timp, în imperiu izbucnise o foamete care, alături de costurile tot mai mari ale campaniilor arabe, au făcut să-i scadă popularitatea lui Nicefor.

Refuzând să-şi abată atenţia către altceva, împăratul i-a atacat din nou pe arabi. De data aceasta a cucerit Edessa, care avea o populaţie creştină considerabilă. Deşi a invadat nordul Siriei, principalul său obiectiv era cetatea Antiohiei, încă mare şi în majoritate creştină. El a cucerit principalele forturi din jurul oraşului, pe care apoi l-a asediat. Deoarece o foamete locală făcea dificilă aprovizionarea întregii sale armate, Nicefor a lăsat o forţă mai mică să continue asediul pe timpul iernii. În primăvara următoare bizantinii au luat cu asalt oraşul. În acelaşi timp, comandantul bizantin din Italia a înfrânt armata lui Otto al Germanici, iar comandantul bizantin din Armenia a invadat ce mai rămăsese din Armenia arabă şi i-a devastat capitala.

Dar în pofida victoriilor sale la frontieră, Nicefor nu se mai bucura de simpatia locuitorilor şi demnitarilor din Constantinopol, unde ajungea doar ocazional. Foametea continua, şi unele persoane puternice se simţeau neglijate de împărat, printre care împărăteasa Theophano şi domesticul Răsăritului, Ioan Tzimiskes. Împărăteasa şi generalul au urzit un complot

foarte bine pus la punct pentru a-l asasina pe Nicefor, urmând apoi ca cei doi să se căsătorească și să domnească împreună cu fiii ei. La sfârșitul anului 969 Tzimiskes și câțiva susținători ai săi l-au omorât pe împărat în somn când se afla în palat.

Aceasta a fost probabil cea mai puțin justificată asasinare a unui împărat din întreaga istorie a Bizanțului. Cu toate acestea, o dată ce Ioan i-a anihilat pe câțiva dintre partizanii lui Nicefor, aproape nimeni din capitală nu a mai obiectat la ceea ce se petrecuse. Patriarhul Polyeuct, care criticase atât căsătoria lui Nicefor, cât și legislația lui referitoare la pământurile Bisericii, a acceptat să-l încoroneze pe Ioan cu condiția ca acesta să-și doneze proprietățile personale săracilor, să-i pedepsească pe complicii săi și să o exileze pe Theophano într-o mănăstire. Ioan a acceptat, și-a executat doi prieteni, a trimis-o pe Theophano la o mănăstire, și apoi a fost încoronat.

Deși a fost un asasin și un uzurpator, Ioan a domnit ca un coîmpărat alături de împărații legitimi dar minori, și curând s-a înrudit cu dinastia acestora căsătorindu-se cu mătușa lor. Frumos, carismatic și cu multe relații, nepot al victimei sale Nicefor, armeanul de 44 de ani era un strălucit general. Deoarece, la fel ca și Nicefor, dorea să-și petreacă cea mai mare parte a timpului cucerind noi teritorii pentru imperiu, el a încredințat majoritatea sarcinilor administrative marelui șambelan Vasile Lecapenos, fiu bastard al lui Roman I.

Domnia lui Ioan a început sub bune auspicii cu încheierea celor 3 ani de foamete și cu supunerea emiratului Alep, care a devenit clientelar Bizanțului. Pentru a-și pregăti o viitoare înaintare, Ioan a subordonat cele circa treizeci de mici theme create de Nicefor la frontiera răsăriteană unor trei ducate: Chaldia în nord, Mesopotamia în centru și Antiohia în sud. Pentru a fi liber să lupte cu arabii, Tzimiskes s-a împăcat cu Otto al Germaniei trimițând-o pe nepoata sa Theophano ca soție pentru fiul lui Otto. Cu toate acestea, prințul Sviatoslav a rămas ferm implantat în estul Bulgariei, amenințând cu atacarea Constantinopolului.

Când Sviatoslav a invadat Tracia bizantină, deși a fost respins, Ioan a decis să pornească o campanie totală asupra rușilor. Mai întâi însă a trebuit să înăbușe o răzmeriță a lui Bardas Phocas, un nepot al lui Nicefor II, care

voia să-şi răzbune unchiul şi care în final a fost exilat. Dar în 971 Ioan se afla în fruntea a 40.000 de oameni care luptau împotriva lui Sviatoslav. Cu foarte mare uşurinţă, bizantinii i-au înfrânt de două ori pe ruşi şi i-au asediat, împreună cu Sviatoslav, în fortăreaţa Dristra (Silistra), pe Dunăre. Trei luni mai târziu, prinţul rus a acceptat să părăsească Bulgaria în schimbul hranei pentru armata sa înfometată.

Ioan a cerut abdicarea împăratului bulgar Boris II, pe care Sviatoslav îl întemniţase, şi a anexat cea mai mare parte a posesiunilor lui Boris. În estul Bulgariei, Ioan a creat şase noi theme, pe care le-a subordonat noilor ducate Adrianopol şi Tesalonic. Deşi dobândite aproape întâmplător, aceste cuceriri au constituit o anexare preţioasă pentru imperiu, deoarece aveau mult pământ fertil şi apărau Tracia de atacatorii de la nord. Împăratul a vrut să extindă autoritatea bizantină şi asupra vestului Bulgariei, şi a creat acolo două noi theme. Dar restul acelui teritoriu muntos era deţinut de fiii unui fost guvernator bulgar, şi îndepărtarea lor necesita un efort prea mare pentru un profit foarte mic.

În anul următor, Ioan a iniţiat o altă ofensivă împotriva arabilor cu o invazie în emiratul Mosul, următoarea putere arabă de la est. Dar în absenţa împăratului, o armată din Mosul l-a înfrânt şi capturat pe domesticul bizantin al Răsăritului, care a murit în temniţa arabă în care fusese închis în 974. Ioan s-a întors în est în fruntea armatelor sale. Încheind o alianţă cu regele părţii independente din Armenia, împăratul a invadat din nou emiratul Mosul, şi, după ce l-a devastat, l-a obligat pe emir să-i plătească un tribut anual.

Un an mai târziu, împăratul a pornit împotriva celui mai puternic dintre statele musulmane, Califatul fatimid, stabilit în Egipt, dar care deţinea şi sudul Siriei. Ioan şi noul său domestic al Răsăritului, Bardas Skleros, au pătruns în nordul Palestinei, au cucerit câteva dintre locurile sfinte din Galileea, şi au adunat tribut de la oraşele învecinate. Preferând să evite garnizoanele fatimide din oraşele de coastă ale Palestinei, împăratul a atacat la nord de acestea. A pătruns în Beritus (Beirut), a luat tribut de la Sidon şi a devastat Byblos-ul. Deşi Tripoli a rezistat la atacul lui, el a cucerit întreaga coastă siriană aflată la nord de oraş, unde a creat câteva theme noi pe care le-a anexat ducatului Antiohiei.

Probabil că Ioan exagera atunci când le-a spus aliaţilor săi armeni că în această campanie sperase să cucerească Ierusalimul. Înainte de a se aventura în siguranţă spre sud, el ar fi trebuit să-i înfrângă în mod decisiv pe Fatimizi şi să ia în stăpânire centrul Siriei. Dar ambele sarcini erau posibile, dacă avea ceva mai mult timp. Fatimizii erau mai slabi decât bizantinii, iar stăpânirea lor asupra posesiunilor siriene era nesigură. Dacă Ioan ar fi păstrat ritmul primilor săi şase ani pentru încă şase, ar fi putut uşor cuceri şi stăpâni întreaga Palestină.

După încheierea sezonului de campanii, împăratul s-a întors la Constantinopol, dar pe drum s-a îmbolnăvit, şi a murit la scurt timp după sosirea sa în capitală, la începutul lui 976. Se spune – şi este perfect credibil – că marele şambelan Vasile Lecapenos l-a otrăvit pe Ioan pentru a-l împiedica să cerceteze acuzaţiile de corupţie la adresa lui.

În şapte ani, Bizanţul pierduse doi mari împăraţi războinici, care se folosiseră în cele din urmă de puterea militară crescândă a imperiului pentru a face mari cuceriri. Împreună, Nicefor Focas şi Ioan Tzimiskes măriseră teritoriul bizantin cu un sfert, anexând cea mai mare parte a Bulgariei, emiratul Tars şi mare parte din Armenia. Rămânea de văzut dacă Bizanţul putea continua să se extindă sub conducerea unor cârmuitori mai puţin remarcabili.

Vasile II Triumfătorul

La moartea lui Tzimiskes, împăratul creditar Vasile II împlinise 18 ani şi nu mai avea nevoie de un regent. Vasile era destul de inteligent dar părea mai interesat de femei decât să rivalizeze pentru putere cu marele şambelan Vasile Lecapenos, care acţiona ca adevăratul cârmuitor. Împăratul mai tânăr Constantin VIII era şi mai frivol decât fratele său. Deşi şambelanul era un intrigant abil şi inteligent, partizanii celor doi împăraţi anteriori îl detestau deoarece el fusese unul dintre conspiratorii care îl omorâseră pe Nicefor Focas şi se credea că era vinovat de moartea lui Ioan Tzimiskes. Când şambelanul a încercat să-l înlăture pe Bardas Skleros din funcţia de domestic al Răsăritului, Skleros s-a încoronat împărat la Melitene.

Prietenii şi admiratorii lui Tzimiskes l-au sprijinit pe Skleros, care pare să nu fi dorit detronarea lui Vasile II şi Constantin VIII, ci doar să domnească pentru ei aşa cum făcuse Tzimiskes. Skleros a înfrânt armatele împăratului mai întâi în estul apoi în centrul Anatoliei, cucerind până în 977 aproape întreaga parte asiatică a imperiului. Thema maritimă Kibyraioton l-a sprijinit, dar el a fost înfrânt de Flota Imperială, fiindu-i tăiat drumul de trecere în Europa.

În timp ce războiul civil era în plină desfăşurare, bulgarii care încă mai rezistau bizantinilor au recucerit de la aceştia cea mai mare parte a vestului Bulgariei. Roman, fratele împăratului bulgar mazilit Boris II, a evadat din temniţa bizantină şi a fost proclamat împărat de către conducătorii rezistenţei bulgare. Războiul civil bizantin a permis şi emirului de Alep să oprească plata tributului către imperiu, în timp ce sultanul Bagdadului a cucerit nu numai emiratul Mosul, tributar bizantinilor, ci se pare că şi oraşul bizantin Edessa. Pierzându-şi speranţa de a-l putea învinge singur pe Skleros, parakimomenul Vasile l-a rechemat din exil pe Bardas Phocas, nepotul lui Nicefor II, şi l-a numit domestic al Răsăritului. Phocas s-a bucurat să lupte împotriva lui Skleros, un susţinător al asasinului unchiului său, Ioan Tzimiskes. Cu o mână de oameni, Phocas a ajuns în estul Anatoliei, unde a strâns o armată alcătuită din prietenii şi rudele familiei Phocas. Skleros a venit să se confrunte cu el, şi în două bătălii sângeroase dar nehotărâte l-a făcut să se retragă spre est. Dar Phocas a câştigat de partea sa câteva trupe aliate din Iberia, şi în 979 a zdrobit forţele armate ale lui Skleros. Majoritatea soldaţilor s-au predat, în timp ce Skleros însuşi a fugit la Bagdad.

Războiul cu Skleros a slăbit doar temporar Bizanţul, deşi bizantinii nu pierduseră Edessa şi teritoriile deţinute în vestul Bulgariei. Parakimomenul Vasile a rămas la conducerea guvernului, cu Bardas Phocas comandantul şef al armatei. O scurtă campanie a lui Phocas a fost suficientă pentru a-l convinge pe emirul de Alep să reia plata tributului. Când în 985 emirul a întârziat cu plata, Phocas i-a invadat emiratul, posibil cu gândul de a-l cuceri.

Apoi, pe neaşteptate, tânărul împărat Vasile II l-a arestat pe parakimomen şi i-a cerut lui Bardas Phocas să-şi întrerupă campania împotriva Alepului. Deşi împăratul doar l-a retrogradat pe Phocas la rangul de duce

de Anatolia, el l-a exilat pe parakimomen şi a început să domnească singur. La 27 de ani, Vasile II avea desigur dreptul legal de a cârmui, dar avea şi o reputaţie de libertin leneş şi prea puţină experienţă în administraţie şi război.

Având în mod clar nevoie de glorie militară, Vasile a plănuit o campanie împotriva bulgarilor care, după ce i-au alungat pe bizantini din vestul Bulgariei, începuseră să atace nordul Greciei. Pentru că succesele lor fuseseră obţinute cu o opoziţie redusă, Vasile a crezut probabil că o forţă bizantină mare cu comandanţi experimentaţi îi putea înfrânge uşor. În 986 împăratul s-a aflat în fruntea armatei sale în asediul avanpostului bulgar Serdica, aflat nu departe de teritoriul deţinut de bizantini. Dar asediul s-a prelungit şi Vasile, rămânând fără provizii, s-a hotărât să se retragă. În timpul retragerii, conducătorul bulgar Samuel i-a prins pe bizantini într-o trecătoare în munţi şi i-a pus pe fugă cu pierderi grele.

La vestea umilitoarei înfrângeri suferite de Vasile, Bardas Skleros s-a întors de la Bagdad şi a organizat o răzmeriţă. Sprijinit de arabi şi de un mare număr de armeni, Skleros a câştigat controlul asupra celei mai mari părţi a Armeniei şi Siriei bizantine. Împăratul, speriat, l-a numit din nou pe Bardas Phocas domestic al Răsăritului şi l-a trimis împotriva lui Skleros. Dar în anul următor Phocas s-a proclamat împărat. Iniţial a încheiat o înţelegere cu Skleros, căruia i-a îngăduit să păstreze regiunea de frontieră în alianţă cu el. Dar apoi, hotărând că se putea descurca şi fără Skleros, Phocas l-a întemniţat şi i-a preluat forţele armate. În numai un an, Phocas pusese practic stăpânire pe întreaga Anatolie şi pe Crimeea.

Având nevoie urgentă de ajutor, împăratul a apelat la marele cneaz de Kiev Vladimir, conducător puternic dar păgân. Vasile s-a oferit să i-o dea de soţie lui Vladimir pe sora sa Anna dacă prinţul se va converti la creştinism şi îi va trimite trupe cu care să lupte împotriva lui Phocas. Vladimir, considerând că o prinţesă bizantină constituia un câştig considerabil, a acceptat imediat. A fost botezat, s-a căsătorit cu Anna, a adoptat creştinismul ca religie oficială în statul său rus, şi a trimis la Constantinopol 6.000 de soldaţi în trupe auxiliare. Aceştia au fost înrolaţi într-un corp permanent numit Garda Varangiană, care urma la nevoie să fie suplimentată cu alţi mercenari.

Împăratul a încercat hărţuirea lui Phocas debarcând o armată în nord-estul Anatoliei care a străbătut Armenia bizantină recrutând partizani, cel mai probabil foşti susţinători ai lui Skleros. Drept răspuns, Phocas a obţinut trupe aliate din Iberia. La începutul anului 989, Vasile şi-a luat Garda Varangiană şi a debarcat în faţa Constantinopolului la Chrysopolis, unde i-a luat prin surprindere şi i-a înfrânt pe oamenii lui Phocas. Apoi împăratul şi fratele său au atacat principala armată a lui Phocas în colţul de nord-vest al Anatoliei la Abydos. Când s-a declanşat lupta, Phocas s-a prăbuşit pe câmpul de bătaie ca urmare a unui atac de apoplexie, lăsându-şi armata pradă inamicului. Deşi văduva lui Bardas l-a eliberat pe Skleros, care s-a proclamat din nou împărat, înainte de sfârşitul anului el s-a supus în schimbul graţierii.

Cu toate că Bizanţul era puternic, aceşti trei ani ai unui al doilea război civil l-au slăbit şi l-au sărăcit într-o oarecare măsură. Bulgarii îşi încercaseră norocul şi-şi recuceriseră aproape tot teritoriul iniţial, iar arabii nu reuşise să profite de situaţie doar pentru că ei, ca şi bizantinii, se luptaseră între ei. Şocul de a-şi pierde tronul îl făcuse pe Vasile II aspru şi răzbunător, hotărât să-şi menţină poziţia invulnerabilă şi să-i dezarmeze sau să-i distrugă pe toţi duşmanii potenţiali. Trecut acum de mult de vârsta obişnuită în Bizanţ pentru căsătorie, el s-a decis să nu riște să-şi ia o soţie care putea să comploteze sau să se amestece în treburile lui, sau care avea rude ce puteau să o facă. În schimb, Vasile a preferat o viaţă de militar, nu atât pentru a-şi extinde statul cât pentru a-l apăra în mod agresiv.

Împăratul i-a atacat mai întâi pe iberi, ca represalii pentru ajutorul dat lui Bardas Phocas. El l-a înfrânt pe principalul aliat al lui Phocas, care l-a îmblânzit pe Vasile numindu-l moştenitor al posesiunilor sale din sudul Iberiei. Apoi Vasile i-a atacat pe bulgari. I-a alungat din nordul Greciei şi l-a capturat pe împăratul lor titular Roman, deşi comandantul lor militar Samuel a rămas în liberatate. Vasile a trimis şi o armată împotriva altui fost aliat al lui Skleros, emiratul Marwanid din sudul Armeniei, pe care l-a obligat să accepte protectoratul bizantin. Împăratul dorea să-şi continue războiul cu bulgarii, dar timp de câţiva ani a trebuit să trimită ajutoare Alep-ului, stat clientelar Bizanţului, pe care încercau să-l cucerească Fatimizii.

În 996 Vasile a dat o nouă lege împotriva demnitarilor influenţi care cumpărau pământ de la ţărani. Confirmând legea lui Roman I din 934, el

a cerut ca toate terenurile cumpărate în mod ilegal până atunci să fie înapoiate fără plată foştilor proprietari sau urmaşilor acestora. Deşi, ca de obicei, mulţi cumpărători de pământuri şi-au păstrat probabil proprietăţile în pofida legii, Vasile s-a folosit de aceasta pentru a fărâmiţa pământurile unora dintre duşmanii săi. În acelaşi timp împăratul a pretins toate proprietăţile date de fostul său parakimomen Vasile Lecapenos, cu excepţia celor aprobate personal de împărat.

Între timp, Samuel al Bulgariei şi-a reluat atacurile asupra nordului Greciei. Bizantinii l-au respins, şi el s-a oferit să accepte protectoratul bizantin; dar când a auzit de moartea împăratului bulgar Roman în captivitate, s-a proclamat împărat în locul acestuia. În consecinţă, războiul a continuat. În 999 împăratul a pus stăpânire pe Serdica, pe care o asediase fără succes în prima sa campanie. Deşi a trebuit să-şi întrerupă campania pentru a lupta împotriva Fatimizilor, în lipsa lui forţele bizantine au continuat lupta, pierzând portul Dyrrhachium dar recucerind cea mai mare parte din estul Bulgariei.

În anul următor principele din sudul Iberiei a murit, lăsându-şi principatul prin testament împăratului, aşa cum promisese. Vasile l-a anexat ca noul ducat al Iberiei. După ce a încheiat un armistiţiu pe zece ani cu Fatimizii, împăratul s-a întors pe frontul bulgar, unde garnizoana din Dyrrhachium se predase bizantinilor. Împăratul a încheiat alungarea bulgarilor din nordul Greciei şi a înaintat în teritoriile care îi mai rămăseseră lui Samuel în vestul Bulgariei, cucerind câteva avanposturi. Vasile s-a folosit de costurile războiului cu bulgarii ca un pretext pentru o lege draconică prin care marii propritari de pământuri trebuiau să plătească impozitele pe care populaţia săracă din circumscripţia fiscală în care aceştia locuiau nu le puteau plăti. După alte câteva raiduri, împăratul a oprit în 1004 acţiunile împotriva bulgarilor.

Până în acest moment Vasile refăcuse mai mult sau mai puţin graniţele bizantine existente la moartea lui Ioan Tzimiskes, şi se pare că era mulţumit cu această situaţie. În următorii câţiva ani principala lui preocupare a fost să-şi umple vistieria, o sarcină uşurată de legea care îi obliga pe bogaţi să plătească impozitele celor săraci. Vasile a reînnoit armistiţiul cu Fatimizii pe încă zece ani, dar nu a reuşit să ajungă la o înţelegere cu

Samuel al Bulgariei. În cele din urmă, voind probabil să-l convingă pe Samuel să accepte protectoratul bizantin, a început din nou invazia Bulgariei.

În 1014 împăratul a reuşit să încercuiască grosul armatei bulgare într-o trecătoare în munţi şi să captureze 15.000 de soldaţi bulgari. El ar fi acceptat anumite condiţii pentru a-i elibera, dacă bulgarii n-ar fi prins în ambuscadă o forţă bizantină câteva zile mai târziu. Furios pe îndrăzneala lor, Vasile i-a orbit pe toţi prizonierii, cu excepţia unuia la o sută de oameni, pe care l-a lăsat cu un ochi pentru a-i putea conduce pe ceilalţi înapoi la Samuel. Înfăţişarea lor l-a îngrozit atât de tare pe împăratul bulgar încât acesta a murit ca urmare a unui atac de cord. Dar Vasile nu a încercat imediat să cucerească Bulgaria, şi după ce a mai luat în stăpânire câteva forturi s-a retras cu armata pentru iarnă.

Fiul lui Samuel, Gabriel Radomir, a moştenit un imperiu mutilat, limitat doar la o parte din vestul Bulgariei. Deşi el s-a oferit să devină clientul Bizanţului, Vasile nu a crezut în sinceritatea sa şi a reluat atacul. La scurt timp Gabriel a fost omorât şi urmat la tron de vărul său Ioan, care a repetat oferta de a deveni clientul bizantinilor. De data aceasta Vasile a acceptat, dar a aflat că Ioan plănuia un atac asupra oraşului bizantin Dyrrhachium. Furios că fusese înşelat, împăratul s-a îndreptat către capitala bulgară Ochrida, luând pe drum prizonieri cărora le scotea ochii. A devastat Ochrida, iar generalii săi au cucerit alte câteva fortăreţe bulgare.

Hotărât să ducă la bun sfârşit războiul cu bulgarii, Vasile a refuzat să fie abătut atunci când regele George al Georgiei a invadat ducatul bizantin Iberia, iar Fatimizii au cucerit protectoratul bizantin Alep. Ioan al Bulgariei a ocupat din nou Ochrida şi a păstrat alte câteva fortăreţe în vestul Bulgariei, dar continua să piardă teren. La începutul anului 1018 Ioan a murit într-o încercare disperată de a lua cu asalt Dyrrhachium-ul. Aflând vestea, Vasile a adunat rapid o armată şi a pătruns în Bulgaria. Principalii generali bulgari şi văduva lui Ioan s-au predat, şi împăratul a intrat în Ochrida. Renunţând la ideea protectoratului, el a transformat cuceririle sale bulgare în thema bizantină Bulgaria.

Împăratul a adus mulţumiri pentru victoria sa în anticul Parthenon din Atena, şi a celebrat un triumf bine-meritat la Constantinopol. Generalii săi au întregit cuceririle lui balcanice prin capturarea ultimelor forturi bulgare de pe Dunărea Mijlocie, care au devenit o nouă themă, Sirmium.

O dată cu revenirea graniţelor imperiului la Dunăre de la Sirmium la Marea Neagră, posesiunile bizantine din Balcani erau din nou aproape exact cele dinaintea secolului al VII-lea. Mai mult, sârbii şi croaţii au devenit de bunăvoie clienţi ai Bizanţului.

După capitularea Bulgariei, Vasile şi-a îndreptat atenţia către interesele sale neglijate din Iberia şi Alep. Când guvernatorul fatimid al Alep-ului s-a revoltat şi a cerut să devină tributar Bizanţului, împăratul evident a acceptat. Vasile era dispus să ofere condiţii favorabile şi lui George al Georgiei. Dar după atacul său asupra Iberiei bizantine, George a considerat că mersese prea departe pentru a fi iertat, şi s-a aliat cu Fatimizii şi cu regele armean din Ani. Ca urmare, Vasile a invadat Georgia, pustiind pământurile şi orbind prizonierii, aşa cum îi devenise obiceiul. George a cerut pacea şi a primit condiţii destul de favorabile, cedând un teritoriu de graniţă care îi aparţinea în mod legal împăratului, şi acceptând protectoratul bizantin. Regele din Ani nu numai că a acceptat protectoratul, dar i-a şi promis împăratului regatul la moartea sa. Prinţul armean din Kars a devenit şi el client al Bizanţului, în timp ce regele armean din Vaspurakan i-a cedat pur şi simplu regatul său lui Vasile, care l-a transformat într-o nouă themă. Dominaţia bizantină asupra Caucazului părea totală.

În pofida victoriilor lui Vasile, în 1022 Nicefor Phocas, fiul bătrânului rebel Bardas Phocas, s-a proclamat împărat în Anatolia. Regii din Georgia şi Ani l-au sprijinit pe Nicefor, dar el a fost curând asasinat, şi revolta lui a luat sfârşit. În scurt timp, Vasile a supus din nou Georgia şi Ani. Având rezerve considerabile de aur, conştient că toate cuceririle sale le aduseseră prea puţine beneficii supuşilor săi, împăratul a anulat pentru doi ani impozitele funciare şi cele de vatră, deşi a menţinut legea prin care marii proprietari de pământuri erau răspunzători pentru orice impozite neplătite.

Împăratul triumfător a început să facă planuri pentru o altă campanie, de cucerire a Siciliei de la arabi. În 1025 a trimis o forţă expediţionară în Italia bizantină, cu instrucţiuni să aştepte sosirea lui. Dar înainte de a se îmbarca, el s-a îmbolnăvit pe neaşteptate şi a murit la vârsta de 67 de ani. Cu excepţia a cinci ani, el domnise toată viaţa, o durată neegalată de nici un alt împărat anterior, nici roman şi nici bizantin. Câştigurile sale teritoriale au fost mai extinse decât cele ale oricărui împărat de la Iustinian I şi, spre deosebire de Iustinian, Vasile s-a aflat aproape de fiecare dată în

fruntea armatelor sale. Şi nici nu a lăsat imperiul sărăcit, aşa cum făcuse Iustinian. Chiar şi după toate cheltuielile de război şi după anularea pentru doi ani a principalelor impozite, Vasile avea în vistieria sa uriaşa sumă de 14,4 milioane de *nomismata*.

O societate în expansiune

În mod clar, Bizanţul era în 1025 mult mai mare, mai puternic şi mai bogat decât fusese în 780. După înglobarea vestului şi nordului Greciei, celei mai mari părţi a Armeniei, nordului Siriei şi întregii Bulgarii, şi pierderea doar a Sicilici, teritoriul imperiului era de aproape două ori mai mare decât înainte. Influenţa politică şi culturală a Bizanţului depăşea cu mult graniţele sale, ajungând la multele sale state clientelare şi la nou-convertitul principat al Rusiei. După cucerirea Bulgariei şi prăbuşirea Califatului, pentru prima dată în istorie Bizanţul era mult mai puternic decât toţi vecinii săi. Deşi armata bizantină crescuse cam de trei ori iar soldele aproape se dublaseră, guvernul era în stare să facă uşor faţă cheltuielilor fără a mări rata impozitelor. Economia era înfloritoare, iar populaţia părea la fel de mulţumită ca întotdeauna, loială atât dinastiei macedonene cât şi Bisericii Ortodoxe. Din aproape toate punctele de vedere, vechiul imperiu îşi recâştigase vigoarea, unitatea şi siguranţa.

Această regenerare a început treptat, şi când la jumătatea secolului al X-lea deplina dezvoltare a puterii bizantine a devenit evidentă, ea pare să-i fi surprins chiar şi pe bizantini. Cu siguranţă nu era rezultatul unei planificări pe termen lung a împăraţilor sau a altcuiva. În cea mai mare parte a acestei perioade cuceririle bizantine au fost puţine şi de mici dimensiuni, şi în general în zonele de graniţă nepopulate. Irena, Nicefor I şi Teofil, ca şi Constantin V înaintea lor, au anexat multe teritorii balcanice locuite de o populaţie puţin numeroasă de slavi, şi au luptat cu temuţii bulgari numai când aceştia i-au atacat. Până la jumătatea secolului al IX-lea, campaniile bizantine împotriva arabilor au fost represive sau de apărare, şi nu au cucerit aproape deloc teritorii. Vasile I, Leon VI şi Roman I i-au atacat cu mai multă agresivitate pe arabi şi pe aliaţii acestora, dar cuceririle lor permanente s-au rezumat doar la teritoriul practic pustiu între Munţii

Antitaurus şi Taurus. Imperiul a dus cele mai aprige lupte pentru a lua în stăpânire Tephrike, Melitene şi Creta, nu pentru că erau valoroase în sine, ci pentru că serviseră drept baze pentru raidurile inamice în teritoriul bizantin.

Poziţia de apărare a Bizanţului s-a schimbat în mod spectaculos în 963, o dată cu urcarea la tron a lui Nicefor Phocas, cuceritorul Cretei în urmă cu doi ani. Nu numai că Nicefor II era un strălucit general, dar el a arătat mai mult entuziasm pentru cuceriri decât orice alt împărat de la Iustinian I. Între timp, arabii, care luptaseră cu îndârjire împotriva bizantinilor în pofida conflictelor lor interne, dădeau semne de iminentă prăbuşire, iar bulgarii, care îi înfrânseseră pe bizantini cu puţin timp în urmă, erau sleiţi şi pe moment neputincioşi. Schimbând total politica anterioară, Nicefor a început o expansiune rapidă în teritoriul arab de dincolo de Munţii Taurus. Deşi domnia sa a fost scurtă, succesorul său Ioan Tzimiskes a fost un cuceritor mai abil şi mai agresiv decât Nicefor. Cei doi au luat împreună în stăpânire mare parte din Siria, nordul Mesopotamiei, şi aproape tot teritoriul Armeniei şi Bulgariei. Vasile II, un cuceritor mai puţin lacom, nu a făcut în general decât să recupereze şi să întregească acele teritorii luate de ei care fuseseră pierdute în timpul războiului civil de la începutul domniei lui.

Cu toate că Vasile ar fi putut aproape cu siguranţă cuceri mai multe teritorii dacă ar fi fost mai ambiţios, la moartea lui imperiul atinsese în mare limitele sale naturale. Graniţa de nord era aproape exact cea a Imperiului Roman de Răsărit din 395, iar cu sârbii şi croaţii clientelari Bizanţului frontiera se afla aproape de cea a imperiului răsăritean din vremea lui Diocleţian. Deşi la vest Italia fusese bizantină sub Iustinian, ea se afla în afara zonei de cultură greacă, excepţie făcând sudul peninsulei, aflată în stăpânirea bizantinilor, şi Sicilia, pe care Vasile avea de gând să o recucerească. Porturile italiene Veneţia, Gaeta, Neapole şi Amalfi erau oricum bizantine cu numele, deşi ele erau practic oraşe-state independente. În partea de nord-est, graniţele lui Vasile difereau de cele ale lui Diocleţian în special deoarece Vasile anexase o parte mai mare din Armenia, lăsând protectoratelor Armeniei şi Iberiei o regiune caucaziană mai mică decât le lăsase Diocleţian. Pe bună dreptate împăratul a înţeles că nu avea rost să atace

Ungaria, Statele Papale sau Georgia, deoarece ele nu constituiau neapărat un inamic şi nici nu păreau să merite a fi cucerite.

Numai la sud graniţa lui Vasile nu ajungea la cea a vechiului Imperiu Roman de Răsărit, pentru că nici Vasile şi nici predecesorii săi nu avuseseră pretenţii la Siria interioară, Palestina sau Egipt, deşi Alep-ul devenise un client al Bizanţului. Nicefor a cucerit Edessa, pe care Vasile a pierdut-o în timpul războiului civil şi nu a mai putut să o recupereze, iar Ioan a străbătut nordul Palestinei fără a încerca să îl păstreze. Dacă Vasile ar fi dorit să anexeze Edessa, Alep-ul sau Palestina, ar fi reuşit probabil să o facă. Ar fi putut chiar să cucerească Egiptul Fatimizilor, care nu era cu mult mai puternic decât imperiul bulgar al lui Samuel, deşi mai îndepărtat şi mai bine apărat de condiţiile naturale. Dar odată aflate în mâinile bizantinilor, aceste teritorii arabe ar fi creat mai multe probleme pentru imperiu decât cuceririle pe care acesta le-a făcut de fapt. Bizantinii nu mai domniseră niciodată peste vreo mare minoritate musulmană, şi nu erau obişnuiţi să stăpânească o altă minoritate religioasă în afară de evrei. Toate posesiunile cucerite de bizantini fuseseră fie deja creştine, precum Bulgaria şi Armenia, sau – ca în cazul Cretei şi al nordului Siriei – aveau suficienţi creştini care puteau deveni majoritari prin alungarea sau convertirea musulmanilor băştinaşi şi prin aducerea unor colonişti creştini. Deşi în Egipt, centrul Siriei şi Palestina se aflau încă mulţi creştini în secolul al X-lea, aşa cum se află şi astăzi, populaţia lor majoritară musulmană era prea numeroasă pentru a putea fi convertită sau alungată rapid şi uşor. Cu siguranţă Vasile nu dorea să-şi asume această muncă de asimilare. Probabil că nici Ioan Tzimiskes nu ar fi încercat-o dincolo de Palestina, care atrăgea în mod special fiind Pământul Sfânt creştin ce putea compensa dificultatea de a o păstra în stăpânire. Astfel, bizantinii aveau motive întemeiate pentru a nu înainta dincolo de graniţele lor din 1025, cu excepţia poate a Siciliei şi a Edessei.

În cadrul acestor frontiere bizantinii cuceriseră deja unele teritorii slab populate şi înapoiate din punct de vedere economic. Zonele cucerite de imperiu în vestul Bulgariei erau aproape toate rurale şi încă îşi mai plăteau impozitele în natură. Principala lor valoare pentru Bizanţ era faptul că puteau constitui regiuni-tampon pentru Grecia şi Tracia. Grecia se bucura de o neobişnuită perioadă de pace şi prosperitate după ce Nicefor I a

recuperat şi recolonizat părţile ocupate de slavi, iar Tracia pare şi ea să fi prosperat, în pofida unor raiduri bulgare. Oraşele din Balcani s-au dezvoltat, deşi iniţial fuseseră atât de mici încât au rămas de dimensiuni modeste. Constantinopolul s-a mărit încontinuu, şi la fel ca şi alte oraşe din Europa bizantină probabil că cel puţin şi-a dublat populaţia între secolele al VIII-lea şi al XI-lea. În secolul al X-lea oraşul a suferit ocazional de foamete, dar problemele sale de aprovizionare par să fi fost depăşite datorită unei producţii agricole mărite în Tracia şi Anatolia.

Câmpiile de coastă din Anatolia au rămas cea mai bogată zonă a imperiului, fiind în majoritate o regiune de mici fermieri ce deţineau pământul pe care îl lucrau. Legislaţia funciară imperială din secolul al X-lea pare să fi reuşit să-i protejeze pe aceşti mici proprietari, fapt dovedit de lipsa aproape totală a marilor familii de moşieri în themele Opsikion, Thrakesion şi Kibyraioton. Familiile de magnaţi Phocas, Skleros şi altele trăiau în podişul anatolian, cu ferme care fuseseră întinse încă dinaintea apariţiei legislaţiei funciare. Fără îndoială, aceşti magnaţi au devenit şi mai bogaţi şi puternici, dar aceasta s-a datorat probabil unui avânt în agricultură după ce s-a pus capăt incursiunilor arabilor pentru a le lua vitele. Deoarece oamenii vor în general pământ doar dacă pot obţine un profit din el, foamea de pământ pusă în evidenţă de legislaţie pare să fie un semn al creşterii populaţiei şi a producţiei. Călătorii arabi care au ajuns în Anatolia în secolul al X-lea au găsit acolo ferme înfloritoare şi un comerţ pe uscat activ.

Cuceririle bizantine de dincolo de Munţii Taurus şi Antitaurus constau în mare parte din teritorii marginale, iar anii de război între bizantini şi arabi depopulaseră chiar şi câmpiile destul de fertile din Cilicia şi nordul Siriei. Cu toate acestea, cucerirea bizantină a adus în final pacea în cea mai mare parte din teritoriile de graniţă, care împreună cu recolonizarea şi cu distribuirea plăţii pentru trupele locale ar fi trebuit să contribuie la revigorarea atât a comerţului cât şi a agriculturii. Ţinuturile armene, dintotdeauna sărace şi aflate în calea atacatorilor şi invadatorilor, erau de mult o sursă de soldaţi şi colonişti pentru imperiu, iar din themele armene continuau să provină mulţi dintre cei mai buni comandanţi şi soldaţi bizantini. Împăraţii Leon V, Vasile I, Roman I, Nicefor II şi Ioan Tzimiskes au făcut parte din familii armene, şi toţi, cu excepţia lui Vasile, fuseseră comandanţi militari.

În pofida legislației funciare și a războaielor civile din secolul al X-lea, împărații și armata au fost mai des aliați decât rivali. Revoltele din cadrul armatei au devenit mult mai rare după ce Teofil a mărit în 840 solda militarilor. Ultimul împărat pe care armata l-a detronat a fost incapabilul Mihail I în 813. Armata respecta dinastiile amoriană și macedoneană, dar în același timp dorea împărați energici și capabili. Atunci când intervenea în politică, scopul ei era de obicei să așeze alături de un împărat tânăr și slab un coleg mai în vârstă și puternic, așa cum a fost Roman Lecapenos pentru Constantin VII sau cum ar fi trebuit să fie Bardas Skleros pentru Vasile II. Cât despre împărați, principalul scop al legilor lor funciare pare să fi fost împiedicarea demnitarilor nou îmbogățiți să devină mari proprietari de pământ, și nu fărâmițarea proprietăților existente ale vechilor magnați.

Împărații, care puteau numi orice general pe care îl doreau, aproape întotdeauna alegeau membri ai marilor familii aristocratice din podișul anatolian, pur și simplu pentru că prin tradiție și experiență aceștia erau cei mai calificați pentru a deține comanda. Chiar și Vasile II a ales ca generali aristocrați anatolieni, deși la un moment dat luptase împotriva întregii aristocrații anatoliene. Vasile știa că magnații aveau mai puțină încredere unul într-altul decât aveau în el. Familiile Phocas și Skleros conduseseră de generații clanuri rivale, iar disensiunile între Bardas Phocas și Bardas Skleros l-au ajutat de multe ori pe Vasile în timpul războaielor civile. În plus, toți aristocrații împărtășeau preocuparea împăratului pentru puterea militară a imperiului, care le apăra proprietățile și le aducea glorie și profituri în campanii. Puternicii împărați ai secolului al X-lea au îndreptat cu înțelepciune energia magnaților lor de la cumpărarea pământului țăranilor bizantini la cucerirea pământului arabilor și bulgarilor.

În această perioadă armata a trecut cu succes de la faza de forță în principal defensivă la cea de armată în special ofensivă. Primele reforme militare ale împăraților au avut ca scop doar îmbunătățirea capacităților defensive ale armatei. Acesta a fost cazul recrutării de către Nicefor I a unor garnizoane pentru cuceririle sale din Grecia, și a folosirii de către Teofil a kuramiților săi convertiți pentru întărirea themelor existente și a noilor sale *cleisurae* de la frontiera răsăriteană. Dar prin creșterea soldei oștenilor săi și prin întărirea organizării lor, Teofil le-a mărit loialitatea și profesionalismul. Importanța acestei schimbări a devenit evidentă după domnia

lui, când pentru prima oară balanţa militară s-a înclinat de la arabi în favoarea bizantinilor. Mai târziu, Vasile I a înrolat în Flota Imperială infanterişti marini profesionişti, Leon VI a mărit numărul cavaleriştilor în theme, şi atât Leon cât şi Roman I au creat şi au stabilit noi theme la frontiera răsăriteană. Toate aceste îmbunătăţiri aduse armatei au făcut posibile victoriile lui Nicefor II, Ioan Tzimiskes şi Vasile II.

Deoarece fiecare cucerire bizantină avea ca urmare apariţia unor noi theme şi a unor noi garnizoane pentru ele, extinderea imperiului a dus la o mare creştere a armatei, cel puţin pe hârtie. La sfârşitul domniei lui Vasile II aceasta număra circa un sfert de milion de soldaţi. Dar numărul de oameni aflaţi în evidenţele armatei era înşelător. În 1025, imperiul avea mult mai mulţi soldaţi decât era nevoie, iar garnizoanele vechilor theme care se aflau departe de noile frontiere se dovedeau inutile. Partea din armată folosită efectiv în campanii consta din *tagmata* şi din themele aflate în apropierea graniţelor, pe care Ioan Tzimiskes le grupase sub comanda unor duci. Ceilalţi soldaţi luptau doar în războaiele civile, îşi pierdeau antrenamentul şi încasau solda fără să facă practic nimic. Deşi guvernul le cerea în mod ocazional contribuţii în bani în locul serviciului pe care nu-l efectuau, şi poate uneori i-a plătit în *nomismata* cu titlul scăzut, în general prefera să evite problemele plătind trupele în surplus cu banii în surplus.

Serviciul guvernamental s-a dezvoltat mai încet decât armata, atât în ceea ce priveşte numărul membrilor săi, cât şi influenţa sa. Deşi logothetul poştei continua să joace rolul de ministru de Externe şi al Apărării, logothetul general cel de principal demnitar responsabil cu impozitele, iar logothetul militar de casier al armatei, aceste trei funcţii şi-au pierdut treptat din importanţă. Împăraţii au început să reţină mari părţi din cuceririle lor drept proprietăţi ale Coroanei administrate de diferiţi demnitari, iar arenda obţinută de pe urma lor a devenit pentru stat o sursă importantă de venituri alături de banii proveniţi din impozitare. Adeseori, cel mai important demnitar era marele şambelan, parakimomenul, pur şi simplu pentru că era cel mai aproape de împărat. Dar de regulă chiar şi cei mai înalţi funcţionari aveau mai puţină influenţă decât principalul comandant militar, domesticul Scholelor, sau, după ce comanda a fost împărţită, domesticii Apusului şi Răsăritului.

Birocraţia s-a dezvoltat mai încet decât imperiul deoarece noile theme erau administrate în special de demnitari militari. Deşi înalţi funcţionari au încercat să intre în rândurile adevăratei aristocraţii a magnaţilor cumpărându-şi proprietăţi, iar unii chiar au cumpărat pământ în Balcani, legislaţia funciară a împăratului pare să le fi limitat ambiţiile. Din vremea lui Nicefor I, împăraţii erau în mod evident foarte precauţi în ceea ce priveşte corupţia oficială. Creşterea spectaculoasă a veniturilor guvernului din secolul al VIII-lea până în cel de-al XI-lea dovedeşte că birocraţia îşi îndeplinea sarcinile cu destulă eficienţă şi fără prea multă corupţie.

Numeroasele cuceriri ale bizantinilor se bazau în mod clar pe o puternică expansiune economică, bazată la rândul ei pe o creştere demografică aparent puternică. Deşi anexările teritoriale explică parţial această creştere a populaţiei, cea mai mare parte a teritoriilor cucerite în Bulgaria, Grecia şi zonele de graniţă arabe erau probabil mult mai puţin populate decât teritoriile deţinute de bizantini. Astfel, cea mai mare parte a acestei expansiuni demografice a bizantinilor trebuie să fi reprezentat creşteri naturale ale populaţiei din Anatolia şi Tracia după stingerea epidemiei de ciumă şi după ce condiţiile au devenit mai paşnice. Deoarece bizantinii au colonizat pământuri odinioară deşerte, a crescut probabil şi suprafaţa de pământ cultivat, ca şi numărul de vite, căci creşterea mai multor boi pentru plug ar fi mărit şi productivitatea agricolă.

Cu toate acestea, creşterea demografică a fost probabil prima. În mare măsură, imperiul a participat pur şi simplu la o refacere generală a populaţiei în întreaga Eurasie după dispariţia ciumei bubonice. De creşteri demografice şi economice similare ar fi trebuit să profite şi lumea arabă şi Bulgaria, care totuşi au rămas în urma Bizanţului. Cu siguranţă, arabii şi bulgarii şi-au făcut singuri rău. O dată cu destrămarea Califatului Abbasid, arabii şi-au risipit energia luptându-se între ei. Deşi Bulgaria a devenit clar mai puternică între secolele al VIII-lea şi al X-lea, războaiele lui Simeon şi Samuel cu Bizanţul s-au dovedit dezastruoase pentru Bulgaria. Dar dacă războaiele lui Nicefor II, Ioan Tzimiskes şi Vasile II au întărit Bizanţul, atunci probabil că Bizanţul a fost încă de la început mai puternic decât Bulgaria. Abilitatea sa de a face faţă propriilor sale războaie civile fără pagube de durată dovedeşte de asemenea o putere pe care Califatul nu a putut-o egala.

Avantajele bizantinilor față de bulgari erau destul de evidente. Bizanțul era mai mare, mai bogat, mai populat, mai urbanizat și mai bine organizat decât Bulgaria, și în consecință capabil să supraviețuiască mai ușor unor eșecuri și să-și exploateze mai bine victoriile. Deși Bizanțul era mai mic, mai sărac, mai slab populat și ceva mai puțin urbanizat decât Califatul, era în general mai bine organizat și mai unit. Mulți, dacă nu chiar majoritatea supușilor califilor încă nu vorbeau araba și nu erau musulmani tradiționali, în timp ce marea majoritate a bizantinilor vorbeau grecește și erau creștini ortodocși. Neavând nici armata și nici birocrația atât de bine pregătite și disciplinate precum cele ale Bizanțului, califii și-au pierdut în cele din urmă controlul asupra provinciilor lor și au ajuns sub dominația propriilor lor soldați și demnitari. Aceste avantaje ale bizantinilor s-au dovedit cruciale, deoarece fără ele arabii și-au considerat Califatul prea mare, prea bogat și prea populat pentru a fi unit.

Între timp, bizantinii au profitat la maximum de refacerea lor economică. Nicefor I a revizuit birocrația și sistemul de impozitare. Teofil a mărit mult cantitatea de monede de aur și aramă pentru a crește plata armatei, iar banii au intrat repede în circulație generală. Deoarece trocul a devenit mai puțin necesar, iar raidurile și pirateria arabilor au fost oprite, comerțul intern și extern s-a putut face mai ușor. Pe măsură ce cumpărătorii deveneau mai numeroși și mai prosperi, negoțul devenea mai profitabil. Deși comerțul Bizanțului cu Europa Occidentală se afla în mare parte în mâinile orașelor–state italiene supuse teoretic imperiului, negustorii bizantini autohtoni încă mai controlau în mare măsură comerțul cu mătase din China prin Trapezunt, comerțul de blănuri din Rusia prin Crimeea, și cel de mirodenii din India prin Antiohia și Attalia. Constantinopolul rămânea cel mai mare oraș și centru comercial din lumea mediteraneană.

Orașele din Anatolia nu par să fi ținut prea bine pasul cu creșterea demografică generală, iar orașele din Balcani s-au dezvoltat mai repede doar pentru că la început fuseseră foarte mici, iar în unele cazuri nici nu existaseră. Acum că aristocrația provincială urbanizată de la începuturile Bizanțului dispăruse, cea mai mare parte a marilor magnați anatolieni locuiau în zona rurală și nu aveau nevoie de orașe. Orașele fortificate nu mai erau căutate ca loc de refugiu în fața invadatorilor. Cartierele generale ale themelor de multe ori nu se aflau în principalele orașe, și atrăgeau doar

un număr redus de oameni, deoarece majoritatea soldaţilor lor erau răspândiţi în teritoriile themelor. În Anatolia Centrală numărul porcilor, oilor şi vitelor era probabil mult mai mare decât cel al oamenilor. O asemenea economie necesita doar târguri de mărime medie şi câteva porturi maritime. Cea mai mare parte a creşterii populaţiei a avut loc cu siguranţă în satele în care locuiau majoritatea bizantinilor.

În 1025, bizantinii erau deja bogaţi şi câştigaseră multe victorii fără a dovedi tendinţe spre un lux deosebit. Guvernul îşi cheltuia cea mai mare parte din venituri pentru armată, iar restul era păstrat în vistierie. Împăraţii erau ocupaţi cu cucerirea unor noi teritorii şi cu umilirea duşmanilor din ce în ce mai slabi ai imperiului. Aristocraţia bizantină era formată din fermieri austeri cărora le plăcea să se lupte. Birocraţia rămânea redusă şi eficientă. Organizarea militară şi administrativă care permisese Bizanţului să-i ţină departe pe arabi şi bulgari fusese transformată într-un mijloc eficace de a-i supune. După ce Bizanţul îi cucerise pe bulgari şi pe atâţia arabi cât putea absorbi, cea mai supărătoare problemă pentru bizantini era să hotărască ce să facă acum cu toată această bogăţie şi putere.

O renaştere culturală

În timp ce imperiul îşi lărgea graniţele şi cucerea state clientelare, convertirea slavilor a extins influenţa culturală bizantină pe o arie mult mai mare. La fel ca şi în cazul expansiunii politice, expansiunea culturală bizantină a fost în mare măsură neplanificată. Moravii, sârbii şi bulgarii solicitaseră din proprie iniţiativă misionari bizantini, în timp ce convertirea Rusiei a constituit consecinţa aproape întâmplătoare a cererii lui Vasile II de ajutor militar de la cneazul rus Vladimir. Graba cu care slavii au acceptat creştinismul bizantin arăta admiraţia lor pentru civilizaţia Bizanţului, ei adoptând mare parte din aceasta o dată cu religia imperiului. Dezvoltarea civilizaţiei bizantine în această perioadă a fost de fapt remarcabilă, căci Bizanţul a ieşit din epoca lui întunecată pentru a regăsi cultura greacă de la începuturi.

Către sfârşitul secolului al VIII-lea bizantinii au găsit în cele din urmă o utilitate pentru erudiţie pe care majoritatea au înţeles-o: să rezolve disputa asupra iconoclasmului. Pregătind cel de Al Doilea Conciliu de la Niceea

din 787, eruditul patriarh Tarasios a însărcinat mai mulţi clerici să caute în scrierile Părinţilor greci ai Bisericii pasaje care erau în favoarea icoanelor sau care respingeau argumentele iconoclaste. Aceasta a necesitat o lectură atentă, căci Părinţii rareori se referiseră la imagini religioase, dar rezultatele au impresionat în mod plăcut conciliul.

Studiul patristic a fost continuat de o nouă generaţie de călugări iconofili în fruntea cărora se afla Teodor, abatele mănăstirii Studios din Constantinopol. În timp, s-a încetăţenit ideea că monahii nu trebuiau doar să se roage, ci şi să copieze, să citească şi să scrie teologie, şi călugării de la Studios şi din alte mănăstiri au început să copieze manuscrise teologice în scrierea minusculă şi cursivă care a făcut copierea mai rapidă şi prin urmare a uşurat producerea manuscriselor. Biserica laică şi birocraţia de stat au început şi ele să manifeste mai mult interes pentru învăţământ sub împăratul Nicefor I şi patriarhul său Nicefor, amândoi foşti funcţionari.

Când Leon V a reintrodus iconoclasmul, el a finanţat propriul studiu pentru a dovedi că unii dintre Părinţii Bisericii nu acceptau într-adevăr icoanele, şi a încredinţat această sarcină eruditului Ioan Gramaticul, viitorul patriarh. Împăratul Teofil care studiase sub îndrumarea lui Ioan şi îl numise patriarh, a fost un patron activ al cărturarilor, chiar dacă, superstiţios, le cerea mereu să-i prevadă viitorul. În 838 el a ales o rudă a lui Ioan, Leon Matematicianul, pentru a înfiinţa prima şcoală publică din Bizanţ după două secole, care pare să fi oferit în primul rând o educaţie superioară viitorilor funcţionari şi clerici. Deşi Teofil l-a numit apoi pe Leon arhiepiscop de Tesalonic, după ce iconoclasmul a luat sfârşit Leon s-a întors la şcoala sa pentru a conduce o facultate cu trei profesori. Renaşterea învăţământului în Bizanţ începuse deja, şi viitorul patriarh Photios, care fusese exilat în perioada iconoclasmului, a început să se afirme ca erudit.

Deşi a rezolvat ultima problemă teologică majoră a Bizanţului, condamnarea iconoclasmului a deschis o epocă de frământări pentru Biserica Bizantină. După înlăturarea în masă a episcopilor care colaboraseră cu împăraţii iconoclaşti, clerul a fost dominat la început de călugării iconofili. Timp de mulţi ani, călugării, care adeseori locuiau în afara oraşelor, în locuri precum Muntele Olimp în thema Opsikion sau Muntele Athos lângă Tesalonic, au continuat să se bucure de mai mult prestigiu decât episcopii sau clerul laic.

Unul dintre călugării iconofili ridicați în ierarhia Bisericii a fost patriarhul Ignatios, care și-a pierdut funcția în favoarea lui Photios din motive de politică de curte. Biserica Bizantină curând s-a împărțit între photieni și ignatieni, aceștia din urmă, sprijiniți de papă, refuzând să-l recunoască pe Photios drept patriarh. Revenirea lui Ignatios, reinstalarea lui Photios la moartea lui Ignatios, și înlăturarea ulterioară a lui Photios au rezolvat schisma photiană cu papalitatea, dar au dat naștere unor lungi dispute asupra validității hirotonisirilor făcute de către Photios.

Biserica Bizantină s-a divizat din nou din cauza celei de-a patra căsătorii a lui Leon VI. Majoritatea photienilor îl susținea pe patriarhul Nicolae Misticul care nu accepta această căsătorie, în timp ce majoritatea ignatienilor erau alături de papă și patriarhul lui Leon, Euthymios, un alt călugăr sfânt, care o acceptau. Susținătorii lui Nicolae au contestat hirotonisirea lui Euthymios până ce un compromis a refăcut în cele din urmă unitatea Bisericii în 920. După aceea, împărații au evitat să se mai opună Bisericii, iar Biserica a evitat să se opună împăraților. Astfel, Biserica s-a supus legilor lui Nicefor II care restrângeau donațiile către mănăstiri, iar Nicefor a acceptat refuzul Bisericii de a susține ideea sa că soldații omorâți în lupta cu musulmanii trebuiau să fie considerați martiri. Bizantinii au păstrat de asemenea credința comună cu Biserica Romană, în pofida diferențelor de opinie în privința dogmei *filioque* și a pâinii nedospite pentru împărtășanie, pe care Photios le scosese în evidență în timpul scurtei schisme photiene.

Între timp, activitatea cărturarilor a continuat sub patronajul *caesar*-ului Bardas și a împăraților Vasile I, Leon VI și Constantin VII. Pentru prima dată după trei sute de ani, *Basilica* lui Vasile și Leon, și *Novelele* pe care le-a adăugat pentru a o aduce la zi, a permis juriștilor bizantini să se folosească pe deplin de *Codul lui Iustinian*. Dar la fel ca și *Tactica* lui Leon despre organizarea armatei, *Basilicalele* și *Novelele* includeau multe prevederi în mod clar depășite sau inaplicabile, demonstrând acea dragoste pentru erudiție de dragul erudiției care era tipică pentru cultura bizantină a acelei perioade și adeseori în dezacord cu nevoile practice. În timpul perioadei întunecate, judecătorii, generalii și demnitarii bizantini învățaseră să se bazeze mai degrabă pe experiență și tradiție decât pe cărți, și majoritatea au continuat să o facă.

După ce renașterea activității cărturarilor începuse cu redescoperirea scrierilor Părinților greci, acum a venit și rândul literaturii laice grecești. Studiile de început ale lui Photios sunt menționate într-o relatare lungă și neglijentă a lecturilor sale, numită mai târziu *Bibliotheca*. Cele circa patru sute de cărți descrise aici sunt cam jumătate creștine și jumătate laice, și aproape jumătate din ceea ce el a citit nu s-a păstrat până astăzi, ceea ce face din *Bibliotheca* o sursă de mare interes pentru noi. În secolul al IX-lea au fost compilate și câteva dicționare de greacă clasică, care au făcut această limbă mai accesibilă.

O înclinație pentru antichități lipsită de spirit critic strică majoritatea compilațiilor sponsorizate de către Constantin VIII, precum *Despre administrarea Imperiului* și *Despre Ceremonii*, care amestecă informații curente și folositoare cu curiozități depășite. Printre compilațiile erudite de mai mare valoare ale secolului al X-lea se numără o enciclopedie voluminoasă numită *Suda* (Șanțul cu apă) care includea multe cunoștiințe clasice, și minunata *Antologie Palatină*, care păstrează o selecție de versuri grecești din cele mai vechi timpuri până în epoca în care a fost compilată. În plus, cea mai mare parte a literaturii clasice grecești care ne-a rămas a supraviețuit datorită manuscriselor copiate de bizantini în secolele al IX-lea și al X-lea.

Efectul acestei cunoașteri nou descoperite a anticilor asupra cărturarilor bizantini a fost nu atât de a-i inspira să rivalizeze cu strălucitii lor predecesori, cât de a-i face să-și piardă speranța că ar putea scrie ceva comparabil cu ei. Cei mai instruiți bizantini se străduiau în special să copieze stilul și gramatica limbii grecești antice, și oricât de bine sau de rău o făceau, rezultatul era aproape întotdeauna o proză prețioasă și artificială. Evident, primii iconofili au scris multă teologie. Ne-au rămas diferite tratate, predici și scrisori de la Teodor Studitul, patriarhul Nicefor, Photios și alții, multe dintre ele interesante ca surse istorice. Hagiografii vorbeau despre suferințele principalilor sfinți iconofili în perioada iconoclastă. La sfârșitul secolului al X-lea, Simeon Metaphrastes (Parafrazatorul) a adunat și a rescris multe vieți de sfinți pentru a transforma limba lor greacă inițial simplă și colocvială în limbajul mai retoric preferat de bizantinii instruiți.

Entuziasmul pentru erudiție i-a făcut cel puțin pe bizantini să scrie din nou lucrări istorice, deși erau mai la modă cronicile compilate din cărți decât relatările unor fapte contemporane de către participanții la ele. La

începutul secolului al IX-lea Georgios Sincellos a consemnat evenimentele petrecute de la crearea lumii până la Diocleţian. Theophanes Confesorul, folosind materialul lăsat de Georgios la moartea sa, a continuat cronica până la urcarea la tron a lui Leon V, incluzând o relatare iconofilă a primei faze a iconoclasmului. Nici una dintre cele două cronici nu are pretenţii literare, dar cea a lui Theophanes, aranjată pe articole diferite pentru fiecare an, ne-a făcut marele serviciu de a păstra cea mai mare parte din ceea ce se mai ştia despre perioada de după Heraclius. Patriarhul Nicefor a scris şi el o scurtă istorie a secolelor al VII-lea şi al VIII-lea, neadăugând prea mult la informaţiile lui Theophanes, dar reînviind vechiul stil clasicizant.

Cu excepţia câtorva fragmente legate de domnia lui Leon V şi a unei cronici mănăstireşti foarte sumare, următoarele istorii care au supravieţuit datează din perioada de activitate cărturărească a secolului al X-lea, începând din punctul unde se oprise Theophanes. Cea mai sumară, o compilaţie cunoscută doar sub numele de *Theophanes Continuatus* (Theophanes continuat) a fost comandată de Constantin VII ca istorie oficială, şi prin urmare este reticentă în ceea ce priveşte originile stânjenitoare ale dinastiei macedonene. O sursă mai sigură este cronica lui Simion Logothetul, deşi Simion nu a făcut în general decât să-şi copieze cu fidelitate propriile surse.

La sfârşitul secolului al X-lea, Leon Diaconul a scris o relatare a domniilor lui Roman II, Nicefor II şi Ioan Tzimiskes în stilul istoriilor contemporane clasicizante anterioare. Este interesant că deşi Leon prezintă unele evenimente dramatice ale marilor cuceriri, el evită glorificarea împăraţilor săi sau a epocii lor măreţe. În mod ciudat, domnia victorioasă şi plină de evenimente a lui Vasile II, care ar părea un subiect ideal pentru o cronică, nu a atras nici un istoric grec contemporan.

Singura lucrare remarcabilă care poate aparţine sfârşitului acestei perioade este originala redactare a poemului epic *Digenes Akritas* (Omul de la graniţă de două neamuri). El celebrează faptele vitejeşti legendare ale unui nobil bizantin pe jumătate arab de la graniţa anatoliană într-o perioadă ce pare să aparţină sfârşitului secolului al IX-lea sau începutul celui de-al X-lea. Deoarece poemul a supravieţuit doar în versiunile sale ulterioare, iar compilatorul pare să se fi inspirat din balade dinaintea perioadei sale, forma originală şi data la care a fost scris sunt greu de stabilit. Se pare însă că a fost compus pentru o audienţă de magnaţi anatolieni şi

suita lor. Poemul are un spirit eroic se potriveşte perioadei cuceririlor bizantine, dar care lipseşte din literatura contemporană scrisă de clasicizanţii sedentari din capitală.

Arta şi arhitectura au beneficiat în mod normal de noua prosperitate a bizantinilor. La început, arhitecţii nu erau familiarizaţi cu tehnicile de construcţie a marilor monumente, dar au câştigat experienţă construind un palat şi câteva biserici şi fortificaţii pentru Irena şi succesorii ei. Teofil a reuşit să înalţe mai multe clădiri somptuoase decât orice împărat după Iustinian I. El era renumit pentru adăugirile luxoase pe care le-a făcut la palatul imperial, şi decorarea sălii tronului cu lei de aur mecanici care răgeau şi păsări de aur care cântau, spre uimirea vizitatorilor. Cea mai mare parte a împăraţilor care i-au urmat s-au remarcat şi ei prin construcţiile ridicate, de la grajdurile imperiale ale lui Mihail III la bisericile şi mănăstirile lui Vasile I, Leon VI şi Roman I. Aceste biserici erau de dimensiuni reduse dar elegante, precum o biserică de mănăstire ridicată în Constantinopol de Roman ce pare a fi singura păstrată până astăzi. În secolul al X-lea, unii magnaţi au început să urmeze moda imperială de a construi biserici şi mănăstiri în provincie.

Deoarece chiar şi iconoclaşti precum Teofil au acceptat realizarea de mozaicuri şi picturi laice, artiştii bizantini aveau îndemânarea şi cunoştinţele pentru a crea noi imagini religioase după dispariţia iconoclasmului. Cele mai frumoase care au supravieţuit sunt câteva mozaicuri pe pereţii Sf. Sofia, care sunt minunate ca icoane, dar tind să fie puse în umbră de arhitectura bisericii. În secolul al X-lea bizantinii au început să prefere un stil mai natural şi clasicizant în inluminuri, probabil deoarece vechile manuscrise care erau atunci copiate includeau ilustraţii pe care pictorii trebuiau să le reproducă. Fără îndoială, în unele cazuri ei au copiat pur şi simplu imaginile, precum cele din manuscrisele *Bibliei*, dar în alte cazuri ei au adaptat probabil stilul clasicizant la subiecte noi, precum portretele sfinţilor bizantini recenţi într-un manuscris realizat pentru Vasile II. Un stil similar apare şi în plăcile de fildeş din acea perioadă pe care sunt reprezentaţi unii împăraţi.

Renaşterea culturii, deşi în parte un simptom al bogăţiei şi încrederii în sine crescânde a Bizanţului, a contribuit de asemenea la restabilirea economică şi politică a imperiului. Principalii furnizori şi patroni ai

învăţământului şi artei bizantine erau demnitarii şi clerul. Pe măsură ce birocraţia ştia mai bine să citească, să scrie şi să calculeze, ea funcţiona mai bine în conducerea complicatului mecanism guvernamental cu o eficienţă maximă şi un cost minim. Oficialii bizantini au adunat noi impozite, au pregătit şi aprovizionat multe forţe expediţionare militare, au creat noi districte militare şi au condus cu mai mult succes diplomaţia. Slavii au dorit misionari bizantini în mare parte deoarece trimişii lor au fost impresionaţi de bogăţia, arta şi ritualurile imperiale şi ecleziastice ale Bizanţului. Învăţătura pe care misionarii au dus-o slavilor, care le-a permis să creeze un alfabet slavonic, a contribuit la succesul lor în răspândirea creştinismului bizantin.

Deşi revirimentul demografic fusese rezultatul natural al unor forţe impersonale, nu la fel s-a întâmplat şi cu dezvoltarea politică, militară, economică şi culturală. În pofida tuturor avantajelor sale, Bizanţul putea să se dezintegreze precum Califatul Abbasid, Regatul Franc sau Hanatul Bulgar. Un declin mai accentuat al învăţământului bizantin după secolul al VIII-lea ar fi dus probabil la prăbuşirea administraţiei şi la pierderea controlului de la centru asupra provinciilor. Domniile mai lungi ale incompetenţilor Mihail I sau Mihail III ar fi falimentat imperiul şi ar fi condus la revolte militare catastrofale. Au existat momente în care pretendenţii la tronul bizantin ar fi putut să-şi ducă războaiele civile într-un mod nesocotit, împărţindu-şi între ei imperiul ori cedând părţi din el bulgarilor sau arabilor. Cârmuitori mai puţin abili ar fi putut de asemenea ignora oportunităţile imperiului de a-i converti pe slavi sau de a-i înfrânge pe arabi şi pe bulgari. Bizanţul a prosperat în mare parte deoarece de la Irena la Vasile II a fost binecuvântat cu împăraţi, clerici, demnitari şi generali deosebit de capabili.

6

BOGĂȚIE ȘI SLĂBICIUNE (1025–1204)

Treisprezece împărați neînsemnați

Nimic nu arată mai bine felul îngust în care își vedea Vasile II responsabilitățile decât lipsa lui de interes pentru succesiune. Deși n-ar fi putut să-și dezmoștenească fratele mai în vârstă și nevolnic, Constantin VIII, Vasile ar fi putut cel puțin să o căsătorească pe una dintre fiicele lui Constantin cu un bărbat potrivit să fie împărat atâta timp cât ea era suficient de tânără pentru a face copii. Cu toate acestea, după o domnie scurtă și anostă, chiar și Constantin a așteptat să ajungă pe patul de moarte pentru a-și vedea fiica Zoe măritată. Aceasta, la 49 de ani, era interesată în special de cosmetice, iar demnitarii lui Constantin l-au recomandat pe noul ei soț Roman Argyros în primul rând pentru că îl considerau ușor de manipulat. Și, ceea ce e și mai rău, asemenea demnitari aveau să conducă guvernul pentru mai bine de jumătate de secol, întotdeauna favorizând candidați la tron maleabili.

Având aproape 60 de ani în momentul preluării puterii, Roman III era un demnitar ce făcea parte dintr-o familie de moșieri anatolieni. Având vistieria încă plină, el a cheltuit cu generozitate construind biserici, și a abrogat edictul lui Vasile II prin care bogații trebuiau să achite impozitele neplătite ale celor săraci. Principalul său proiect militar a constat în anexarea emiratului Alep, un client imperial inofensiv. După o încercare eșuată de a cumpăra emirul, Roman a atacat emiratul în miezul verii anului 1030, conducându-și trupele ezitante în două ambuscade care s-au sfârșit cu o fugă rușinoasă. Dar în anul următor tânărul și capabilul general Georgios Maniakes și-a luat revanșa invadând emiratul, care a devenit din nou clientul

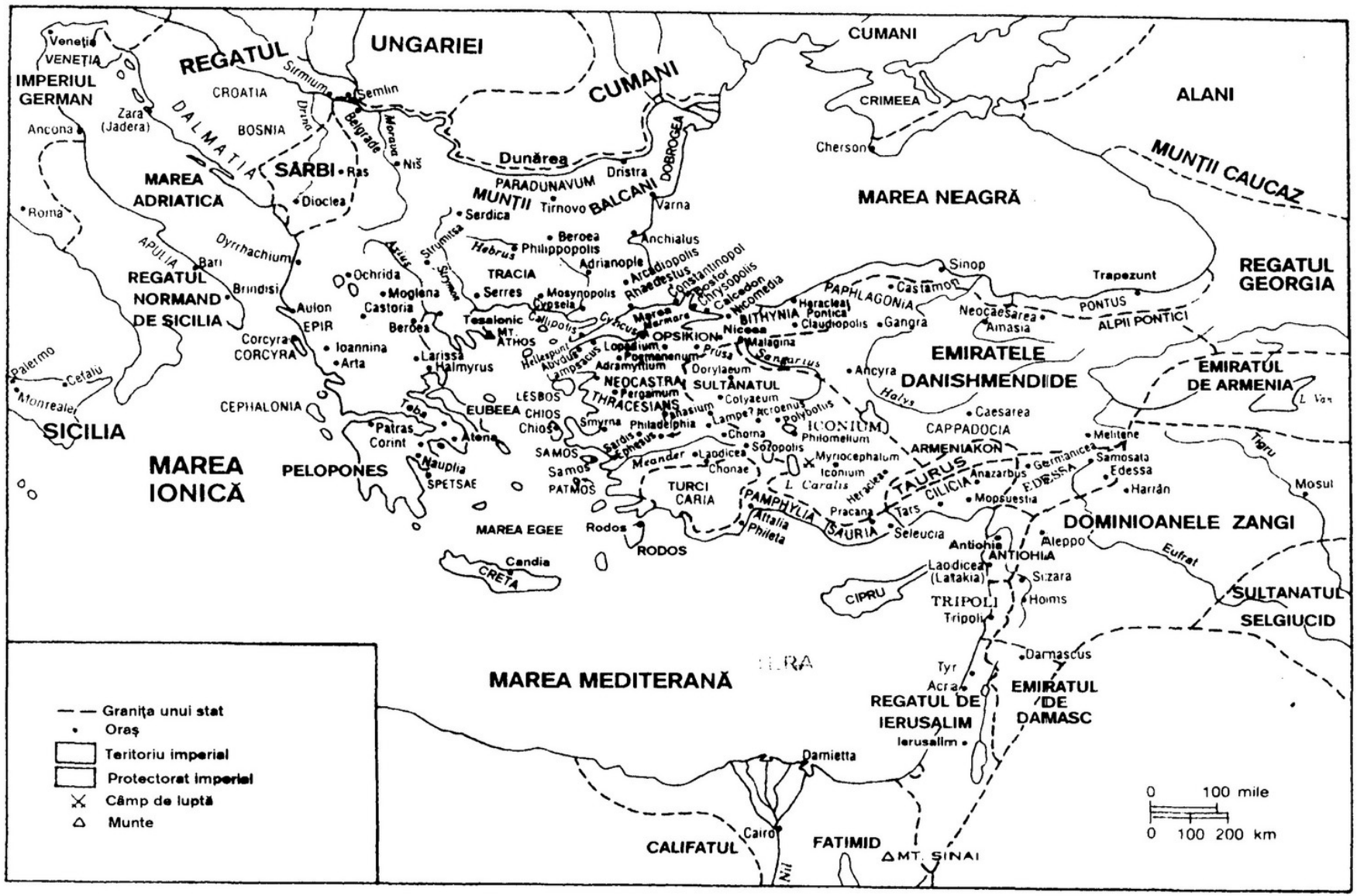

Harta 5. Imperiul în c. 1143

Bizanţului, şi cucerind Edessa, care fusese pierdută în timpul războaielor civile din timpul domniei lui Vasile II. Singura greşeală fatală a lui Roman a fost să-şi neglijeze soţia Zoe, care l-a asasinat în 1034 cu ajutorul amantului Mihail Paphlagonianul.

Zoe s-a căsătorit cu Mihail şi l-a făcut împărat a doua zi după asasinat. Mihail IV, primul împărat care provenea din clasa negustorilor, nu împlinise încă 30 de ani dar deja era bolnav de epilepsie, şi nu putea fi un împărat potrivit. Principalul său sfătuitor era fratele lui, Ioan Orphanotrophos, eunuc şi conducător al orfelinatului imperiului, care o convinsese pe Zoe să-l adopte pe nepotul său drept succesor. Principala iniţiativă a guvernului indolent a fost să-l trimită pe Georgios Maniakes să recucerească Sicilia. Dar după ce Maniakes a luat Siracuza, Ioan l-a întemniţat sub bănuiala de neloialitate, lăsând arabii să recupereze oraşul iar rebelii mercenari normanzi să înceapă cucerirea sudului Italiei. De asemenea, Ioan a cerut bulgarilor în bani taxele pe care întotdeauna le plătiseră în natură, provocând o răzmeriţă ce s-ar fi dovedit serioasă dacă bulgarii n-ar fi început să se certe între ei şi nu s-ar fi predat.

În 1041 Mihail IV a murit ca urmare a bolii de care suferea, iar nepotul său Mihail V, deşi departe de a fi un personaj remarcabil, a încercat să scape de mediocritatea care îl înconjura. L-a exilat pe unchiul său Ioan Orphanotrophos, l-a eliberat pe Georgios Meniakes şi l-a trimis împotriva normanzilor în sudul Italiei, iar în 1042 chiar a exilat-o pe mama sa adoptivă Zoe. Cu toate acestea, oricât de incapabilă ar fi fost, ea era domnitorul ereditar, şi populaţia Constantinopolului s-a revoltat în sprijinul ei. Forţându-l pe împărat să o recheme pe Zoe, mulţimea a aclamat-o alături de sora ei Teodora, şi l-a mazilit şi orbit pe Mihail V. Prea puţin interesată de domnie sau să coopereze cu sora sa, Zoe s-a măritat cu un al treilea soţ, Constantin Monomahul.

În vârstă de circa 40 de ani, afabil şi aristocratic, Constantin IX doar părea mai competent decât cei patru predecesori ai săi. Spre deosebire de ei, având o domnie mai lungă, el a adus pagube de durată finanţelor şi siguranţei imperiului. În timp ce a cheltuit cu tot atâta generozitate ca şi ei pe construcţii somptuoase şi daruri acordate favoriţilor săi, sub domnia lui imensa rezervă a vistieriei lăsată de Vasile II pare în cele din urmă să se fi epuizat. Doar sub domnia lui Constantin IX neglijarea armatei a dus

la mari nemulţumiri şi ruină. Când împăratul i-a cerut lui Georgios Maniakes să se întoarcă din Italia, marele general s-a răzvrătit, a trecut Adriatica şi ar fi pus mâna pe tron dacă n-ar fi căpătat o rană fatală într-o bătălie în care învingea forţele armate ale lui Constantin.

În jurul anului 1050, când bătrâna împărătească Zoe a murit, Constantin a început să bată *nomismata* care conţineau doar pe trei sferturi aur, prima dată după secolul al III-lea când un împărat contrafăcea monedele din aur. Deşi Constantin a mărit proporţional salariile curtenilor şi demnitarilor săi, căderea titlului monedelor a micşorat valoarea soldei. Cea mai mare parte a armatei era de multă vreme inactivă şi inutilă; dar Constantin, care prefera să angajeze mercenari temporari, a îngăduit chiar şi celor mai bune trupe de themă ale sale să devină ineficiente. În 1053, în schimbul unor plăţi anuale, el a demobilizat cei 50.000 de soldaţi din themele armene de la frontiera de nord-est. În numai doi ani, cei mai agresivi musulmani din Răsărit, turcii selgiucizi, pătrundeau liber chiar în aceste theme.

Când Constantin a încercat să pună capăt cuceririlor normande din sudul Italiei printr-o alianţă cu papalitatea, normanzii i-au înfrânt pe aliaţi şi l-au capturat pe papă. Apoi o ambasadă papală trimisă la Constantinopol în 1054 a intrat în conflict cu patriarhul Mihail Kerullarios, care nu era de acord cu practica occidentală şi armeană de a se folosi pâine nedospită în euharist. În pofida eforturilor împăratului acum bolnav, de a aplana disputa, legaţii papali şi patriarhul s-au excomunicat reciproc. Excomunicările au dus la o înstrăinare între Bisericile Bizantină şi Romană, cu atât mai greu de rezolvat pentru că se baza mai degrabă pe antipatii vagi decât pe probleme concrete.

În anul următor, la moartea lui Constantin, sora lui Zoe, Teodora, ultima supravieţuitoare a dinastiei macedonene, a preluat puterea. Având în jur de 75 de ani, ea a mai trăit doar un an, şi a adoptat ca moştenitor o altă nulitate, pe Mihail Bringas, logothetul militar. Ridicat în rang din funcţia din care plătea armata cu *nomismata* devalorizată, Mihail VI, de circa 60 de ani, a intrat aproape imediat în conflict cu generalii săi anatolieni. În 1057 aceştia l-au proclamat împărat pe unul dintre ei, Isaac Comnenul, care a pornit cu armata împotriva Constantinopolului. Neputând să se bazeze pe loialităţile dinastice care îi susţinuseră pe predecesorii săi, Mihail VI a pierdut o bătălie în faţa lui Isaac şi a abdicat.

Isaac Comnenul, un aristocrat anatolian de circa 50 de ani, a fost cel mai capabil împărat de la Vasile II. Dar el se confrunta cu o armată în destrămare şi o vistierie epuizată, o corupţie şi o inflaţie galopante, raidurile selgiucizilor în Anatolia şi victoriile normanzilor în Italia. Neputându-se baza pe demnitarii săi şi nici măcar pe majoritatea generalilor săi, Isaac s-a hotărât să soluţioneze problemele financiare înaintea celor militare. Evident, încercările sale de a reduce şi de a cere înapoi proprietăţile imperiale nu i-au adus popularitate, şi în 1059 s-a îmbolnăvit şi, descurajat, a abdicat. Neavând nici un fiu, l-a numit drept succesor pe un general anatolian, Constantin Ducas.

Constantin X, în vârstă de 53 de ani, era mai îngăduitor decât Isaac şi mult mai puţin înclinat să facă lucruri care i-ar fi putut crea duşmani. Dar acum normanzii încheiaseră deja cucerirea sudului Italiei, turcii luau în stăpânire forturi din themele armene, iar Balcanii erau atacaţi de alte grupuri de turci, pecenegii şi uzii. Când Constantin a murit în 1067, lăsându-şi văduva Eudocia regentă pentru tânărul lor fiu Mihail VII, gravitatea crizei era evidentă pentru toţi cei inteligenţi şi responsabili. Deoarece Eudocia avea ambele calităţi, ea s-a căsătorit în 1068 cu generalul Roman Diogenes, cu toate că acesta conspirase împotriva soţului ei.

Roman IV, un magnat anatolian energic trecut de 30 de ani, a fost primul împărat după Vasile II care a dat prioritate nevoilor militare ale imperiului. Deşi Roman nu mai spera să salveze Italia bizantină de sub stăpânirea normandă, el a hotărât să salveze Anatolia şi themele armene lipsite aproape de apărare care ar fi trebuit să o protejeze. Dându-şi seama că *tagmata* şi mercenarii erau prea puţini pentru a-i alunga pe selgiucizi, el a mobilizat mulţi soldaţi din themele anatoliene, deşi inactivi de multă vreme. Pregătindu-i cât a putut de bine, Roman i-a condus în luptă împotriva turcilor.

Deşi această armată bizantină improvizată şi lipsită de coeziune nu a reuşit să prindă nici unul dintre invadatorii selgiucizi care au fugit din faţa ei, i-a înfrânt pe cei care au vrut să lupte împotriva ei. Turcii au devastat multe oraşe bizantine slab apărate, dar nu au păstrat nici unul, cu excepţia oraşului de la graniţa anatoliană Manzikert. În 1071, sperând să forţeze retragerea turcilor prin obţinerea unei victorii împotriva lor, Roman a condus o mare forţă armată la Manzikert şi a pus din nou stăpânire pe oraş. Apoi

a atacat grosul armatei turceşti aflată sub comanda sultanului selgiucid Alp Arslan. Împăratul a fost învingător în bătălie până în momentul când un comandant din familia Ducas, care nu agrea domnia lui Roman, a împrăştiat zvonul că acesta fugise. Soldaţii lipsiţi de experienţă au intrat în panică, lăsându-l pe Roman să fie luat prizonier de către Alp Arslan.

Împăratul şi-a păstrat sângele rece în captivitate şi a încheiat un tratat cu sultanul. Pentru a obţine pacea şi propria sa libertate, Roman a acceptat să plătească selgiucizilor un tribut şi să le cedeze o fâşie de teritoriu de graniţă ce includea oraşele Manzikert, Antiohia şi Edessa. Deşi în situaţia dată tratatul era generos, vestea eliberării lui Roman nu a fost pe placul familiei Ducas. Aceasta l-a declarat detronat, a trimis-o pe soţia sa Eudocia la o mănăstire şi l-a proclamat pe Mihail VII împărat unic. Susţinătorii lui din armată l-au forţat pe Roman să se predea în 1072, apoi i-au scos ochii cu atâta sălbăticie încât acesta a murit.

Mihail VII împlinise 20 de ani, dar era pasiv şi prost, şi nici rudele sale nu erau cu mult mai competente decât el. Principalul talent al celui mai apropiat sfătuitor al lor, logothetul poştei Nikephoritzes, îl constituia intriga de palat. Guvernul lui Mihail a reuşit să suprime unii rebeli bulgari, dar nu a putut să-l atragă de partea lui sau să-l supună pe generalul lui Roman Philaret Brachamios, care şi-a păstrat controlul asupra celei mai mari părţi din *tagmata* răsăritene şi din regiunea de graniţă sud-estică. Ocolindu-l pe Philaret şi oraşele Antiohia şi Edessa, bandele de turci au început să pătrundă prin themele armene în Anatolia.

Neîntâmpinând nici o rezistenţă, turcii au înaintat tot mai mult, şi au început să se gândească nu numai la jefuire, ci şi la cucerire. Fără Roman care să-i menţină uniţi, soldaţii rămaşi în theme au renunţat disperaţi la luptă. Guvernul, afectat de problemele financiare, de foamete şi de un lanţ de revolte militare, a devalorizat tot mai mult monedele şi chiar le-a cerut turcilor să lupte împotriva rebelilor lor. Datorită revoltelor mercenarilor şi a *tagmata* din est şi vest, nimic nu-i putea opri pe turci odată ajunşi în forţă în câmpia anatoliană. Competenţa militară fiind foarte rară, guvernul a apelat la un comandant ce nu împlinise încă 20 de ani, Alexios Comnenul. În 1078 Alexios l-a acceptat împărat pe comandantul armatei răsăritene micşorate Nicefor Botaneiates, iar Mihail VII s-a retras la o mănăstire.

La 76 de ani și deja slăbit, Nicefor III s-a bazat pe curtenii și generalii săi, în special pe Alexios Comnenul. Noul guvern, la fel ca și cel anterior, a preferat să dea prioritate rebelilor ce se supuneau și nu invadatorilor care-și continuau lupta. Pecenegii cuceriseră nordul Traciei, iar normanzii din sudul Italiei se pregăteau să invadeze Balcanii. În timp ce Alexios înfrângea diferiți rebeli, împăratul Nicefor obținea recunoașterea nominală de către Philaret, ale cărui proprietăți din jurul Antiohiei și Edessei erau acum înconjurate de turci. Împăratul a încercat să-și legitimeze domnia prin căsătoria sa cu soția lui Mihail VII, care, fiind călugăr, nu mai putea trăi cu ea. Dar căsătoria a creat scandal, și când Nicefor a anunțat că moștenitorul său nu va fi fiul lui Mihail, familia Ducas s-a întors împotriva lui. În 1081, Alexios, a cărui soție era o Ducas, s-a îndreptat în fruntea armatei către capitală și l-a forțat pe bătrânul împărat să abdice.

Cele două generații din istoria bizantină după moartea lui Vasile II reprezintă o consecință firească a unei îndelungi guvernări proaste. Preluând un stat deosebit de bogat și de puternic, demnitarii limitați și împărații incompetenți pe care aceștia i-au promovat au risipit treptat tezaurul imperiului, i-au devalorizat moneda, au destrămat armata, și au pierdut jumătate din teritoriul bizantin în fața jefuitorilor turci și normanzi dezorganizați. Acest dezastru nu a fost urmarea unor slăbiciuni economice, demografice sau strategice; el a constituit rezultatul unei combinații fatale între nepăsarea lui Vasile II în privința succesiunii, moartea neașteptată a lui Georgios Maniakes, nesăbuința lui Constantin IX de a desființa themele armene, descurajarea lui Isaac Comnenul, și trădarea lui Roman IV de către familia Ducas. După toate acestea, centrul imperiului, Anatolia, era ca și pierdută, iar supraviețuirea imperiului se afla pentru prima oară după secolul al VIII-lea sub semnul întrebării.

Doi împărați energici

În această situație dificilă, Alexios Comnenul a fost încoronat împărat la vârsta de 24 de ani. În pofida tinereții lui, el avea deja o experiență de șase ani ca general, perioadă în care obținuse mari succese prin improvizație. El nu cunoscuse în viața sa siguranța militară și nici stabilitatea politică,

şi-şi văzuse superiorii eşuând în mod lamentabil în conducerea imperiului. Fără a fi obosit şi nici rigid în felul de a acţiona, abilul şi vicleanul Alexios era în multe feluri potrivit pentru a gestiona criza. Dacă putea opri colapsul imediat şi rămânea pe tron, Bizanţul încă mai avea teritoriul şi bogăţia necesare pentru a recupera mare parte din ceea ce pierduse. Imperiul suferea în primul rând din cauza anarhiei, iar oponenţii săi oportunişti nu erau nici ei prea puternici.

Cea mai serioasă ameninţare venea de la normanzii din sudul Italiei, care se pregăteau să traverseze Adriatica. Alexios a recurs la diferite expediente. El s-a bazat neobişnuit de mult pe rudele sale, şi i-a acordat mamei lui, Anna Dalassena, puteri administrative speciale pe perioada în care el se afla în campanie. Neavând bani pentru a-i oferi, el a dat altor rude şi rivali puteri speciale pentru a aduna şi păstra impozitele din anumite districte. Descoperind că avanposturile bizantine răspândite în Anatolia erau practic imposibil de apărat în faţa turcilor, el şi-a retras oamenii din cea mai mare parte a peninsulei şi i-a îndreptat împotriva normanzilor. Împăratul a făcut rost de ceva bani devalorizând şi mai mult moneda, a angajat mercenari turci, şi a apelat la veneţieni.

La câteva luni după urcarea la tron a lui Alexios, ducele normand Robert Guiscard a debarcat o armată lângă Dyrrhachium şi a asediat oraşul. Împăratul l-a atacat cu aproape toate forţele sale. Robert a obţinut o victorie zdrobitoare, distrugând ultima *tagma* apuseană din vechea armată bizantină, cu excepţia izolatei *tagma* răsăritene conduse de Philaret Brachamios. Împăratul a reuşit să scape cu viaţă când normanzii au cucerit Dyrrhachium-ul şi au înaintat în întreaga Grecie de nord-vest. Luând de la Biserică aur şi argint, Alexios a angajat o nouă armată de mercenari, dar normanzii au înfrânt-o în două rânduri.

Disperat, Alexios a angajat şi mai mulţi turci şi a încheiat un pact cu veneţienii, acordându-le scutirea de orice taxă comercială şi un cartier comercial propriu în Constantinopol în schimbul ajutorului lor împotriva normanzilor. În anul următor, sprijinit de o flotă veneţiană şi aflat în fruntea mercenarilor săi turci, Alexios i-a alungat pe normanzi din imperiu. Deşi Robert a reluat atacul un an mai târziu, obţinând multe succese, în 1085 el a murit, iar fiii lui şi-au retras armata din Italia. Stăruinţa lui Alexios salvase imperiul ruinat de la cucerirea sa completă de către normanzi.

Împăratul a organizat apoi o campanie împotriva pecenegilor, care deţineau nordul Traciei şi înaintau către sud. Aceştia au anihilat uşor armata de mercenari a împăratului, şi în timp ce Alexios se străduia să o înlocuiască, ei şi-au continuat raidurile. Între timp, unii turci dezertori şi-au construit o flotă cu care au început să cucerească insulele din Egee, iar guvernatorii bizantini din Cipru şi Creta s-au revoltat. De-abia în 1091, cu ajutorul altui grup de turci, cumanii, a reuşit Alexios să-i înfrângă pe pecenegi şi să ia din nou în stăpânire nordul Traciei. Apoi a refăcut flota bizantină, şi a folosit-o pentru recucerirea insulelor din Egee de la turci şi Ciprul şi Creta de la rebeli.

În zece ani de atentă administrare a imperiului, Alexios adunase o rezervă modestă în vistierie, şi a început să-şi achite împrumuturile luate în mod forţat de la Biserică. A fost bătută şi o nouă monedă de aur cu un titlu înalt, hyperperul, având valoarea de şapte optimi din vechea *nomisma* de aur curat. Ceea ce împăratul nu a reuşit să facă a fost recucerirea vreunei părţi din Anatolia, pe care turcii o deţineau în întregime cu excepţia unei zone din Munţii Taurus unde se refugiaseră câteva foste trupe ale răposatului Philaret Brachamios. După ce curăţase cu mari eforturi teritoriul bizantin din Europa, Alexios părea mulţumit ca Bizanţul să rămână o putere europeană.

Dar în 1095 împăratul a fost surprins să afle că cererea sa de mercenari de la papa Urban II îi dăduse papei ideea de a mobiliza o cruciadă de eliberare a creştinilor răsăriteni de sub stăpânirea turcilor. Soldaţii acestei Prime Cruciade, mobilizaţi din întreaga Europă Occidentală şi în mod clar mai numeroşi decât întreaga armată bizantină, urmau să se adune la Constantinopol înainte de a se îndrepta către Ierusalim. Deşi papa intenţiona ca aceşti cruciaţi să-i ajute pe bizantini, lui Alexios armata lor i se părea mai puţin dornică să atace Ierusalimul şi mai degrabă doritoare să cucerească Bizanţul. Dar în pofida suspiciunilor sale, împăratul era prea abil ca să se împotrivească temuţilor cruciaţi atâta timp cât el era atât de lipsit de putere.

În 1097, când o armată de circa 35.000 de cruciaţi a ajuns la Constantinopol, Alexios a negociat prudent cu comandanţii ei. Aceştia au jurat, plini de bunăvoinţă, că din teritoriile pe care le vor cuceri îi vor preda tot ceea ce fusese bizantin cu puţină vreme în urmă, şi că vor păstra ca vasali ai împăratului restul cuceririlor. Apoi cruciaţii şi bizantinii şi-au unit

forţele în asediul Niceii, aflată în stăpânirea turcilor, care s-a predat bizantinilor pentru a evita să fie devastată. De fapt, cruciaţii nu erau interesaţi de Anatolia, dar în drumul lor spre Antiohia ei i-au terorizat pe localnicii turci, ceea ce le-a permis bizantinilor să recucerească noi teritorii.

Alexios a acţionat cu prudenţă. El a aşteptat aproape un an înainte de a înainta mai departe de Niceea. În 1098 el a trimis o armată sub comanda cumnatului său Ioan Ducas, care a recucerit destul de uşor coasta şi văile din vestul Anatoliei. Dar de îndată ce Alexios a ajuns la marginea podişului anatolian, el a început să distrugă oraşele mai degrabă decât să le ia în stăpânire, mutându-i pe locuitorii lor creştini în teritoriul pe care îl deţinea deja. Între timp, cruciaţii cuceriseră Antiohia, dar erau asediaţi acolo de o armată turcă, şi i-au cerut ajutor lui Alexios. În loc să se grăbească în ajutorul lor, împăratul s-a întors la Constantinopol.

Astfel, Alexios a profitat prea puţin de o ocazie excelentă de a recuceri de la turci aproape întreaga Anatolie, dacă nu chiar toată. Deşi nu dispunea de trupele necesare pentru a pune stăpânire imediat pe întreaga peninsulă, el ar fi putut angaja mai mulţi mercenari dacă ar fi vrut. Evident, Alexios nu a dorit să recucerească centrul Anatoliei, aşa cum nu a dorit să-i salveze pe cruciaţi, pe care îi privea ca pe o ameninţare. Dacă el şi-ar fi mărit armata şi ar fi recucerit întreaga Anatolie, magnaţii aflaţi în serviciul lui ca demnitari militari şi-ar fi recăpătat proprietăţile din podişul anatolian şi ar fi devenit mai puternici. Se pare că Alexios îi privea pe magnaţi şi pe cruciaţi mai degrabă ca rivali decât ca potenţiali aliaţi.

Spre surprinderea lui Alexios, în 1099 cruciaţii i-au alungat pe turci din Anatolia şi şi-au extins cuceririle în sudul Ierusalimului. Deoarece împăratul nu făcuse nimic ca să-i ajute, în loc să-i cedeze acestuia Antiohia, ei au permis nobilului normand Bohemund, fiul lui Robert Guiscard, să o transforme în capitala propriului său principat. Vestea că vechii lui duşmani, normanzii, deţineau o fostă posesiune bizantină l-a făcut pe Alexios să treacă la acţiune. El a trimis o armată care a cucerit de la Bohemund mare parte din coasta anatoliană de sud, dar nu şi Antiohia. La scurt timp Bohemund a căzut în mâinile turcilor, care se instalaseră din nou în interiorul Anatoliei, între bizantini şi cruciaţi.

În cursul următorilor ani neîncrederea dintre bizantini şi cruciaţi a sporit. Bohemund a încheiat o alianţă cu turcii care îl capturaseră, şi a

pregătit o altă invazie normandă a Bizanţului din Italia. În 1107 normanzii au debarcat lângă Dyrrhachium, la fel ca şi expediţia din urmă cu 26 de ani. Dar acum imperiul era mai puternic, iar Alexios avea mai multă experienţă. Fără să rişte o bătălie cu normanzii, într-un an împăratul îl înconjurase pe Bohemund atât de strâns încât pentru a scăpa acesta a promis să facă din Antiohia un stat vasal bizantin. Cu toate că Bohemund nu şi-a îndeplinit niciodată promisiunea, pericolul normand imediat trecuse.

Bizanţul stăpânea acum cea mai mare parte a coastelor şi văilor Anatoliei, ceea ce reprezenta cea mai bogată şi mai populată regiune a peninsulei, deşi nu şi cea mai mare. Turcii din podiş adeseori pătrundeau în văile bizantine, iar bizantinii contraatacau în mod regulat, fără ca vreuna dintre părţi să obţină un avantaj prea mare. În momentul morţii lui Alexios în 1118, Bizanţul se bucura de 20 de ani de prosperitate şi o relativă stabilitate, o îmbunătăţire considerabilă faţă de haosul care domnea la venirea la putere a lui Alexios. Cu toate acestea, pentru că nu reuşise să refacă o armată mare, să-i alunge pe turci din Anatolia sau să încheie o alianţă durabilă cu cruciaţii, Alexios lăsase Bizanţul mai slab, turcii mai puternici, iar cruciaţii mai antibizantini decât ar fi putut altfel fi.

Succesorul lui Alexios a fost fiul său mai mare, Ioan II Comnenul, care avea 30 de ani la urcarea la tron, şi era activ şi inteligent. Ioan s-a confruntat cu unele problemele pe care tatăl său le neglijase sau chiar le crease. Alexios concentrase puterea în mâinile rudelor sale, care în mare parte îi fuseseră loiale, dar care erau mai puţin fiului său. Curând Ioan a trebuit să suprime o conspiraţie condusă de mama sa, cumnatul său şi sora sa, viitorul istoric Anna Comnena. Alexios acordase veneţienilor privilegii comerciale mult prea generoase, pe care Ioan le-a revocat. De asemenea, el a încercat să extindă puterea bizantină în Anatolia, o sarcină care devenise mult mai grea după ce tatăl său îi lăsase pe turci să se fortifice acolo timp de 40 de ani.

Planurile limitate ale lui Ioan nu păreau să depăşească puterea imperiului. El dorea să obţină un control real supra Antiohiei, şi să ia în stăpânire drumurile pe uscat între principalele posesiuni bizantine din nord-vestul Anatoliei şi cele de pe coastele de nord şi sud, tăiate pe atunci de teritoriul deţinut de turci. În 1120 Ioan a reuşit să deschidă un drum către sud. Dar a fost curând întrerupt de raidurile pecenegilor şi cumanilor în

Tracia, de jafurile veneţienilor în insulele bizantine, de revoltele guvernatorilor bizantini de pe coasta anatoliană de nord, de un război cu Ungaria şi de o revoltă a sârbilor.

După ce i-a înfrânt cu abilitate pe pecenegi, cumani, unguri şi sârbi, şi i-a îmblânzit pe veneţieni restabilindu-le privilegiile comerciale, împăratul s-a întors în Anatolia. Principalele obstacole în calea recuceririi coastei de nord nu erau guvernatorii bizantini rebeli, ci intrigantul său frate Isaac, turcii, şi terenul muntos care se întindea până la Marea Neagră. În şase ani de luptă, Ioan nu a putut recuceri decât partea de vest a coastei maritime, până când în 1137 a găsit un pretext pentru a se îndrepta împotriva Antiohiei.

Împăratul şi-a croit rapid drum către oraş. El a obţinut de la principele său promisiunea de a se preda dacă împăratul îl ajută să cucerească de la turci un nou principat în jurul Alep-ului. Când acest lucru s-a dovedit dificil, Ioan a renunţat şi a reluat lupta cu turcii care îi luaseră din nou teritoriile recucerite din nordul Anatoliei. S-a împăcat cu fratele său Isaac, şi după alţi trei ani de lupte a recuperat întreaga coastă de nord. În 1142 Ioan a deschis din nou drumul pe uscat către sud, pe care îl invadaseră turcii din acea regiune, şi s-a îndreptat către Antiohia. Dar un an mai târziu împăratul a murit în apropierea oraşului, după un accident de vânătoare oarecum suspect.

Deşi Ioan a câştigat multe bătălii, câştigurile sale reale au fost destul de mici, iar strategia sa de ansamblu nerealistă. Chiar dacă ar fi cucerit sau recucerit tot ceea ce dorea, rezultatul nu ar fi fost decât nişte fâşii înguste de teritoriu anatolian cu frontiere lungi şi imposibil de apărat. Cu puţin timp înainte de moartea sa, Ioan se gândea să-i acorde fiului său mai mic Manuel un fel de apanaj constând în coasta anatoliană de sud, Antiohia şi Cipru. Aceasta arată că până şi Ioan începuse să înţeleagă că Antiohia nu putea fi guvernată de la Constantinopol fără un control deplin asupra Anatoliei.

Cu toate acestea, se pare că Ioan nu s-a gândit niciodată în mod serios să renunţe la planurile sale legate de Antiohia în favoarea unei ofensive generale împotriva turcilor anatolieni risipiţi şi dezbinaţi. Ca şi tatăl lui înaintea sa, lui Ioan i-a plăcut să adune bani, a rezolvat problemele imperiului în câţiva ani, şi pare să se fi temut că nu ar fi putut stăpâni o armată prea mare şi un teritoriu prea vast. Tot ca şi Alexios, Ioan nu se încredea în străinii puternici, printre care se numărau europenii occidentali, şi chiar

bizantinii puternici cu excepţia rudelor sale nu foarte demne de încredere. Cu toate că Alexios şi Ioan au părut a repurta succese, pe termen lung strategia lor de a limita puterea bizantină şi de a nu-şi atrage aliaţi a constituit un risc major.

Ambiţie şi dezintegrare

Deoarece primul şi cel de-al doilea dintre cei patru fii ai lui Ioan II au murit cu puţin timp înainte de moartea împăratului, majoritatea bizantinilor se aşteptau ca moştenitorul acestuia să fie cel de-al doilea fiu, Isaac, aflat atunci la Constantinopol. În schimb, se spune că pe patul de moarte Ioan l-a ales pe fiul cel mic, Manuel, care se afla în tabără şi nu poate fi în afara oricărei bănuieli în ceea ce priveşte complicitatea la moartea tatălui său. Deşi avea doar 24 de ani, Manuel era deja o figură remarcabilă, la fel de energic şi de abil precum tatăl şi bunicul său. El era mai convins de puterea imperiului, care părea acum mai sigură, şi mai puţin neîncrezător faţă de occidentali. Fără a urma o strategie fundamental diferită de cea pe care o moştenise, era mai aventuros şi mai îndrăzneţ, ca să nu spunem nesocotit.

Deşi îi plăcea tovărăşia occidentalilor, el manifesta ostilitatea predecesorilor săi atât faţă de statul normand din Italia cât şi faţă de principatul Antiohiei. La scurt timp după încoronarea sa la Constantinopol, el a refuzat oferta normanzilor de alianţă matrimonială, s-a căsătorit cu o rudă a împăratului german pentru a obţine sprijin împotriva normanzilor, şi a atacat Antiohia. Atacul lui Manuel a avut ca rezultat o supunere formală din partea principelui oraşului, dar l-a şi împiedicat pe acesta să vină în ajutorul statului cruciat Edessa, care a căzut în mâinile turcilor. Căderea Edessei a dus la cea de A Doua Cruciadă, care a eşuat datorită certurilor dintre cruciaţi şi bizantini.

Apoi Manuel s-a pregătit să atace regatul normand, care tocmai invadase Grecia. Regele normand a răspuns prin instigare la atacuri asupra Bizanţului a vasalilor sârbi ai acestuia, a ungurilor, armenilor din sud-vestul Anatoliei, şi a turcilor din Anatolia şi Siria. Când Manuel le-a respins pe toate doar cu pierderea sud-vestului Anatoliei, următorul rege normand

a stârnit o altă invazie a ungurilor şi o conspiraţie a vărului lui Manuel, Andronic. După ce le-a neutralizat, Manuel a debarcat o armată în sudul Italiei în 1155, dar normanzii au nimicit-o în anul următor. Doi ani mai târziu, Manuel a acceptat pacea pe care normanzii i-o oferiseră înainte ca el să piardă sume uriaşe de bani şi să lupte cu toţi vecinii săi.

Apoi împăratul, veşnic în mişcare, şi-a îndreptat atenţia de la Italia la Răsărit. Şi-a mărit armata, dar nu plătind mercenari din vistieria sărăcită, ci acordându-le soldaţilor şi comandanţilor dreptul de a aduna impozite în diferite districte, un privilegiu care înainte fusese limitat la câteva rude şi apropiaţi ai familiei imperiale. Manuel şi-a folosit armata lărgită pentru a recuceri sud-vestul Anatoliei de la armeni, pentru a obţine o altă supunere formală din partea principelui Antiohiei, şi pentru a-i umili pe turcii anatolieni. Când împărăteasa de origine germană a murit, Manuel s-a căsătorit cu o prinţesă normandă din Antiohia, dar tot ce-a câştigat prin această căsătorie a fost o soţie mai atrăgătoare.

În 1162 împăratul s-a arătat interesat de Ungaria. După ce a ratat instalarea pe tronul ungar a propriului său candidat, Manuel şi-a logodit fiica cu prinţul ungar Bela, care urma să domnească într-o zonă a Ungariei aflată de-a lungul frontierei bizantine ca regiune clientelară Bizanţului. Împăratul a concretizat acest aranjament purtând război cu regele ungar şi numindu-l pe Bela moştenitor al imperiului, deoarece Manuel tot nu avea un fiu legitim. Împăratul a încercat de asemenea să negocieze încheierea schismei cu Biserica Latină, făcând o ofertă nerealistă de a-l numi pe papă drept patriarh al Constantinopolului în schimbul refuzului papei de a-l recunoaşte pe împăratul german. În plus, Manuel a acceptat să se alăture regelui cruciat al Ierusalimului pentru cucerirea Egiptului, dar fără succes.

Când cea de-a doua soţie a lui Manuel i-a dăruit un fiu în 1169, el a rupt logodna fiicei sale cu Bela şi şi-a pierdut într-o oarecare măsură interesul pentru Occident. Împăratul a pus capăt privilegiilor comerciale acordate veneţienilor de către tatăl şi bunicul său, în acelaşi timp arestându-i pe toţi veneţienii din imperiu şi confiscându-le proprietăţile. Veneţia a ripostat invadând insulele greceşti şi organizând o revoltă a sârbilor, dar Manuel nu şi-a schimbat hotărârea. După ce şi-a căsătorit cumnata cu Bela, care devenise între timp rege al Ungariei, împăratul a putut să anexeze fostul fief al lui Bela de la graniţă şi să-i supună din nou pe sârbi.

În 1175 împăratul a declarat război turcilor anatolieni. El a început prin a lua în stăpânire teritoriile de la graniță, a refuzat o încercare de negociere a sultanului turc, iar în anul următor a condus o armată împotriva capitalei sultanului, Iconium. Pe drum Manuel a fost prins într-o ambuscadă la Myriocephalum, și pentru ca el și armata lui să scape a acceptat să renunțe la recentele sale cuceriri. Dar în anul următor bizantinii au înfrânt armata sultanului, iar împărțirea Anatoliei între bizantini și turci a rămas aproximativ aceeași.

Având acum sănătatea tot mai șubrezită, Manuel a încercat să rezolve problema succesiunii îmbunătățindu-și relațiile cu vecinii. Mai întâi și-a căsătorit fiul de 10 ani Alexios cu o prințesă franceză de opt ani. A făcut pace cu Veneția, eliberându-i pe venețienii închiși. S-a împăcat cu răzvrătitul său văr Andronic, care urmase exemplul rebelului său tată Isaac și fugise la turci. Deși la moartea sa în 1180 Manuel nu câștigase prea mult prin schemele lui costisitoare și ambițioase, el nici nu pierduse decât foarte puțin. Bizanțul părea aproape la fel de sigur așa cum fusese pe tot parcursul secolului anterior, cu excepția faptului că pentru prima oară în acel secol imperiul nu avea un conducător matur și abil.

Având doar 11 ani, fiul lui Manuel, Alexios II, a intrat sub influența mamei sale, Maria de Antiohia. Deși a depus jurământul de călugăriță, ea și-a luat ca amant un nepot al soțului ei. Deoarece era normandă, mulți bizantini nu o plăceau și curând unii membri ai familiei Comnen au încercat să o îndepărteze de la putere. Când sârbii s-au revoltat din nou, când Bela al Ungariei și-a revendicat teritoriile de la graniță iar turcii și armenii au cucerit avanposturile bizantine din Anatolia, Maria a rămas pasivă. Andronic Comnenul, deși jurase să-i rămână loial lui Alexios II, a organizat o revoltă. Fragilitatea sistemului comnenian, mascată mult timp prin eforturile lui Alexios I, Ioan II și Manuel, a început să fie vizibilă.

În 1182 Andronic a atacat Constantinopolul, aparent pentru a domni pentru Alexios II în locul incapabilei și străinei Maria. Populația capitalei s-a răsculat în favoarea lui Andronic, l-a orbit pe amantul Mariei și a masacrat cea mai mare parte a negustorilor italieni din oraș. În momentul în care revolta din oraș a luat sfârșit, Andronic a intrat în capitală, a trimis-o pe Maria la mănăstirea în care trebuia să fie, și a preluat controlul asupra întregului imperiu ca regent pentru tânărul Alexios. În anul următor a

înăbuşit o conspiraţie împotriva regenţei sale şi a executat-o pe Maria, pe care a învinuit-o pentru instigarea regelui Bela al Ungariei la invadarea imperiului. Apoi Andronic s-a folosit de o revoltă în Anatolia ca pretext pentru a se încorona coîmpărat.

Deşi înainte de a fi încoronat la vârsta de 65 de ani Andronic se comportase frumos, nesocotinţa şi cruzimea sa i-au înfrânt curând raţiunea. El nu a acţionat ca un împărat ereditar, drept pe care-l putea revendica cel puţin într-un mod destul de dubios, ci ca un uzurpator şi outsider. El l-a asasinat pe Alexios şi s-a căsătorit cu văduva puberă a băiatului, şi a suprimat revolta anatoliană cu o asemenea sălbăticie încât s-a discreditat şi mai mult. Andronic a deranjat interesele unor potentaţi prin reducerea corupţiei oficiale ce luase amploare sub Manuel, şi prin încheierea unui acord cu veneţienii pentru a-i compensa pentru proprietăţile pe care Manuel le confiscase.

Un împărat cu o legitimitate reală sau aparentă redusă reprezenta o ţintă clară pentru rebeli. Nepotul lui Manuel, Isaac Comnenul, s-a proclamat împărat al Ciprului, iar Andronic a ripostat prin omorârea rudelor lui Isaac. De asemenea, împăratul l-a orbit pe un fiu bastard al lui Manuel acuzat de conspiraţie, iar unii acoliţi ai acestuia au fost executaţi. Normanzii au susţinut că îl aveau în Italia pe legitimul dar răposatul Alexios II, şi în numele lui au invadat nordul Greciei în 1185, înaintând pe uscat şi pe mare către Tesalonic. Când, suspicios, Andronic s-a certat cu generalii săi, normanzii au înconjurat şi cucerit cel de-al doilea oraş al Bizanţului şi l-au jefuit.

În loc să-şi apere imperiul în faţa invadatorilor, împăratul vâna inamici reali sau imaginari în Constantinopol. Unul dintre aceştia, fostul rebel Isaac Angelos, s-a refugiat în Sf. Sofia. Mulţimea s-a aliat cu Isaac, şi patriarhul l-a încoronat împărat. Isaac a lăsat mulţimea înfuriată să jefuiască tezaurul, să-l mutileze pe Andronic şi pe fiii lui şi în final să îl sfâşie în bucăţi pe bătrânul împărat. Andronic a fost în cea mai mare parte responsabil pentru distrugerea propriei sale dinastii şi pentru crearea unui precedent de fărădelege şi violenţă. Iar cel mai mare rău pe care l-a făcut a fost să le arate duşmanilor străini şi potenţialilor rebeli cât de vulnerabil era Bizanţul.

După acest început de rău augur, blajinul Isaac II Angelos a devenit împărat la 29 de ani, fără alt drept la tron decât cel al învingătorului unui

uzurpator. Fără a fi un domnitor remarcabil, Isaac şi-a luat în serios marile responsabilităţi. El a încredinţat comanda armatelor îndreptate împotriva normanzilor unui bun general, Alexios Branas, care i-a luat pe aceştia prin surprindere, i-a înfrânt şi i-a alungat din Tesalonic. Isaac însuşi a încheiat scoaterea normanzilor din teritoriul bizantin. El s-a împăcat cu Ungaria căsătorindu-se cu fiica regelui Bela, şi a încheiat o alianţă cu veneţienii începând să plătească în tranşe compensaţia care le fusese promisă. Isaac a trimis o flotă care să recupereze Ciprul de la împăratul autoproclamat al insulei, dar normanzii au înfrânt expediţia.

Între timp, o mare revoltă a bulgarilor şi vlahilor de-a lungul Dunării a proclamat un nou imperiu bulgar. Isaac a luptat din răsputeri pentru a-l suprima şi la început a obţinut câteva victorii. Dar când l-a trimis pe Alexios Branas împotriva bulgarilor, Branas s-a proclamat împărat, şi Isaac a pierdut un timp preţios şi bani pentru a-l elimina. Când împăratul a început din nou să obţină victorii împotriva bulgarilor, el a trebuit să fugă în Anatolia pentru a lupta împotriva unui magnat rebel. Isaac tocmai începuse să înfrângă această răzmeriţă când în 1189 împăratul german Frederic Barbarossa, aflat în cea de A Treia Cruciadă, a jefuit în drumul său Tracia. Alţi cruciaţi au luat Ciprul de la împăratul său rebel.

După ce a negociat pacea cu Frederic, Isaac a luptat cu bulgarii şi sârbii care îi urmaseră pe cruciaţi în Tracia. Când în Anatolia bizantină răzmeriţele s-au ţinut lanţ, forţele împăratului cu greu au reuşit să reziste. Isaac a trimis o armată împotriva bulgarilor sub comanda vărului său, care s-a proclamat la rândul său împărat. Deşi acest văr a fost trădat lui Isaac, bulgarii au înaintat şi mai mult în Tracia. În 1195 împăratul a condus o altă armată împotriva lor, dar a fost înlăturat de la putere şi orbit de fratele său mai mare Alexios. Isaac nu câştigase victorii decisive, dar luptase cu îndârjire împotriva unei mase de rebeli, şi în final a căzut răpus de o mână în care ar fi trebuit să aibă încredere.

Alexios III Angelos, de-abia trecut de 40 de ani, era un personaj antipatic, risipitor şi indolent, deşi avea un talent nativ de a supravieţui. Preluarea de către el a puterii nu putea decât să încurajeze un număr mai mare de comploturi şi revolte într-un moment când acestea erau deja frecvente. În timp ce bulgarii şi turcii invadau teritoriul bizantin, Alexios

a trimis armatele împotriva unui rebel anatolian care pretindea că este Alexios II, ultimul împărat ereditar. A avut loc şi un război civil bulgar, din care însă împăratul nu a avut nimic de câştigat deoarece propria sa armată s-a revoltat, iar vlahii care i se alăturaseră continuau să îl părăsească.

Alexios a oprit plata compensaţiei promise de fratele său veneţienilor, deşi nu mai avea de dat decât mai puţin de un sfert din ea. Între timp, regatul normand a trecut la împăratul german Henric IV, care, pentru a nu invada Bizanţul, l-a şantajat pe Alexios. Acesta a acceptat să plătească de patru ori suma pe care o refuzase veneţienilor, dar Henric a murit înainte de a încasa banii. Fratele lui Henric, Filip, moştenitor al Germaniei dar nu şi al Italiei normande, era un duşman şi mai îndârjit al lui Alexios, deoarece soţia sa era fiica lui Isaac II, pe care Alexios îl depusese, orbise şi întemniţase.

În preajma anului 1200 Bizanţul părea să se dezintegreze. Vărul lui Alexios Mihail Ducas a pus stăpânire pe o parte din Anatolia, iar un magnat local pe altă parte. Comandanţii din provincii au organizat revolte în centrul Traciei şi nordul şi sudul Greciei. Toţi aceşti rebeli nu păreau că vor să cucerească Constantinopolul, ci să pună mâna pe proprietăţi pentru ei înşişi. Alexios a înfrânt rapid o revoltă în capitală, dar în agitaţia generală fiul lui Isaac II, Alexios, a reuşit să fugă în Germania. Acolo a cerut ajutor cumnatului său Filip.

La sfârşitul anului 1202, Filip a transmis o ofertă a prinţului Alexios către armata celei de A Patra Cruciade, aflată atunci în imposibilitatea de a-şi plăti trecerea în Egipt printr-un contract cu veneţienii. Prinţul Alexios a oferit de aproape şase ori suma datorată de cruciaţi dacă aceştia şi veneţienii îl aduc din nou pe tatăl său Isaac pe tronul Bizanţului. Veneţienii, dornici să primească bani şi să câştige influenţă la Constantinopol, i-au convins pe cruciaţi, în pofida protestelor unui legat papal conform cărora cruciaţilor le era interzis să-i atace pe creştini. În primăvara următoare, alături de tânărul Alexios, cruciaţii au început să cucerească porturi şi insule greceşti. La începutul verii erau deja în faţa Constantinopolului.

Deşi Alexios III avea în mod clar o armată mai mare decât cea a cruciaţilor, el nu a adoptat o strategie eficientă pentru a lupta împotriva acestora, iar flota lui era mult mai slabă decât cea a veneţienilor. Când veneţienii au lansat un atac îndrăzneţ asupra zidurilor dinspre mare, împăratul a

intrat în panică şi s-a ascuns, lăsându-i pe constantinopolitani să-l instaleze pe tron pe Isaac II cel orbit. Împotriva raţiunii şi voinţei sale, Isaac a trebuit să accepte să plătească suma promisă cruciaţilor de către fiul său Alexios, pe care l-a încoronat coîmpărat.

Deoarece tatăl său era orb şi distrus, Alexios IV a devenit adevăratul conducător; dar el de-abia împlinise 20 de ani şi era lipsit de experienţă. Având cea mai mare parte a imperiului în mâinile unor rebeli sau ale lui Alexios III, care în plus luase la plecarea sa aproape tot tezaurul, noul împărat a descoperit că suma pe care o promisese aliaţilor săi occidentali îi depăşea posibilităţile. După ce a aplicat mari impozite constantinopolitanilor, ceea ce a putut plăti a fost doar cu puţin mai mult de jumătate din ceea ce datora. Dar acum el şi-i îndepărtase deja nu numai pe cruciaţi şi veneţieni, dar şi pe propriii săi supuşi, care l-au depus la începutul lui 1204.

Noul împărat, Alexios V Ducas Murtzuphlos, trecuse de 60 de ani, dar era încă destul de curajos pentru a face faţă situaţiei aproape de nerezolvat a imperiului. El l-a executat pe Alexios IV astfel încât cruciaţii să nu-i poată cere revenirea pe tron; slăbitul Isaac II a murit şi el, probabil fără nici un ajutor. Alexios V a refuzat să mai plătească ceva cruciaţilor şi veneţienilor. Supăraţi de executarea de către împărat a aliatului lor şi de nerecunoaşterea înţelegerii lor, ei au atacat din nou Constantinopolul, concentrându-se ca şi mai înainte pe zidurile dinspre mare ale oraşului. Când au pătruns prin ele în oraş, căruia i-au dat foc, apărătorii bizantini au fugit, urmaţi de împărat şi de patriarh. Cruciaţii şi veneţienii au intrat triumfători în oraş, pretinzând imperiul prin dreptul de cucerire.

Astfel, la aproape 900 de ani de la întemeierea sa, Constantinopolul a căzut pentru prima oară în faţa unei armate străine, o forţă modestă de aproape 20.000 de cruciaţi. Alexios III, Alexios V şi diferiţi guvernatori şi rebeli bizantini aveau încă în stăpânire mare parte din Tracia, Grecia şi Anatolia, dar administraţia centrală bizantină, descendentă directă a guvernului vechiului Imperiu Roman, nu mai exista. Această catastrofă avusese loc la doar un secol şi jumătate după unul din apogeurile puterii bizantine, şi la nici un sfert de secol după ce Bizanţul păruse încă a fi, sub Manuel Comnenul, cel mai bogat şi mai puternic stat din lumea apuseană. Rezultatul i-a uimit atât pe bizantini cât şi pe cruciaţii înşişi.

O societate neliniştită

Declinul Bizanţului între moartea lui Vasile II şi A Patra Cruciadă a fost politic şi militar, nu economic sau cultural. Deşi economia a avut probabil de suferit în urma eşecurilor politice şi militare ale imperiului, ea a rămas înfloritoare de-a lungul întregii perioade. Pământul pe care Bizanţul l-a pierdut în podişul anatolian fusese întotdeauna sărac şi slab populat. Cu excepţia câtorva scurte perioade de timp, imperiul şi-a păstrat toate teritoriile fertile şi dens populate din vestul Anatoliei şi din Balcani, unde agricultura şi comerţul au continuat să se dezvolte. Dezvoltarea a fost atât de puternică încât populaţia şi veniturile statului par să fi fost considerabil mai mari în secolul al XII-lea decât fuseseră în cel de-al X-lea, când teritoriul bizantin era aproape cu o treime mai mare. Cruciaţii din 1204, care se îmbarcaseră la Veneţia, au găsit Constantinopolul de departe cel mai mare şi mai bogat oraş pe care îl văzuseră vreodată. La fel ca şi turcii selgiucizi, cruciaţii şi veneţienii erau mult mai săraci decât bizantinii pe care i-au înfrânt.

Strategia şi diplomaţia bizantine erau foarte defectuoase. Agitaţii împăraţi ai secolului al XI-lea, bazându-se pe superioritatea militară pe care o moşteniseră, nu şi-au bătut capul cu relaţiile externe. Împăraţii dinaintea şi după Roman IV nu au realizat importanţa invaziei selgiucizilor decât în momentul în care aceştia înaintaseră prea mult pentru a mai putea fi opriţi. Alexios I a menţinut armata redusă, a acordat cea mai mare atenţie Balcanilor, şi-a întreţinut ura împotriva normanzilor şi nu a avut încredere în cruciaţi. Succesorii săi au urmat în mare parte politica lui. Ar fi fost mult mai bine ca ei să mărească armata bizantină, să dea prioritate recuceririi Anatoliei continentale din mâinile turcilor, să accepte stăpânirea normandă în Italia şi Antiohia, şi să se alieze cu cruciaţii, care aveau nevoie disperată de ajutor. În schimb, guvernul bizantin şi-a concentrat eforturile în Anatolia, în încercări zadarnice de a păstra deschis drumul către Antiohia prin teritoriul turcesc. Imperiul a luptat cu normanzii în Antiohia şi chiar Italia mult timp după ce aceştia s-au oferit să încheie pacea, şi au intrat în conflict cu veneţienii şi cu membrii Primei şi celei de-A Treia Cruciade, încât aproape au provocat abaterea celei de A Patra.

În pofida tuturor eşecurilor, bizantinii nu au suferit pierderi devastatoare până la sfârşitul acestei perioade. Cu excepţia unei scurte răscoale,

ei şi-au păstrat recenta cucerire a Bulgariei până în 1185. Au respins două mari invazii normande în Balcani şi în câţiva ani au recâştigat tot ceea ce luaseră normanzii. Cu ajutor din partea cruciaţilor, bizantinii au recucerit vestul Anatoliei după o ocupaţie turcească de aproape cincisprezece ani. Cu excepţia podişului anatolian, principalele lor pierderi au fost în Armenia şi nordul Siriei, pe care le deţineau doar de puţin timp, şi în sudul Italiei, pe care niciodată nu o stăpâniseră în mod ferm. Chiar şi podişul anatolian fusese vulnerabil la raidurile arabe până la jumătatea secolului al X-lea. Pentru că ceea ce imperiul câştigase de la bulgari era aproape la fel de valoros ca şi ceea ce pierduse în faţa turcilor, teritoriul pe care-l deţinea în secolul al XII-lea nu era mai prost decât cel stăpânit înainte de marile sale cuceriri.

Anii aceştia au fost deosebit de buni pentru Balcanii bizantini, care pentru prima oară au devenit cea mai importantă parte a imperiului. Alexios I a aşezat acolo mulţi magnaţi anatolieni deposedaţi de proprietăţile lor, ei adăugându-se unei aristocraţii locale în dezvoltare. Raidurile ocazionale ale normanzilor, pecenegilor, ungurilor şi sârbilor par să fi fost mai puţin distrugătoare decât războaiele anterioare între bulgari şi bizantini. Puţinele oraşe mici din nordul Balcanilor au continuat să crească. În Grecia, atât agricultura cât şi industriile manufacturiere, şi o dată cu ele oraşele, par să fi ajuns din nou la un nivel nemaiatins din Antichitate. Grecia a început pentru prima oară să exporte alimente către Italia, Tesalonic-ul, al doilea oraş al imperiului, a devenit un mare centru comercial care concentra exporturile şi importurile regiunii, iar Teba avea o industrie textilă înfloritoare. Călătorii străini vorbeau despre mărimea şi prosperitatea porturilor europene ale imperiului.

Anatolia bizantină, deşi mai puţin vitală decât înainte, era încă aproape la fel de importantă pentru imperiu ca şi Balcanii. Când Alexios I a avut posibilitatea de a duce campanie în Anatolia după plecarea cruciaţilor, el a recucerit câmpiile de coastă şi a lăsat turcilor podişul. Astfel, deşi bizantinii deţineau doar circa un sfert din Anatolia, ei domneau probabil peste jumătate din populaţie, inclusiv coloniştii pe care Alexios i-a adus aici din teritoriul turcesc. Câmpiile includeau de asemenea cel mai bun pământ arabil din peninsulă, majoritatea oraşelor şi aproape toate porturile ei. Deoarece transportul continua să fie mult mai ieftin şi mai sigur pe mare

decât pe uscat, strâmtorile şi Marea Egee uneau vestul Anatoliei cu Tracia, Grecia şi insulele greceşti într-un tot economic natural.

Ceea ce îi lipsea Anatoliei bizantine erau graniţele uşor de apărat. Alpii Pontici şi Munţii Taurus contribuiau la ţinerea turcilor departe de coastele nordică şi sudică, dar în acelaşi timp izolau Pontul şi Cilicia de restul imperiului, care trebuia să lupte pentru ele cu magnaţii pontici şi armenii cilicieni. Cea mai mare parte a vestului Anatoliei nu avea de fapt graniţe, şi turcii nomazi o invadau periodic, aşa cum arabii invadaseră odinioară podişul anatolian. La fel ca şi podişul în perioada anterioară, vestul Anatoliei a devenit un ţinut al magnaţilor, care cumpărau proprietăţile micilor proprietari de pământuri şi îi păstrau mai departe ca arendaşi. Având resurse să supravieţuiască raidurilor turcilor, aceşti aristocraţi erau suficient de puternici pentru a se revolta împotriva guvernului central, aşa cum au făcut-o în anii dinaintea celei de-A Patra Cruciade. Proprietăţile lor, unde acum se cultivau cereale mai degrabă decât se creşteau vite, produceau în mod evident un surplus considerabil care era vândut în porturile regiunii prin intermediul negustorilor.

În aceşti ani, în timp ce negustorii şi marii proprietari de pământuri au devenit mai bogaţi şi mai numeroşi, micii proprietari de pământ ţărani par să fi devenit pentru prima oară în istoria Bizanţului o populaţie minoritară. Această direcţie a fost o consecinţă naturală a continuei creşteri demografice fără expansiune teritorială. Pământul a devenit mai puţin şi mai valoros, iar forţa de muncă mai numeroasă şi mai ieftină. În competiţia pentru pământ, au câştigat cei care aveau cei mai mulţi bani, inclusiv vechii magnaţi, noii demnitari, şi chiar mănăstirile. În faţa acestor grupuri care licitau pentru pământ, slabii împăraţi ai secolului al XI-lea au renunţat la sarcina tot mai greu de dus la îndeplinire de a încerca să aplice legislaţia funciară a secolului al X-lea.

Ascensiunea magnaţilor a continuat să-i îngrijoreze pe împăraţi, dându-le un alt motiv de neglijare a armatei pentru care de mult aristocraţia oferea comandanţi. Câţiva împăraţi din secolul al XI-lea, în special Mihail IV şi Mihail V care proveneau din pătura comercială, au preferat negustorii şi nu magnaţii când au numit comandanţi, şi au format armate de mercenari care nu erau legate prin loialitate de corpul de comandă tradiţional. Chiar şi unii împăraţi din familii aristocratice, precum Constantin X Ducas

şi Alexios I Comnenul, îi priveau pe ceilalţi aristocraţi ca pe nişte posibili rivali. Alexios nu avea încredere nici în negustorii bizantini, şi i-a prejudiciat prin scutirea veneţienilor de impozitele comerciale pe care bizantinii trebuiau încă să le plătească. Deşi a primit în schimb un ajutor preţios din partea veneţienilor, ar fi putut face acelaşi lucru plătind direct din vistierie.

Începând cu Mihail IV, împăraţii au concentrat treptat demnităţile înalte şi comanda militară în propriile lor familii, sperând că se pot încrede măcar în rudele lor. Începând cu Alexios I, împăraţii au luat obiceiul de a-şi recompensa rudele cu dreptul de a aduna şi păstra impozitele din anumite regiuni. Asemenea concesii i-au permis lui Alexios să-şi dovedească generozitatea atunci când nu mai avea proprietăţi imperiale sau bani de oferit, dar exista pericolul ca beneficiarii neloiali să devină aproape independenţi de guvern. Deşi unele rude imperiale au fost capabile şi loiale, multe nu au fost. Au existat câteva conspiraţii sau răzmeriţe ale unora dintre acestea, printre care uzurpatorii Andronic Comnenul şi Alexios III Angelos, care şi-au distrus propriile dinastii şi au făcut foarte mult rău chiar imperiului.

Manuel Comnenul a extins la mulţi comandanţi şi soldaţi din armata regulată obiceiul lui Alexios I de a acorda venituri din impozite în loc de pământ sau soldă. O astfel de cesiune, de obicei destul de mică, era numită *pronoia* (provizii), iar deţinătorul ei *pronoiar*. Probabil că intenţia lui Manuel era de a da acestor soldaţi venituri asemănătoare cu cele ale vechilor pământuri militare, într-un moment când nu dispunea efectiv de pământ pe care să-l distribuie. Dar *pronoiar*-ii, spre deosebire de soldaţii de odinioară cu pământuri militare, nu plăteau impozite şi nu primeau salarii, şi prin urmare erau mai dispuşi să se răzvrătească. Fermierii independenţi care plăteau impozite unui *pronoiar* se aflau într-o situaţie asemănătoare unor arendaşi care plăteau arendă unui proprietar de pământuri, fiind supuşi unor dări suplimentare şi diferitelor abuzuri. Deşi sistemul pare să fi întărit temporar armata sub Manuel, el a redus în mod inevitabil veniturile care se duceau la guvernul central, şi e posibil să fi contribuit la valul de revolte regionale în perioada dintre moartea lui Manuel şi A Treia Cruciadă.

Principala cauză a problemelor defensive ale imperiului în cursul secolelor al XI-lea şi al XII-lea a fost destrămarea aproape completă a armatei sale. Constantin IX a demobilizat themele armene create, ale căror armate

de 50.000 soldaţi experimentaţi păzeau punctul cel mai slab de la graniţa răsăriteană. Cea mai mare parte a soldaţilor nominali din themele mai vechi nu serviseră niciodată până în momentul mobilizării lor de către Roman IV, iar după bătălia de la Manzikert s-au împrăştiat. Ultima dintre *tagma* occidentale a dispărut în cursul războaielor lui Alexios I cu normanzii. Cucerirea Anatoliei de către turci pare să fi anihilat ultima *tagma* răsăriteană sub Philaret Brachamios în Cilicia, unde supravieţuitorii au renunţat la imperiu. Până în 1100, toate unităţile vechii armate a themelor şi *tagma* par să fi dispărut. Cei rămaşi erau mercenarii care luptau sub contract, majoritatea străini, dar şi unii bizantini, cărora mai târziu li s-au adăugat *pronoiar*-ii, în cea mai mare parte bizantini, dar şi câţiva străini.

Această nouă armată de mercenari şi *pronoiar*-i putea adeseori câştiga bătălii. Soldaţii ei erau profesionişti şi majoritatea lor s-au dovedit mai buni în luptă decât fuseseră soldaţii „cu jumătate de normă" din vechile theme. Cu toate acestea, Bizanţul putea trimite pe câmpul de bătaie mai puţini soldaţi decât înainte, şi avea probleme când trebuia să lupte pe mai multe fronturi odată. Dar în primul rând, noua armată era cu mult inferioară fostelor theme în ceea ce priveşte apărarea teritoriului. Înainte de secolul al XI-lea soldaţii din theme luptaseră cu îndârjire, şi de obicei cu succes, pentru a păstra chiar şi cele mai îndepărtate avanposturi. Dar o dată cu dispariţia pământurilor militare care să-i ţină legaţi de locul respectiv, garnizoanele de mercenari se predau cu uşurinţă, se răzvrăteau şi fugeau. După Manzikert, fostele bastioane ale Armeniei şi Anatoliei bizantine au căzut rapid la apropierea turcilor. În cursul secolului al XII-lea, provincii îndepărtate precum Cilicia şi Pont au căzut de nenumărate ori în mâinile rebelilor sau invadatorilor. Ioan II şi-a putut conduce armata dintr-un capăt într-altul al Anatoliei, dar nu a reuşit să-şi păstreze cuceririle. La vremea celei de A Patra Cruciade, guvernul bizantin pierduse deja controlul asupra celei mai mari părţi a graniţelor sale atât în Europa cât şi în Asia.

Principalii comandanţi ai armatei au continuat să fie numiţi domestici ai Răsăritului şi Apusului pentru părţile asiatică şi europeană ale imperiului, iar uneori cele două funcţii se combinau în cea de mare domestic. Mercenarii pe care domesticii îi comandau erau organizaţi în corpuri de armată numite *tagma*, având diferite componenţe şi denumiri. Principalii comandanţi regionali, având în subordine atât mercenari cât şi *pronoiar*-i

locali, erau încă ducii cărora Ioan Tzimiskes le acordase responsabilitatea grupurilor din theme. Themele înseşi au încetat să mai aibă importanţă militară, şi au devenit provincii pur administrative cu guvernatori civili subordonaţi ducilor. Alexios I a creat o funcţie de comandă suplimentară, marele duce, pentru supravegherea marinei, alături de insulele şi unele coaste pe care aceasta le apăra. Chiar dacă străinii constituiau majoritatea soldaţilor imperiului, aproape toţi principalii comandanţi militari erau încă bizantini, şi adeseori înrudiţi cu împăratul.

După moartea lui Vasile II serviciul civil şi-a recăpătat influenţa pe care o pierduse în faţa armatei, deoarece birocraţii au promovat candidaturile unor împăraţi incompetenţi care urmau să se sprijine în mare măsură pe birocraţi. Sub Constantin IX a apărut un nou demnitar puternic, *mesazon*-ul, drept conducător al birocraţiei centrale. Uneori cea mai puternică poziţie în guvern îi revenea unui funcţionar ca Ioan Orphanotrophos, logothetului militar precum Mihail Bringas care a devenit împăratul Mihail VI, sau logothetului poştei, ca Nikephoritzes. Posturile administrative erau suficient de prestigioase pentru ca mulţi negustori bogaţi să plătească împăraţilor mari sume de bani pentru a intra în rândurile birocraţiei, deşi ceea ce primeau de obicei era un salariu şi un titlu onorific lipsit de responsabilităţi. Cu toate acestea, sub Comneni birocraţia centrală a pierdut mult din influenţă, şi singurii demnitari onorifici care contau erau membrii dinastiei imperiale.

Rezultatul final al luptei pentru putere nu a fost de fapt o victorie nici pentru birocraţi, nici pentru armată, negustori, magnaţi, împărat sau familia acestuia. Existau prea mulţi rivali bogaţi şi puternici pentru a permite unui singur grup, şi cu atât mai puţin unei singure persoane, să-i înfrângă pe ceilalţi în mod decisiv. Bogăţia tot mai mare a Bizanţului, care, sub o administrare prudentă, ar fi întărit imperiul, a dus în schimb la mişcări sociale, factionalism, şi răzmeriţe regionale, care în cele din urmă au prejudiciat toţi bizantinii şi au fost de folos doar străinilor. Imperiul reuşise mult mai bine să gestioneze crizele apărute datorită prosperităţii înainte, la sfârşitul secolului al V-lea şi începutul celui de-al VI-lea, ca şi în prima parte a expansiunii sale economice curente, care fusese mai mult sau mai puţin continuă de la sfârşitul secolului al VIII-lea.

Cu toate acestea, dezvoltarea considerabilă din secolele al XI-lea şi al XII-lea pare să fi adus Bizanţul la cel mai înalt nivel de prosperitate economică de până atunci. Conform cruciaţilor uimiţi, în 1203 Constantinopolul avea o populaţie de 400.000 de locuitori, cifră asemănătoare sau chiar mai mare decât cea dinainte de ciuma din 541. Dat fiindcă şi alte oraşe bizantine par să se fi dezvoltat îndeajuns pentru a se apropia de această cifră, iar imperiul reprezenta în secolul al XII-lea, în privinţa teritoriului şi a populaţiei, doar o treime faţă de perioada dinaintea ciumei, Bizanţul era probabil mult mai urbanizat în jurul anului 1200 decât fusese la sfârşitul Antichităţii. Estimările care pot fi făcute pentru veniturile guvernului, deşi speculative, sugerează de asemenea că economia imperiului era mult mai monetarizată în secolul al XII-lea faţă de secolul al VI-lea – fapt posibil, deoarece urbanizarea şi monetarizarea merg de obicei mână în mână, împreună cu dezvoltarea comerţului necesar pentru a aproviziona oraşele cu produse din zonele rurale.

Fermierii bizantini şi-au dezvoltat producţia suficient de mult nu numai pentru a-şi hrăni familiile mai numeroase şi numărul crescut de orăşeni ai imperiului, dar şi pentru a-şi exporta produsele în afara graniţelor, aşa cum făcuseră adeseori şi înainte. Aceasta s-a întâmplat îndeosebi după pierderea podişului anatolian. Cea mai mare parte a dezvoltării agriculturii s-a petrecut probabil în Balcanii bizantini, unde vitele au înlocuit pe scară largă porcii şi oile anatoliene pierdute, deşi turcii încă mai exportau animale în teritoriul bizantin. Alături de carne, exporturile din Grecia către Italia includeau cereale şi vin. Cu toate acestea, cea mai mare parte a acestor produse, alături de fructe, legume, şi ulei de măsline, erau evident consumate de locuitorii oraşelor bizantine.

Deoarece guvernul nu mai subvenţiona alimentele pentru nici un oraş bizantin, orăşenii trebuiau să găsească o modalitate de a câştiga suficient pentru a plăti pentru hrana lor. Principala industrie urbană era probabil industria textilă de ţesături de lână, bumbac şi mătase, de care toată lumea avea nevoie; dar oraşele produceau şi îmbrăcăminte, ceramică, sticlărie, cărămizi, obiecte de metal, mobilă, şi diferite unelte şi obiecte de artă. Dintre acestea, multe se îndreptau probabil către zonele rurale, dar erau şi exportate către Vest şi Est. În sfârşit, la fel ca şi înainte, bizantinii importau din

India condimente pe Drumul Mirodeniilor, din China mătăsuri pe Drumul Mătăsii, şi blănuri şi sclavi din Rusia. Deşi cea mai mare parte a acestor importuri de lux erau cumpărate de bizantinii bogaţi, multe erau re-exportate în Italia şi Europa Occidentală.

Cea mai mare parte a comerţului dintre Bizanţ şi Occident trecuse în mâinile veneţienilor şi ale altor negustori italieni, în special după ce Alexios I i-a scutit de impozitele comerciale aplicate celorlalţi. Pe de altă parte, majoritatea schimburilor comerciale ale imperiului, şi mult din comerţul bizantin cu Estul, rămânea totuşi apanajul clasei mercantile bizantine în dezvoltare. Cei mai mulţi italieni îşi limitau activitatea din imperiu la principalele porturi, în special Constantinopolul. Valoarea comerţului italian poate fi măsurată cu destulă precizie din sumele confiscate de bizantini de la negustorii veneţieni, genovezi şi pisani. Deşi aceste sume erau foarte mari pentru italieni, ele erau mici faţă de averile magnaţilor bizantini, şi chiar mărunte în comparaţie cu bugetul statului bizantin. Fapt deosebit de interesant, exproprierile şi expulzările negustorilor italieni în secolul al XII-lea nu au creat probleme bizantinilor. Este clar că afacerile italienilor reprezentau o parte nesemnificativă a sistemului intern de distribuţie, şi o parte foarte mică din economia bizantină.

Această economie rămânea încă în primul rând agrară, şi majoritatea bizantinilor trăiau încă în sate mai degrabă decât în oraşe. Cu toate acestea, comerţul, industria manufacturieră, oraşele, şi chiar şi satele bizantine erau toate mai mari decât în secolele anterioare, iar proporţional cu dimensiunile mai reduse ale imperiului erau mai mari ca niciodată. În consecinţă, bizantinii erau şi ei mai bogaţi decât fuseseră înainte. Erau de asemenea mai bogaţi decât cei mai bogaţi italieni, la rândul lor mai bogaţi decât orice alt popor într-o Europă Occidentală tot mai prosperă. Expansiunea economică nu era în nici un caz unică, deoarece în acelaşi timp Europa Occidentală, şi într-o oarecare măsură întreaga Eurasie, cunoştea o expansiune similară ca urmare a unei creşteri demografice similare. Cu toate acestea, Bizanţul păstra un avans, în parte deoarece încă de la început fusese mai bogat şi mai dezvoltat, şi în parte pentru că guvernul bizantin, în pofida lipsurilor sale, oferea o mai mare siguranţă şi ordine decât rivalii săi occidentali şi musulmani.

O cultură revigorată

Bizanţul secolelor al XI-lea şi al XII-lea seamănă întrucâtva cu Grecia clasică sau Italia renascentistă. Şi acele două societăţi au cunoscut o dezvoltare demografică, urbană şi economică explozivă, care a dus la competiţie şi neînţelegeri între membrii lor, şi în final la înfrângerea lor militară de către străini. Schimbările şi tensiunile din Bizanţ au fost mai puţin violente, în mare parte deoarece grecii perioadei clasice şi italienii Renaşterii făceau parte din mai multe state, şi, în pofida diferitelor invazii şi revolte, majoritatea bizantinilor au continuat să trăiască într-un singur stat până în 1204. Cu toate acestea, comparaţia arată că fermentul cultural şi progresul creator pot însoţi chiar şi schimbările politice aparent dezastruoase. Deşi cultura bizantină din această perioadă nu a avut strălucirea Greciei antice sau a Italiei de mai târziu, unii bizantini au făcut dovada unei vitalităţi intelectuale şi inspiraţii artistice fără precedent.

În istoria culturii ca şi în cea a politicii, pierderea celei mai mari părţi a Anatoliei şi ridicarea la putere a Comnenilor în 1081 a marcat o nouă etapă. Diferitele regimuri politice dinaintea şi după această dată au dat naştere unor elite culturale oarecum diferite. Sub domnitorii slabi dinaintea lui Alexios I, ierarhia ecleziastică şi cea civilă, care aveau origini şi concepţii similare, s-au bucurat de o influenţă neobişnuită şi de independenţa de a stabili standarde educaţionale şi culturale. Aceste grupuri şi-au pierdut mult din putere sub domnia Comnenilor, care şi-au favorizat propriile familii şi clerul inferior. În plus, declinul politic al Bizanţului de la o superputere fără rivali la doar cel mai puternic dintre câteva state puternice a schimbat uşor atmosfera culturală. Siguranţa necontestată a perioadei de dominaţie bizantină a lăsat locul unui sentiment de superioritate mai defensiv. Schimbarea i-a făcut pe bizantini să se simtă mai puţin asemănători occidentalilor decât înainte, deşi din punct de vedere intelectual încă superiori lor.

În cursul veacului al XI-lea Biserica Bizantină a avut câţiva patriarhi deosebit de puternici, în primul rând Mihail Kerullarios. Funcţionar obligat să se călugărească după o conspiraţie ratată, el a fost numit patriarh de către prietenul său Constantin IX. Kerullarios s-a bucurat de sprijinul maselor din Constantinopol, şi şi-a impus punctul de vedere în faţa tuturor celor patru împăraţi sub care a slujit. El a provocat schisma din 1054 cu papalitatea

împotriva voinţei lui Constantin, a contestat dreptul împărătesei Teodora de a alege episcopi, l-a forţat pe Mihail VI să abdice, şi l-a criticat pe Isaac I pentru că a luat înapoi de la Biserică pământurile imperiale. Cu toate că următorii trei patriarhi au fost mai puţin agresivi, şi ei s-au simţit în stare să se împotrivească în câteva împrejurări dorinţelor imperiale. Unul dintre aceştia, eruditul jurist Ioan Xiphilinos, a înfruntat dinastia Ducas dezlegând-o pe văduva lui Constantin X, Eudocia, de jurământul de a nu se recăsători. Cosma, succesorul lui Xiphilinos în scaunul patriarhal, a refuzat să accepte căsătoria soţiei depusului împărat Mihail VII cu Nicefor III şi cu Alexios I.

Mihail Kerullarios a încercat să treacă Biserica recent cuceritei Armenii sub jurisdicţia patriarhului de Constantinopol, şi în special să interzică practica armeană de a folosi la comuniune pâine nedospită. Deoarece Biserica Romană folosea aceeaşi practică, interzicerea de către patriarh a pâinii euharistice nedospite afecta şi bisericile constantinopolitane frecventate de către occidentali. Papa a obiectat, şi după alte schimburi de mesaje, o legaţie papală şi patriarhul s-au excomunicat reciproc în 1054. Aceste excomunicări, care nu invocau alte diferenţe între Bisericile Romană şi Răsăriteană în afara celor care fuseseră compatibile cu generaţii întregi ce trăiseră în unitate, constituiau o piedică pentru propunerea împăratului de a forma o alianţă militară cu papalitatea împotriva rebelilor normanzi din sudul Italiei. Deoarece papalitatea s-a aliat atunci cu normanzii, care, după ce au cucerit Italia bizantină, au invadat Balcanii, diferenţele politice au blocat pentru mai bine de treizeci de ani tentativele de a pune capăt schismei.

În acest timp Constantinopolul a devenit cel puţin la fel de ospitalier faţă de cărturari cum fusese şi în secolele al V-lea şi al VI-lea. Constantin IX a fondat o şcoală de drept imperială sub Ioan Xiphilinos şi o şcoală imperială de filosofie sub Constantin (mai tîrziu Mihail) Psellos, ambele având ca scop pregătirea funcţionarilor, dar şi cercetarea academică originală. Psellos, poate cel mai mare erudit bizantin al tuturor timpurilor, combina credinţa creştină tradiţională cu dorinţa, inspirată de Platon şi Aristotel, de a analiza lumea creată în propriii ei termeni. Deşi sub nehotărâtul Constantin IX preeminenţa lui Psellos şi Xiphilinos a născut asemenea invidii încât aceştia s-au văzut forţaţi să demisioneze şi să se călugărească, ulterior ei au devenit din nou influenţi. Psellos a fost un sfătuitor pentru

toţi împăraţii de la Mihail VI la Mihail VII. El l-a ajutat pe Isaac I să-l depună pe Mihail Kerullarios şi l-a convins pe Constantin X să-l numească patriarh pe Xiphilinos.

După cum patriarhii puternici au existat de regulă sub împăraţii nevolnici ai secolului al XI-lea, tot aşa sub împăraţii puternici începând cu Alexios I au predominat patriarhii mai slabi. Biserica în sine nu era neapărat mai slabă, deoarece împăraţii erau pioşi sau în orice caz îşi doreau reputaţia de pioşenie. Alexios a iniţiat o reformă a mănăstirilor imperiului, multe dintre care deveniseră practic posesiuni ale unor patroni bogaţi. Mişcarea de reformă a favorizat independenţa monahală şi a dat mai multă importanţă vieţii spirituale a călugărilor. Cea mai mare parte a celor mai prestigioase mănăstiri se aflau pe insule sau munţi izolaţi, în special pe Muntele Athos, şi atât călugării reformaţi cât şi cei nereformaţi aveau tendinţa de a se ţine departe de viaţa politică. În acelaşi timp, patriarhii exercitau un control mai redus asupra episcopilor şi altor clerici, care într-o serie de sinoduri au condus câteva celebre procese de erezie.

Prima lor victimă a fost Ioan Italos, cel mai bun student al lui Psellos şi succesorul acestuia în fruntea şcolii imperiale de filosofie. Italos („Italianul") avea o personalitate iritantă şi în plus dezavantajul de a proveni din sudul Italiei, aflată pe atunci sub stăpânirea duşmanilor normanzi ai bizantinilor. Judecat în 1082, Italos a fost condamnat pentru emiterea unor diferite afirmaţii filosofice păgâne şi, în mod absurd, pentru iconoclasm. Deşi dispus să condamne doctrinele neortodoxe în care era acuzat a crede, Italos a fost închis într-o mănăstire şi i s-a interzis să mai predea. Şcoala de filosofie a continuat să funcţioneze, dar pe viitor filosofii bizantini au trebuit să fie mai atenţi la ceea ce afirmau. Sinoduri ulterioare au judecat şi alte procese de erezie, unele pe temeiuri foarte dubioase şi împotriva dorinţei împăratului. Cu toate acestea, ele au condamnat şi unii eretici adevăraţi, precum bogomilii bulgari dualişti.

Cruciadele au complicat şi mai mult relaţiile Bizanţului cu Occidentul. Papa Urban II, care în mod oficial a anulat excomunicarea de către predecesorul său a lui Alexios I ca uzurpator, dorea ca cruciaţii să ajute imperiul, şi ei l-au ajutat într-adevăr să recucerească mare parte din Anatolia. Dar odată stabiliţi în Siria, ei au domnit peste mulţi creştini ortodocşi şi monofiziţi care aparţineau vechilor patriarhate ale Antiohiei şi Ierusalimului.

Cruciaţii au numit patriarhi şi episcopi latini îndepărtând clerul melchit ce împărtăşea aceeaşi credinţă ca şi Constantinopolul. Conducătorii cruciaţi s-au bucurat totuşi de o atitudine binevoitoare din partea melchiţilor. În cele din urmă, cruciaţii au negociat o uniune ecleziastică efemeră cu armenii, pe care bizantinii îi îndepărtaseră de ei, şi o uniune de durată cu creştinii maroniţi din Muntele Liban.

În pofida neîncrederii bizantinilor în cruciaţi, Alexios I, Ioan II şi Manuel au negociat cu papalitatea în speranţa de a restaura unitatea Bisericii. Ei au iniţiat discuţii între teologii latini şi bizantini la Constantinopol, care au abordat principalele probleme într-o manieră urbană şi prudentă. Deşi majoritatea occidentalilor s-ar fi mulţumit să restaureze unitatea în aceleaşi condiţii ca şi mai înainte, mulţi bizantini obiectau acum faţă de practicile de mult încetăţenite în Biserica Romană şi faţă de dreptul recunoscut al papei să ia decizii în privinţa apelurilor de la creştinii răsăriteni asupra unor probleme doctrinare şi disciplinare. Bizantinii recunoşteau acum doar dreptul papei la o superioritate onorifică şi la reprezentare la conciliile ecumenice.

Deoarece papalitatea nu avea de gând să schimbe practicile occidentale datorită criticilor bizantinilor, sau să renunţe la privilegiile papale pe care bizantinii le acceptaseră odinioară, orice acord posibil ar fi necesitat concesii din partea bizantinilor şi i-ar fi lăsat pe mulţi dintre aceştia în opoziţie. Împăraţii au realizat că o astfel de înţelegere ar fi putut cauza un conflict mai mare decât o făcuse schisma, cel puţin în rândul bizantinilor. Deşi la vremea schismei din 1054 bizantinii consideraseră îndreptăţită superioritatea practicilor lor, în secolul al XII-lea unii se simţeau obligaţi să insiste că doar ei aveau dreptate, poate mai ales pentru că unele dintre argumentele teologilor occidentali erau greu de ignorat.

Limita superiorităţii bizantine faţă de Occident începuse să se erodeze, nu numai în privinţa puterii politice şi militare, dar şi în educaţie şi activitatea ştiinţifică. Crearea de către bizantini a unor noi şcoli, reluarea studiului filosofiei clasice şi inovaţiile în literatură, toate îşi aveau echivalentul în Europa Occidentală. Lărgindu-şi şi adâncindu-şi cunoştinţele de filosofie şi ştiinţă, cărturarii apuseni începuseră cu mult în urmă, şi au rămas în urmă. De exemplu, ei au început doar cu o spoială de filosofie antică, apoi l-au descoperit pe Aristotel prin traduceri din limba arabă, fără

a afla prea multe despre Platon şi alţi filosofi. Cu toate acestea, numeroasele diviziuni ale Bisericii Romane şi ale statelor occidentale au exercitat mai puţine constrângeri asupra erudiţilor apuseni decât sinodurile dictatoriale care l-au condamnat pe Ioan Italos şi pe alţi câţiva intelectuali bizantini. Deşi învăţământul şi literatura bizantină au continuat să se dezvolte, în secolul al XII-lea nu se aflau atât de mult înaintea Occidentului încât să fie total imune la influenţa şi modele culturale apusene. Împăratul Manuel în special a fost uneori criticat că ar fi un occidentalizator.

În secolul al XI-lea cărturarii bizantini erau încă inegalabili. Spre deosebire de predecesorii lor, Mihail Psellos şi contemporanii săi erau atât de familiarizaţi cu literatura greacă antică încât nu se mai simţeau intimidaţi de ea. Stilul lui Psellos este adeseori întortocheat şi ciudat, dar el îi stăpânea perfect complexităţile şi obscurităţile, şi se putea folosi de ele pentru a exprima idei originale. Poate că cea mai originală lucrare a sa o constituie memoriile lui, scrise sub forma unei istorii politice dar relevând un interes pentru caracterul uman aproape neegalat de literatura greacă antică. Bazându-se în cea mai mare parte pe experienţa personală, Psellos descrie fiecare împărat de la Vasile II la Mihail VII, şi, cu excepţia celui din urmă, care, fiind împăratul contemporan, trebuia să fie elogiat, el le examinează lipsurile şi virtuţile cu discernământ şi relativă obiectivitate. Deşi dovedeşte că nu era decât în parte conştient de cauzele declinului politic şi militar al Bizanţului, el se concentrează mai degrabă pe oameni decât pe evenimente.

Dintre alte câteva remarcabile istorii tradiţionale, două lucrări clasice se detaşează. Prima este *Alexiada*, o istorie a domniei lui Alexios I scrisă de către fiica sa, Anna Comnena. Anna exploatează cu măiestrie subiectul său emoţionant, restaurarea de către tatăl său a gloriei pierdute a imperiului, cu un perfect simţ narativ şi acordând atenţie personajelor şi detaliilor. Relatarea ei reuşeşte să fie atât aprobatoare cât şi adevărată, deoarece Alexios a fost remarcabil în gestionarea evenimentelor zilnice pe care ea le tratează şi deficient doar în privinţa unei viziuni mai largi, care i-a lipsit şi ei. Continuatorul Annei, Nicetas Choniates, a ales un subiect la fel de impresionant, dar de această dată tragic, declinul imperiului în secolul al XII-lea până la prăbuşirea sa în faţa Celei de a Patra Cruciade. Chinuitor de conştient de catastrofa iminentă, şi fără a avea nevoie sau a dori să-i menajeze pe împăraţii pe care îi condamna pentru aceasta, Nicetas a combinat

înţelegerea umană a lui Psellos şi scrierea elegantă a Annei cu o perspectivă mai istorică decât a celor doi.

Secolele al XI-lea şi în special al XII-lea au produs zeci de scriitori bizantini remarcabili aparţinând unor diferite genuri. În rândul lor s-au numărat epistolografi, poeţi de curte, şi comentatori ai literaturii clasice greceşti. Printre operele deosebit de originale se numără dialogul satiric *Timarion*, care descrie o călătorie în Hades unde eroul se întâlneşte cu unii contemporani ai săi, şi poemele satirice ale lui Teodoros Prodromos scrise în greaca obişnuită, care descrie scene din viaţa de fiecare zi în Constantinopol. Trebuie menţionate şi patru poveşti de dragoste plasate în Grecia clasică, trei dintre ele în versuri. Aceste poveşti reînviau un gen care nu mai fusese practicat din secolul al III-lea, cu excepţia – într-o oarecare măsură – a epopeii *Digenes Akrites*, care şi-a căpătat forma finală în secolul al XII-lea. Celebrarea dragostei şi a căsătoriei în asemenea scrieri reflectă o creştere a sentimentului familial în rândul aristocraţilor şi al altor bizantini, evident în politica vremii. Deşi e posibil ca loialităţile de familie să fi dus la o atitudine ceva mai favorabilă faţă de femei, felul în care bizantinii priveau femeia fusese întotdeauna un asemenea amestec complex de elemente pozitive şi negative încât orice schimbare era mai degrabă cantitativă decât calitativă.

În privinţa artei, Bizanţul nu mai produsese atât de mult şi într-un asemenea grad de măiestrie din secolul al VI-lea, sau poate niciodată. În cursul secolului al XI-lea câţiva împăraţi au construit în capitală mănăstiri deosebit de costisitoare, toate dispărute astăzi dar descrise cu uimire şi admiraţie de către contemporani. Cea mai somptuoasă dintre acestea a fost cea a lui Constantin IX, care a ridicat şi o mănăstire opulentă în insula Chios, Nea Mone (Noua Mănăstire), care se mai înalţă şi astăzi, păstrând încă majoritatea impresionantelor sale mozaicuri şi pardoseli de marmură. Aristocraţii, urmând de obicei exemplul împăraţilor, au construit biserici şi mănăstiri bogat împodobite în toate provinciile, dintre care cele cioplite în formaţiunile stâncoase din Cappadocia au rezistat cel mai bine. Mozaicurile şi inluminurile de manuscrise din acea perioadă dovedesc că artiştii bizantini, deşi urmând în general stilurile tradiţionale, atinseseră o culme a competenţei.

Cu toate că invadarea Anatoliei de către turci a sărăcit temporar tezaurul şi aristocraţia suficient pentru a reduce realizările arhitecturale şi artistice mai costisitoare, la începutul secolului al XI-lea producţiile artistice nu au pus în evidenţă o sărăcie de durată. Alexios I şi Manuel au extins mult Palatul Blacherne din partea de nord-vest a Constantinopolului, făcând din el principala reşedinţă imperială. Ctitoriile ecleziastice imperiale din capitală au culminat cu Mănăstirea lui Hristos Pantocrator (Stăpânitorul tuturor), un ansamblu monumental ridicat pe o culme şi încă vizibil din cea mai mare parte a Istanbulului de azi.

Mănăstirile provinciale ale secolului al XII-lea care au supravieţuit, toate în mod evident finanţate de patroni aristocraţi, includ mănăstirea Daphne de lângă Atena şi Hosius Lucas lângă Teba, ambele minunat decorate cu marmură şi mozaicuri. Recunoscând arta bizantină drept cel mai înalt standard pentru lumea occidentală, regii normanzi şi Republica Veneţiană au angajat în această perioadă mozaicari bizantini care să le decoreze cele mai somptuoase biserici, multe dintre ele păstrându-şi şi astăzi decoraţia aproape intactă. Mozaicurile bizantine, icoanele, obiectele din fildeş şi manuscrisele cu inluminuri din secolul al XII-lea au atins un nivel de măiestrie aproape excesiv, unele frizând preţiozitatea.

Faptul că o asemenea societate bogată şi plină de resurse a căzut în final pradă inamicilor săi nu este de fapt surprinzător. Împăraţii acelor vremuri, la fel ca şi grecii antici în confruntarea cu romanii, şi-au folosit greşit avantajele pentru că şi-au subestimat adversarii. Bizantinii s-au aşteptat ca turcii să fie asemenea arabilor, pe care învăţaseră cum să-i înfrângă, iar veneţienii şi cruciaţii să fie asemenea lor înşişi, doar mai proşti şi mai ignoranţi. Deşi nu s-au bucurat în trândăvie de averile lor aparent nemărginite, majoritatea domnitorilor bizantini şi-au făcut mai puţine griji pentru străini şi mai multe pentru supuşii lor turbulenţi. Pentru cei mai mulţi împăraţi, vechea armată de cucerire şi podişul anatolian păreau nişte cuiburi de aristocraţi prea puternici şi rebeli, care când au fost pierdute au făcut imperiul mai uşor de stăpânit. În cele din urmă, deoarece bizantinii nu şi-au folosit prea mult resursele pentru a se apăra, bogăţia lor le-a adus de fapt mai multă nesiguranţă, deoarece i-a atras pe străini pentru a-i jefui.

7

REFACERE ȘI PRĂBUȘIRE (1204–1461)

Succesorii

Cea mai bună dovadă a forței fundamentale a Bizanțului o constituie faptul că statele bizantine au supraviețuit mai bine de două secole și jumătate după aparent fatala Cruciadă a Patra. Cu siguranță, motivul nu a fost o conducere puternică și unitară. Când cruciații au atacat Constantinopolul, regele depus Alexios III Angelos încă stăpânea regiunea Tesalonic, în timp ce ginerele său Teodor Lascaris deținea partea de nord-vest a Anatoliei bizantine, probabil în interesul lui Alexios, iar fugarul Alexios V cea mai mare parte a estului Traciei. Alexios Comnenul, nepot al defunctului împărat Andronic, pusese stăpânire pe coasta de nord a Anatoliei și se proclamase împărat la Trapezunt. Dar deși pretindea a fi împăratul bizantin, Alexios, pe care astăzi îl numim împăratul de la Trapezunt, nu era decât un potentat local. Rebelii din sudul Greciei și sud-vestul Anatoliei aveau ambiții pur locale.

Mulți bizantini și-ar fi putut accepta cuceritorii dacă venețienii și cruciații ar fi fost mai prevăzători. Dar învingătorii au jefuit și au dat foc noii lor capitale, și stabiliseră deja cum să-și împartă noul imperiu în fiefuri aproape independente, lăsând doar estul Traciei și nord-vestul Anatoliei pentru împăratul pe care urmau să-l numească. Mai mult, în loc să-l aleagă pe energicul lor conducător Boniface de Monferrat, care se înrudea prin căsătorie cu familiile Angelos și Comnen și acum era logodit cu văduva

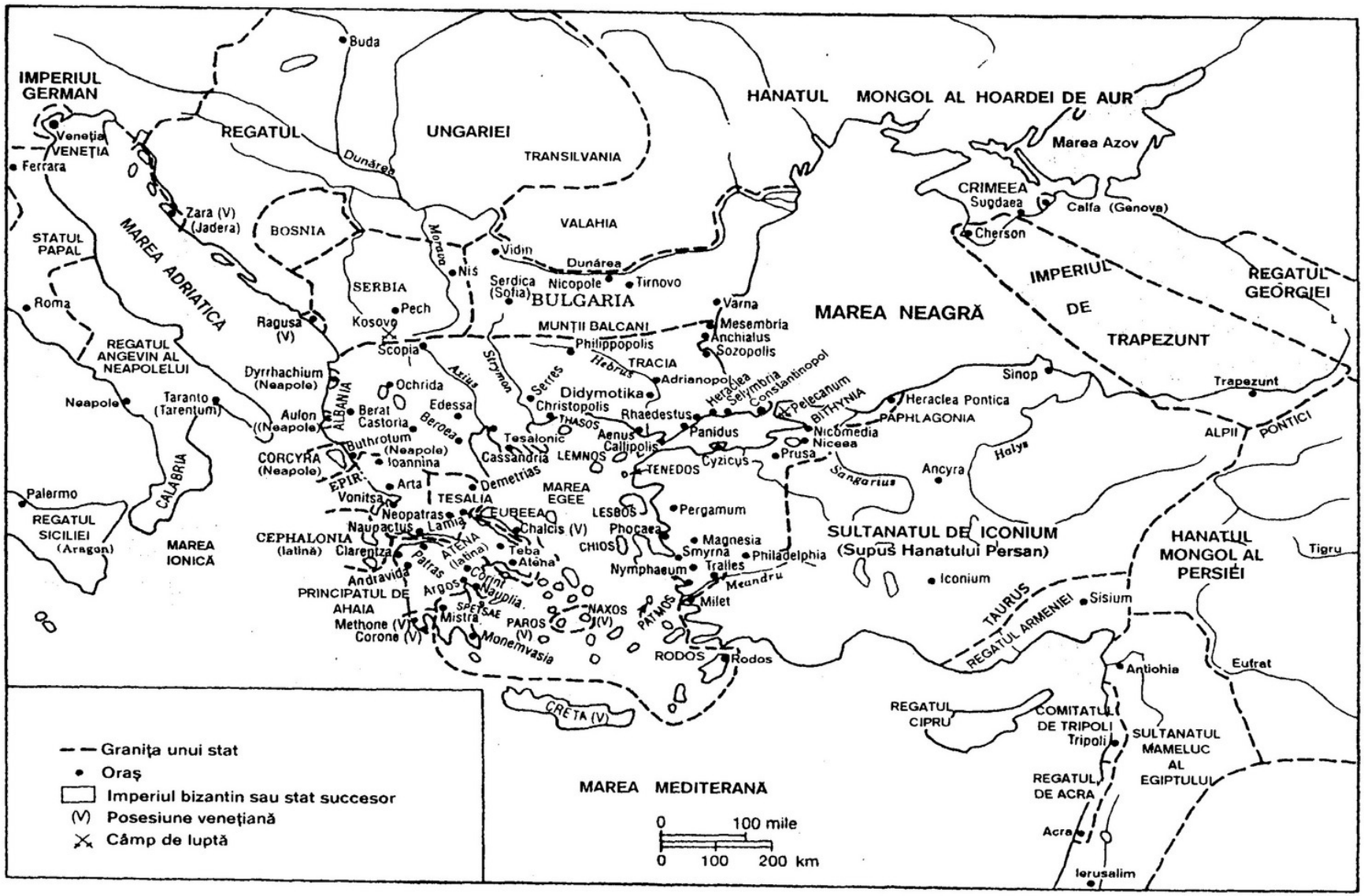

Harta 6. Imperiul în c. 1282

lui Isaac II, unii cruciați s-au alăturat veneţienilor în alegerea lui Balduin de Flandra, un candidat mai slab pe care sperau să-l manipuleze. Balduin, numit de către bizantini împăratul latin, i-a promis supăratului Bonifacc propriul său regat vasal din jurul Tesalonicului. Veneţienii au pus stăpânire pe cea mai mare parte a porturilor şi a insulelor, şi un veneţian a devenit patriarhul latin de Constantinopol.

Latinii au început prin a porni în campanie împotriva celor doi foşti împăraţi bizantini. Alexios V a încercat în mod raţional să se alieze cu Alexios III şi s-a căsătorit cu fiica acestuia, dar a fost orbit de noul său socru, apoi capturat şi omorât de către latini. Când Boniface a pretins Tesalonicul, Alexios III a fugit în centrul Greciei, unde a fost luat prizonier de Boniface. Între timp, Mihail Ducas, un văr al lui Alexios III care se răzvrătise împotriva acestuia, s-a proclamat stăpân al Epirului în nord-vestul Greciei, fără a îndrăzni să se declare împărat. Regele Boniface a pătruns în Peloponcs, dar Epirul părea prea sărac şi accidentat pentru a merita pentru moment atenţia sa.

Forţele armate ale împăratului latin Balduin îl respingeau pe Teodor Lascaris şi alţi bizantini în Anatolia când împăratul bulgar Caloian a invadat Tracia. Acesta nu numai că a înfrânt armata latinilor, dar l-a şi capturat pe Balduin. Deşi împăratul bulgar nu a câştigat prea mult din victoria sa, aceasta a paralizat Imperiul Latin şi i-a permis lui Teodor Lascaris să-şi întărească dominaţia asupra celei mai mari părţi a Anatoliei bizantine. În 1205, după ce a înfrânt o armată care înaintase din Trapezunt pentru a-l ataca, Teodor s-a proclamat la Niceea împăratul Bizanţului.

Deşi Teodor nu a fost decât unul dintre cei câţiva pretendenţi la tronul bizantin, şi este în general numit împăratul de Niceea, el a fost cel puţin un împărat la fel de plauzibil ca şi oricare altul din lumea bizantină. El înfrânsese armata împăratului Alexios de Trapezunt. Socrul său Alexios III era întemniţat în Italia, iar împăratul latin Balduin urma să moară curând în captivitate în Bulgaria. Apoi a murit şi împăratul bulgar Caloian, după ce l-a omorât pe regele Boniface de Tesalonic. Mihail al Epirului nu a pretins nici un titlu. Cel mai inspirat gest al lui Teodor a fost să numească la Niceea un patriarh bizantin în 1208, după ce patriarhul exilat al

Constantinopolului murise în Tracia. Încoronându-l pe Teodor, noul patriarh l-a făcut conducător natural al tuturor creştinilor răsăriteni care respingeau Biserica Romană.

Cea mai mare parte din Bizanţul dinaintea Cruciadei a Patra era acum împărţit între Teodor de Niceea, Alexios de Trapezunt, fratele şi succesorul împăratului latin Balduin, Henric, şi Mihail de Epir. Mihail, singurul care nu-şi spunea împărat, părea cel mai slab dintre toţi patru; dar el era un intrigant înnăscut, şi a creat disensiuni între rivalii săi. Mai întâi, aliindu-se cu Imperiul Latin, Mihail şi-a răscumpărat vărul Alexios III, care s-a alăturat selgiucizilor în invadarea Imperiului de Niceea. Aventura lui Alexios, care s-a încheiat cu capturarea sa de către armata niceeană, a dus la un război între Niceea şi latini, în care latinii au câştigat ceva teritoriu. Între timp, Mihail s-a extins în detrimentul veneţienilor şi al Imperiului Latin, punând stăpânire pe Dyrrhachium şi pe vestul Tesaliei.

După asasinarea în 1215 a lui Mihail de Epir, ţinutul său extins a căzut în mâinile şi mai ambiţiosului său frate vitreg Teodor Ducas. Din Epir Teodor a luat partea adiacentă din Imperiul Bulgar şi, după ce împăratul Henric a murit, s-a îndreptat împotriva Tesalonicului. Noul împărat latin, cumnatul lui Henric, Pierre de Courtenay, a invadat Epirul din vest, dar a murit într-o ambuscadă a epiroţilor, sau oricum ulterior în captivitate. Apoi Teodor a luat estul Tesaliei, a înconjurat Tesalonicul, şi în 1224 l-a cucerit şi l-a făcut capitala sa. Această cucerire a celui de-al doilea oraş al lumii bizantine a dus la dispariţia regatului latin al al Tesalonicului şi în acelaşi timp a transformat statul lui Teodor într-o mare putere.

Teodor de Niceea murise în 1221, şi a fost urmat de capabilul său ginere Ioan Ducas Vatatzes, care a cucerit posesiunile latine din Anatolia. Atât Ioan de Niceea cât şi Teodor, acum de Tesalonic, au atacat Imperiul Latin vlăguit. Ioan a debarcat o mică armată în Tracia, dar Teodor a respins-o şi a înaintat, ajungând aproape de Constantinopol. Dar Teodor se temea că dacă ar fi atacat oraşul, Ioan şi împăratul bulgar Asan şi-ar fi unit forţele împotriva sa. După ce arhiepiscopul de Ochrida l-a încoronat împărat al Bizanţului, Teodor l-a atacat pe Asan în 1230, dar a pierdut lupta în mod dezastruos. Asan l-a capturat şi l-a orbit pe Teodor, şi a cucerit partea continentală a tânărului său Imperiu de Tesalonic. În timp ce unul dintre

fraţii lui Teodor a preluat ţinutul din jurul Tesalonicului, Epirul i-a revenit lui Mihail II Ducas, fiul răposatului frate al lui Teodor, Mihail.

Distrugerea Imperiului de Tesalonic a lăsat Imperiul de Niceea principalul stat succesor bizantin. Împăratul său Ioan Vatatzes a bătut hyperperi bizantini tradiţionali ca semn al pretenţiei sale tot mai convingătoare de a fi împărat bizantin.

Ioan şi-a căsătorit fiul cu fiica lui Asan al Bulgariei, promiţându-i acestuia o parte din Tracia latină în schimbul ajutorului de a cuceri Constantinopolul. Aliaţii au înaintat până la zidurile oraşului, dar nu au reuşit să-l cucerească. Asan, nemulţumit că îl ajutase pe Ioan să ia o asemenea recompensă, a rupt alianţa şi l-a eliberat pe prizonierul său orbit Teodor Ducas. Acesta s-a întors în Tesalonic, numindu-şi fiul împărat.

Ioan Vatatzes a invadat partea de vest a Traciei şi l-a silit pe fiul lui Teodor să renunţe la titlul său imperial şi să accepte supremaţia Imperiului de Niceea al lui Ioan. După moartea lui Asan, regenţii fiului său minor au condus Bulgaria într-un mod dezastruos, şi când fiul lui Asan a murit în 1246 Vatatzes s-a hotărât să atace graniţa de sud a Bulgariei. Grecii aflaţi sub stăpânire bulgară l-au primit cu atâta căldură încât curând el a cucerit întreaga jumătate sudică a Imperiului Bulgar, care se întindea la nord-vest de Tesalonic. Reuşita lui Ioan i-a impresionat în aşa măsură pe grecii din Tesalonic încât şi ei l-au primit bucuroşi în oraşul lor. În anul următor Ioan a cucerit ce mai rămăsese din Tracia latină în afara zidurilor Constantinopolului.

Cu toate că şi Mihail II al Epirului acceptase autoritatea nominală a Imperiului de Niceea cu titlul de despot, curând el a atacat dinspre vest noile teritorii niceene. Ioan s-a întors din Tracia şi l-a alungat pe Mihail înapoi în Epir. În cele din urmă, Mihail a trebuit să cedeze părţile de vest şi de nord ale teritoriului său, imperiul lui Ioan extinzându-se astfel până la Marea Adriatică. Papa Innocentiu IV chiar a părut dispus să mijlocească predarea Constantinopolului lui Ioan în schimbul unei reuniuni a Bisericilor Răsăriteană şi Romană, dar şi el şi Ioan au murit în 1254.

Printr-o combinaţie de pricepere, îndrăzneală şi noroc, Ioan Vatatzes câştigase tot atâta teritoriu în Balcani cât moştenise în Anatolia. După ce a umilit Imperiul Latin, Imperiul de Tesalonic, Imperiul Bulgar şi Epirul, Ioan a făcut din Imperiul de Niceea puterea dominantă în teritoriile care

înainte fuseseră bizantine. Imperiul de Trapezunt devenise nesemnificativ, vasal mai întâi selgiucizilor apoi mongolilor, izolat de Imperiul de Niceea printr-un teritoriu selgiucid. Dar atâta timp cât Constantinopolul rămânea o enclavă latină, statul niceean pe care Ioan îl crease era o anomalie geografică şi istorică, şi nu putea fi considerat cu adevărat un Imperiu Bizantin restaurat.

Moştenitorul Imperiului de Niceea a fost fiul lui Ioan, care, luând numele de familie al mamei sale şi al bunicului său imperial, a devenit Teodor II Lascaris. Deşi din cauza epilepsiei Teodor avea o sănătate şubredă, mintea şi spiritul său erau active. În anul următor morţii lui Ioan, când tânărul împărat bulgar a invadat teritoriul pe care Ioan îl luase de la el, Teodor l-a atacat cu armata sa, l-a alungat şi l-a obligat să încheie o pace care confirma cuceririle lui Ioan. Apoi Teodor a negociat căsătoria fiicei sale cu fiul lui Mihail II al Epirului, dar numai după ce l-a forţat pe Mihail să-i mai cedeze un teritoriu aflat la graniţa comună, ce includea Dyrrhachium.

Odată nunta făcută, Mihail i-a instigat la răzvrătire împotriva stăpânirii niceene pe albanezii din hinterlandul oraşului Dyrrhachium. Alăturându-se albanezilor, Mihail a înfrânt şi a capturat armata niceeană locală. Apoi a încheiat alianţe cu principele latin al Peloponesului şi cu regentul german al Italiei de Sud, care urma vechiul obicei normand de a invada Grecia. Având asemenea sprijin, Epirul apărea ca un rival pentru Niceea, chiar şi după ce Teodor a încheiat o alianţă cu noul împărat bulgar Constantin Tich. Înainte ca cele două alianţe să se înfrunte, Teodor a murit în 1258, lăsând un regent care să domnească pentru fiul său minor Ioan Lascaris. Până în acest moment statele succesoare ale Bizanţului arătaseră mai mult entuziasm pentru a lupta unul împotriva celuilalt decât pentru a cuceri Imperiul Latin. Aceasta s-a întâmplat chiar şi atunci când statul latin consta doar din oraşul Constantinopol şi câteva fiefuri în sudul Greciei care nu contribuiau cu nimic la apărarea oraşului. Cu toate acestea, doar Ioan Vatatzes avusese o scurtă tentativă de a asedia Constantinopolul, fără a încerca să-l ia cu asalt. Ioan a preferat să atace Bulgaria, după cum Teodor II a ales să hărţuiască Epirul, deşi nici Bulgaria şi nici Epirul nu erau la fel de slabe precum latinii. Chiar şi aşa, împăraţii niceeni făcuseră din statul lor singurul care avea o perspectivă reală de a reface Bizanţul.

Restaurarea lui Mihail VIII

Curtenii tânărului împărat Ioan Lascaris l-au asasinat rapid pe regentul său desemnat şi i-au încredinţat regenţa unui general competent, Mihail Paleologul. Acesta s-a încoronat coîmpărat în 1259, şi a trimis o armată sub comanda fratelui său Ioan împotriva lui Mihail al Epirului şi a aliaţilor albanezi, germani şi latini ai Epirului. Ioan Paleologul i-a întâlnit la Pelagonia, la jumătatea drumului între Tesalonic şi Dyrrhachium, şi a obţinut o victorie zdrobitoare. El a capturat mulţi suverani latini, printre care şi principele peloponesiac Guillaumme de Villehardouin, a cucerit Tesalia, şi a ocupat întregul Epir cu excepţia a două fortăreţe pe care le-a asediat. Deşi după plecarea lui Ioan Mihail II a recucerit cea mai mare parte a Epirului şi Tesaliei, eşecul său în câştigarea războiului pe care îl începuse l-a slăbit în mare măsură, în timp ce capturarea suveranilor latini a lăsat fiefurile greceşti ale acestora într-o stare aproape disperată.

Evident, Mihail Paleologul şi-a rechemat fratele pentru a-i ataca pe latinii din Constantinopol. Primele lui încercări de atac asupra oraşului puternic fortificat au eşuat, şi el a încheiat un armistiţiu cu latinii. Pentru a obţine ajutor naval în vederea unui nou asalt, în 1261 Mihail a acordat considerabile privilegii comerciale Genovei, singura putere maritimă italiană care rivaliza cu Veneţia. Dar înainte ca genovezii să poată oferi un ajutor, un mic contingent niceean care trecea pe lângă Constantinopol a aflat că garnizoana oraşului era plecată. Profitând de situaţie, comandantul niceean a pătruns noaptea în oraş şi l-a ocupat, forţându-i pe împăratul latin Balduin II şi pe veneţieni să fugă. Curând după aceea, împăratul Mihail şi-a făcut intrarea oficială în capitala Imperiului său Bizantin restaurat, şi a fost încoronat în Sf. Sofia.

Şi astfel, la 35 de ani, Mihail Paleologul de Niceea a devenit Mihail VIII al Bizanţului, lăsând retrospectiv succesiunea bizantină prin împăraţii de Niceea, care au devenit împăraţii bizantini Teodor I, Ioan III, Teodor II, şi Ioan IV. De fapt, în 1204 Teodor Lascaris fusese doar unul dintre cei câţiva monarhi greci, şi iniţial nici nu pretinsese titlul de împărat, aşa cum făcuseră detronatul Alexios III sau autoproclamatul Alexios Comnenul de Trapezunt. În realitate, cucerirea Constantinopolului de către Imperiul de Niceea s-a datorat unui noroc neaşteptat, dar prin vigoarea şi hotărârea sa, Mihail VIII

şi-a meritat acest noroc. În scurt timp, datorită fermităţii sale şi slăbiciunii latinilor, el ar fi cucerit probabil în orice caz oraşul.

Noul Bizanţ şi împăratul său mai aveau încă mulţi duşmani străini şi bizantini, fiecare în parte mai slab decât imperiul, dar de temut dacă se uneau pentru suficient de mult timp. Fără a aştepta ca latinii să-şi revină din şoc, Mihail şi-a impus condiţiile suveranilor pe care încă îi mai ţinea în captivitate. Guillaume de Villehardouin şi-a recăpătat libertatea doar cedând împăratului pătrimea de sud-est a Peloponesului. Mihail a recrutat în grabă noi trupe şi a construit noi vase pentru a-şi apăra cuceririle. Pe când prestigiul său era încă mare după recucerirea Constantinopolului şi încoronarea sa în capitală, el l-a detronat şi orbit pe tânărul Ioan IV, şi a devenit împărat senior, deşi patriarhul Arsenios l-a excomunicat pentru orbire.

În 1262 Guillaume de Villehardouin şi veneţienii s-au aliat cu împăratul latin Balduin II împotriva Bizanţului. Mihail II al Epirului şi-a reluat atacul. Turcii au invadat Anatolia bizantină, iar Constantin Tich, Tracia bizantină. Mihail VIII a trimis împotriva tuturor armate. În cursul următorilor doi ani forţele sale i-au înfrânt pe Villehardouin şi veneţieni, pe epiroţi, turci şi bulgari, cucerind o fâşie din teritoriul de graniţă bulgar şi câteva insule veneţiene şi forturi peloponesiace. Veneţienii, epiroţii şi bulgarii înfrânţi au încheiat pacea cu imperiul. Deşi în acea perioadă Mihail pare să fi rămas temporar fără bani, el dovedise deja că-şi putea apăra posesiunile. Împăratul l-a depus şi pe patriarhul Arsenios, care refuzase să ridice excomunicarea împăratului în orice termeni acceptabili, şi în cele din urmă a găsit un nou patriarh, Iosif, care l-a primit înapoi în sânul Bisericii.

Între timp, papa aşezase sudul Italiei sub ambiţiosul prinţ francez Carol de Anjou, care s-a alăturat împăratului latin detronat Balduin în vederea organizării unei cruciade împotriva bizantinilor pe motiv că aceştia erau schismatici. Carol a cucerit mare parte din Albania bizantină şi a încheiat alianţe cu ungurii, sârbii şi bulgarii. Pentru a contracara cruciada lui Carol, Mihail VIII a ajuns la o înţelegere cu papa Grigore IX pentru a reuni Biserica Bizantină cu cea Romană. La Conciliul de la Lyon din 1274 papa şi o delegaţie bizantină au proclamat o reunire bazată pe tolerarea reciprocă a practicilor răsăritene şi apusene. Odată schisma încheiată, Carol de Anjou nu-şi mai putea numi războiul cruciadă, şi Mihail a respins forţele lui Carol în Albania.

Cu toate acestea, Mihail, în pofida unei persecuții hotărâte, nu a reușit să-i facă pe mulți bizantini să accepte unirea de la Lyon. Patriarhul Iosif a preferat să abdice decât să accepte unirea, lăsând Biserica Bizantină împărțită între iosifiți, care erau de partea lui, arseniți, care îl recunoșteau pe predecesorul său Arsenios, și o minoritate de unioniști. Unirea și-a găsit prea puțini suporteri în rândul creștinilor răsăriteni aflați în afara controlului lui Mihail. Curând Mihail se lupta cu bulgarii, sârbii, și cele două state separatiste Epir și Tesalia, conduse acum de fiii răposatului Mihail II Ducas.

În numele continuării schismei, Nicefor de Epir i s-a alăturat lui Carol de Anjou, care devenise un cruciat împotriva schismaticilor, pentru a ataca Albania bizantină. Deși bizantinii au înfrânt această alianță nelegiuită, în 1281, Carol a convins un nou papă că bizantinii nu acceptaseră cu adevărat Uniunea de la Lyon. Reluându-și planurile de cruciadă, Carol i-a atras de partea sa pe papă, pe venețieni, și moștenitorul Imperiului Latin. Dar un an mai târziu Mihail a susținut financiar o răscoală populară în Sicilia cunoscută sub numele de Vecerniile siciliene, care l-a costat pe Carol jumătate din regat și l-a forțat să renunțe la cruciadă.

Câteva luni mai târziu Mihail VIII murea de boală, după o domnie de improvizații abile și realizări remarcabile. Deși câștigase un teritoriu relativ redus, câștigurile sale includeau Constantinopolul, și în pofida unei opoziții aprige din partea unei multitudini de dușmani pierderile sale au fost neglijabile. El a întărit armata și flota bizantine și le-a folosit din plin, și a reușit să plătească pentru tot doar cu o devalorizare minimă a monedei. Diplomația sa a efectuat unele manevre delicate precum Unirea de la Lyon și Vecerniile siciliene. Cu puțin timp înainte de moartea sa, el chiar a obținut supunerea formală a lui Ioan II de Trapezunt, care a început să-și spună împărat al romanilor. Deși nu a fost simpatizat în imperiu, Mihail a reușit totuși să-și păstreze tronul bizantin și să înlăture excomunicarea. Chiar dacă nu a refăcut Bizanțul așa cum fusese în secolul al XII-lea, el a făcut pași uriași către refacerea sa.

Fiul mai mare al lui Mihail, Andronic II Paleologul, care avea 24 de ani când a devenit împărat în 1282, a înțeles motivele nepopularității tatălui său, fără a le înțelege pe cele ale succesului acestuia. Pios și dornic să fie plăcut, Andronic a repudiat imediat Unirea de la Lyon. El l-a restaurat în scaunul patriarhal pe antiunionistul Iosif și a permis condamnarea și persecutarea unioniștilor, deși Biserica a rămas împărțită între arseniți și

iosifiţi. Sfârşitul unirii i-a adus împăratului supunerea nominală a lui Nicefor de Epir fără a-i supăra prea mult pe latini. Rămas văduv, Andronic s-a căsătorit cu moştenitoarea de mult dispărutului regat latin de Tesalonic, iar la moartea lui Carol de Anjou veneţienii au încheiat un armistiţiu cu împăratul.

După un debut aparent promiţător al domniei sale, Andronic a decis să facă economii reducând armata regulată bizantină şi aproape dizolvând flota bizantină. În schimb, s-a bazat pe mercenari occidentali şi pe vasele aliaţilor genovezi ai imperiului. La început nu au părut să existe consecinţe negative pentru Bizanţ. Acesta a obţinut supunerea nominală a Tesaliei şi a făcut câteva anexări modeste la posesiunile sale din Albania şi Pelopones. Principalul semn de pericol a fost intensificarea raidurilor turcilor în Anatolia bizantină, şi cucerirea de către aceştia a câtorva avanposturi la graniţă. Generalul bizantin trimis împotriva invadatorilor turci s-a răsculat şi a trebuit să fie orbit.

Apoi Carol II de Neapole, fiul şi moştenitorul lui Carol de Anjou, a încheiat o alianţă cu Nicefor de Epir. În timp ce sârbii cucereau câteva avanposturi bizantine de la graniţa lor, Nicefor a repudiat suveranitatea Bizanţului şi a înfrânt o armată bizantină înainte de a muri în 1296. Cel mai grav a fost că în acel an veneţienii, deşi se presupune că făcuseră pace cu imperiul, au dat foc cartierului comercial genovez din suburbiile Constantinopolului. Împăratul, înfuriat, a declarat război Veneţiei, care a profitat de slăbiciunea navală a imperiului pentru a cuceri unele insule bizantine din Marea Egee. Andronic nu a reuşit să oprească înaintarea veneţienilor în insule şi nici pe cea a turcilor în Anatolia, deşi a făcut pace cu sârbii căsătorindu-şi fiica minoră cu regele lor.

În 1303 Bizanţul traversa o gravă criză. Încercarea lui Andronic de a-i opri pe turci cu o bandă de mercenari alani a eşuat după ce alanii, având printre ei doar câţiva soldaţi din armata regulată care să-i liniştească, au dezertat. Emirul turc Osman, tot mai ameninţător, a luat în stăpânire o mare parte din zona rurală anatoliană pentru noul său emirat otoman. Soţia latină a lui Andronic, Iolanda-Irena, şi-a revendicat moştenirea Tesalonicului pentru fiii săi, şi a pus stăpânire pe oraş ca o posesiune practic independentă. Împăratul a încheiat în grabă un armistiţiu cu veneţienii, promiţând compensaţii considerabile şi recunoscând cucerirea de către veneţieni a insulelor sale.

La sfârşitul acelui an dezastruos, Andronic, disperat, a promis solde uriaşe unui număr de 6500 de mercenari aragonezi, cunoscuţi sub numele de Marea Companie Catalană, pentru a lupta în Anatolia împotriva turcilor otomani. Această mişcare s-a dovedit catastrofală, deoarece imperiul nu avea nici trupe regulate care să-i controleze pe catalani, şi nici resursele pentru a-i plăti. Deşi i-au înfrânt pe turci, catalanii i-au jefuit fără milă pe bizantinii locali, şi au trebuit rechemaţi în Tracia. Andronic nu a reuşit să le dea catalanilor întreaga sumă promisă nici măcar după ce a mărit impozitele şi a scăzut titlul hyperperului până când a ajuns doar pe jumătate aur. Deoarece tensiunile s-au mărit, fiul lui Andronic, Mihail, a ordonat asasinarea comandanţilor catalani la începutul anului 1305.

Catalanii, indignaţi, au ales noi comandanţi şi au început devastarea Traciei. Ei l-au înfrânt în mod repetat pe Mihail şi o armată bizantină de mercenari alani şi turci, majoritatea cărora au dezertat şi s-au alăturat catalanilor în devastarea zonei rurale. Bulgarii au invadat porturile bizantine din preajma graniţei lor, şi o armată napolitană a cucerit oraşul bizantin Dyrrhachium. Turcii au pătruns din nou în Anatolia bizantină, fără a întâmpina aproape deloc opoziţie, iar unii au intrat şi în Tracia. Aliaţii genovezi ai imperiului au luat în stăpânire principalele porturi din Anatolia şi insulele din larg, susţinând că le salvau din mâinile turcilor. Deoarece ţăranii din Tracia şi Anatolia se temeau să-şi mai îngrijească fermele, a izbucnit foametea. Pentru a scăpa de ea, catalanii au trecut la jefuirea regiunii Tesalonicului. Andronic părea catatonic.

Văzând Bizanţul destrămându-se, prinţul francez Charles de Valois, moştenitor prin căsătorie al defunctului Imperiu Latin, a pregătit o cruciadă împotriva Constantinopolului. Charles a obţinut sprijinul papei, al Veneţiei, Serbiei şi Companiei Catalane, dar nu a ajuns niciodată să demareze în proiectul său. Catalanii au atacat împărăteasa separatistă Iolanda-Irena în Tesalonic, dar nu au reuşit să cucerească oraşul. Apoi s-au îndreptat spre sud, au prădat timp de un an Tesalia, au intrat în serviciul ducelui latin al Atenei, şi în 1311 au cucerit Atena şi s-au stabilit acolo ca stăpânitori ai ei. După ce Andronic a făcut pace cu veneţienii, bulgarii şi sârbii, Charles de Valois a renunţat la planurile sale de cruciadă.

Astfel Bizanţul a supravieţuit, ciopârţit prin pierderea celei mai bune părţi din Anatolia, lipsit de ţinuturile de-a lungul graniţei sale balcanice,

şi devastat pe tot cuprinsul său. Sârbii au trimis o mică armată care a curăţat Tracia bizantină de ultimii jefuitori turci. Împăratul s-a împăcat în cele din urmă cu arseniţii schismatici, şi a recăpătat controlul asupra Tesalonicului după moartea împărătesei Iolanda-Irena. Andronic a adunat încet nişte bani din care s-a hotărât să cheltuiască o parte pentru trupele bizantine autohtone. În 1318 a profitat de stingerea dinastiilor Ducas din Epir şi Tesalia pentru a cuceri partea de nord a fiecărei regiuni de la noii lor conducători. El a mărit impozitele şi şi-a făcut alte planuri de a-şi lărgi mica armată şi neînsemnata flotă.

În mijlocul acestei refaceri, în 1320 familia imperială a fost destrămată de un scandal. Nepotul mai mare al lui Andronic, care purta acelaşi nume ca şi bunicul său, complotase pentru asasinarea unui fost iubit al amantei sale, dar din greşeală a fost omorât propriul său frate. Incidentul a grăbit moartea fiului împăratului, Mihail, tatăl asasinului şi al victimei, şi l-a afectat profund pe împărat. Bătrânul Andronic a refuzat să confirme dreptul la succesiune al tânărului Andronic, care în anul următor s-a proclamat împărat ca Andronic III. Nu i-a fost greu să găsească sprijin împotriva bunicului său discreditat, şi nici să forţeze o înţelegere prin care primea controlul asupra celei mai mari părţi din Tracia.

Acest aranjament, care a slăbit imperiul şi nu a fost pe placul nici uneia dintre cele două părţi, a dus curând la un război civil deschis. Andronic III a câştigat lupta şi a obţinut recunoaşterea sa drept coîmpărat în întregul imperiu. El a reuşit să respingă o invazie bulgară a Traciei bizantine, dar bunicul său a refuzat să-l lase să vină în ajutorul oraşului anatolian Prusa, care a căzut în mâinile turcilor otomani în 1326. Fiecare dintre cei doi împăraţi s-a pregătit de război, Andronic II aliindu-se cu sârbii, iar Andronic III cu bulgarii. În 1328 tânărul Andronic a cucerit întâi Tesalonicul, apoi Constantinopolul, iar bătrânul Andronic a abdicat.

În timpul domniei lui Andronic II puterea bizantină a fost afectată în aşa o măsură încât răul n-a mai putut fi reparat şi a fost probabil irreparabil. Dezastrul a fost consecinţa directă a neputinţei împăratului de a menţine micile dar eficientele armată şi marină care rezistaseră, şi de obicei foarte bine, din vremea lui Teodor I de Niceea. Chiar şi după ce forţele bizantine au fost destrămate, contemporanilor le-au trebuit câţiva ani ca să realizeze cât de slab devenise imperiul. În absenta unui număr suficient

de soldaţi şi marinari autohtoni, mercenarii străini şi aliaţii genovezi ai imperiului s-au dovedit mai distrugători decât inamicii recunoscuţi. Ei au lăsat Bizanţul cu mai puţin de jumătate din fostele sale teritorii şi resurse, şi doar cu puţin mai puternic decât Serbia, Bulgaria sau Emiratul Otoman, care se dezvoltaseră pe seama imperiului. Andronic II a reuşit să salveze şi atât doar pentru că spre sfârşitul domniei sale a realizat ce se întâmplase şi şi-a refăcut parţial armata şi marina.

Ocazii ratate

Andronic III, în vârstă de 31 de ani în momentul asumării puterii imperiale depline, era un bărbat plin de viaţă şi fermecător, dar cel mai mare avantaj al lui era marele său domestic, Ioan Cantacuzino, mai responsabil şi mai inteligent, ale cărui sfaturi şi ajutor fuseseră vitale pentru câştigarea războiului civil. Andronic şi Cantacuzino sperau ca unele dintre recentele pierderi ale imperiului să fie recuperate, şi au pregătit o ofensivă pentru a salva rămăşiţele Anatoliei bizantine aflate în pericol. Campania a eşuat când împăratul a fost uşor rănit şi armata a fugit din faţa turcilor otomani. Cu toate acestea, bizantinii au recucerit totuşi insula Chios de la genovezii care o ocupau, şi au negociat alianţe cu doi emiri turci care erau rivalii otomanilor. Cantacuzino a devenit bun prieten cu emirul de Aydin, a cărui bază era în Smyrna. Pentru moment, împăratul şi marele său domestic au abandonat Anatolia şi şi-au concentrat energiile asupra Europei.

În 1333 conducătorul separatist al Tesaliei a murit şi Andronic a anexat imediat întreaga provincie la imperiu. Deşi în cursul următorilor ani împăratul şi Cantacuzino au fost ocupaţi cu atacurile sârbilor şi genovezilor şi cu o revoltă albaneză, ei au respins invadatorii şi i-au supus pe rebeli. Când despotul separatist al Epirului a fost asasinat, bizantinii au făcut un efort hotărât de a-i anexa statul. La început, ocupaţia lor a provocat o răscoală susţinută de moştenitoarea Imperiului Latin, dar în 1339 Cantacuzino i-a convins pe epiroţi să se predea. Prin cucerirea Epirului, Bizanţul stăpânea Grecia spre sud până la ducatul catalan de Atena. Impresionaţi de avântul imperiului, suveranii latini din Pelopones s-au oferit să renunţe la loialitatea lor nominală faţă de fantomaticul Imperiu

Latin şi să-l accepte ca suzeran pe Andronic III. Bizanţul părea gata să-şi revendice stăpânirea asupra întregii Grecii când Andronic III a murit pe neaşteptate în 1341.

Deoarece marele domestic Ioan Cantacuzino jucase un rol mai activ în guvernul lui Andronic decât împăratul însuşi, el a fost în mod evident ales regentul lui Ioan V Paleologul. Stăpânirea imperiului convalescent necesita tot talentul şi competenţa lui Cantacuzino. Suveranii latini nu se supuseseră încă. La vestea morţii lui Andronic, sârbii şi bulgarii au năvălit în teritoriul bizantin, iar piraţii turci au făcut incursiuni în Tracia. O dispută teologică era în plină desfăşurare asupra ortodoxiei hesychasmului, o credinţă răspândită în rândul călugărilor de la Muntele Athos conform căreia prin anumite tehnici de rugăciune puteau vedea o lumină ce emana direct de la Dumnezeu. Dar Andronic murise fără a lăsa dispoziţii oficiale în privinţa regenţei, iar Cantacuzino avea duşmani ambiţioşi şi invidioşi.

Cu energia sa obişnuită, marele domestic a convocat un conciliu în timp ce se pregătea să pornească la luptă împotriva invadatorilor. Cu aprobarea lui Cantacuzino, conciliul a confirmat hesychasmul, condamnând unii intelectuali care îl considerau eretic. Apoi Cantacuzino a întreprins expediţia plănuită, alungându-i pe turci, convingându-i pe sârbi şi pe bulgari să se retragă, şi obţinând supunerea suveranilor latini. După întoarcerea sa pentru scurt timp la Constantinopol, Cantacuzino s-a îndreptat către Peloponeş.

Ajunsese la Didymotika în Tracia când duşmanii săi au lovit. Împărăteasa-mamă Anna de Savoia, patriarhul Constantinopolului Ioan Calecas, şi marele duce Alexios Apocaucos s-au declarat regenţi pentru minorul Ioan V şi l-au demis pe Cantacuzino din funcţia de mare domestic. Mulţimea din capitală a devastat casele şi proprietăţile lui Cantacuzino şi ale prietenilor săi. Neputând să ia în stăpânire Grecia latină, Cantacuzino a cerut armatei sale să-l proclame împărat ca Ioan VI, promiţând să domnească împreună cu Ioan V.

Războiul civil care a urmat a trezit resentimente vechi şi noi şi a împărţit în două societatea bizantină. Regenţii aveau de partea lor împăratul ereditar şi capitala, în timp ce Cantacuzino avea armata. Cea mai mare parte a magnaţilor şi generalilor îl sprijineau pe Cantacuzino ca pe unul de-al lor, iar majoritatea călugărilor îl susţineau ca suporter al doctrinei

hesychaste. Având prea puțină simpatie pentru magnați, cei mai mulți negustori erau de partea regenților, care stăpâneau marile orașe și erau în relații mai bune cu latinii, cu care făceau afaceri. Cât despre bizantinii de rând, mulți lucrători urbani erau regaliști ca și negustorii, și mulți țărani erau cantacuzinești precum moșierii lor. Cea mai mare parte a guvernatorilor militari ai imperiului îl susțineau pe Cantacuzino, dar majoritatea cartierelor lor generale se aflau în orașele dominate de regaliști, cărora le plăcea în mod deosebit să jefuiască proprietățile Cantacuzinilor.

Astfel, guvernatorul Tesalonicului, conștient de faptul că cea mai mare parte a locuitorilor orașului său erau regaliști, s-a oferit în secret să se predea în cazul în care Cantacuzino putea veni cu o armată. Lăsând o armată la Didymotika cu soția sa Irena, Ioan s-a îndreptat către Tesalonic, dar a aflat că un grup de regaliști cunoscuți sub numele de zeloți îl alungase pe guvernator. Cauza lui Cantacuzino părea pierdută, până când acesta a început negocieri cu regele Ștefan Dușan al Serbiei, care îl admira și era dornic să contribuie la menținerea războiului civil bizantin. Dușan i-a dat lui Cantacuzino câteva trupe sârbești și apoi a invadat imperiul, aproape ajungând în Tesalia înainte ca ea să treacă de partea cantacuziniștilor. Din Tesalia aceștia au cucerit Epirul. Ioan a obținut sprijin și de la bulgari, care au ajutat-o pe soția sa să păstreze Didymotika. În 1343 Cantacuzino îi asedia pe zeloți în Tesalonic.

Ștefan Dușan, după ce cucerise totul la nord de posesiunile lui Cantacuzino în Epir, Tesalia și regiunea Tesalonicului, a trecut în cealaltă tabără și i-a atacat pe cantacuzinești. Cantacuzino a apelat la vechiul său prieten emirul de Aydin, care l-a ajutat să-și croiască drum prin luptă până la soția sa în Didymotika. Obținând alte trupe prin alianța cu emirul otoman, Cantacuzino a cucerit încet aproape toată Tracia, inclusiv Adrianopolul. Regenții au pierdut încontinuu sprijin, mai ales după ce conducătorul lor cel mai îndârjit, Alexios Apocaucos, a fost linșat de niște prizonieri cantacuzinești pe care îi inspecta. Regența nu a câștigat nimic prin cedarea orașului Philippopolis bulgarilor, și au pierdut insula Chios în favoarea genovezilor. Dușan al Serbiei a avut cel mai mult de câștigat, cucerind hinterlandul Tesalonicului și izolând orașul de Tracia și Tesalia bizantină. În 1346 Dușan s-a încoronat împărat al sârbilor și grecilor.

În anul următor, când împărăteasa Anna l-a depus pe patriarhul Ioan Calecas, celălalt regent rămas, Cantacuzino, a profitat de situaţie pentru a pătrunde în Constantinopol cu oamenii săi. El şi Anna au încheiat un acord, conform căruia Ioan Cantacuzino urma să domnească timp de zece ani în calitate de coîmpărat, deci pe poziţii egale, alături de Ioan V, în timp ce acesta, în vârstă de paisprezece ani, se căsătorea cu fiica lui Cantacuzino, Helena. Toate casele şi pământurile luate de la începutul războiului civil au fost înapoiate proprietarilor, deşi celelalte bunuri jefuite nu au fost niciodată recuperate. Singurii bizantini care nu au acceptat acest acord au fost zeloţii din Tesalia, înconjuraţi pe uscat de forţele lui Duşan al Serbiei.

Astfel, după şase ani de război civil dezastruos, Ioan VI Cantacuzino a devenit în cele din urmă împărat senior când abia trecuse de 50 de ani. Având toate calităţile pentru a domni, cu excepţia dreptului ereditar, el putea susţine că duşmanii săi îi impuseseră războiul civil, şi că el era cel mai potrivit pentru a recupera daunele provocate de acesta. El i-a cerut lui Duşan să înapoieze toate teritoriile imperiului pe care le cucerise după ruperea alianţei cu Cantacuzino. Acest aranjament i-ar fi lăsat pe sârbi cu fostele posesiuni bizantine din Albania, dar nu şi teritoriile care legau între ele Tracia bizantină, Tesalonicul şi Tesalia. Împăratul sârb şi-a amânat răspunsul, înţelegând că Ioan Cantacuzino era un adversar mult mai puternic decât înainte.

Apoi, la numai patru luni după ce Ioan VI preluase puterea, ciuma bubonică a reapărut în Bizanţ după o absenţă de aproape 600 de ani. La fel de virulentă, cunoscută de data aceasta ca Moartea Neagră, ea a pătruns în imperiu pe Drumul Mătăsii din China, adusă de şobolani pe vase sosite din Crimeea. Ca întotdeauna, ciuma a lovit cel mai puternic aproape tot ceea ce mai deţineau bizantinii, şi a avut un efect mai redus asupra teritoriilor îndepărtate de mare, stăpânite de turci, bulgari şi sârbi. Victimele sale fiind demnitarii şi contribuabilii din oraşe, ciuma a făcut mai mult rău Bizanţului centralizat şi monetarizat decât rivalilor săi mai primitivi.

Când Moartea Neagră l-a omorât pe guvernatorul bizantin al Tesaliei, Duşan a invadat atât Tesalia cât şi Epirul. Ioan VI i-a cerut ajutor aliatului său, emirul otoman, împotriva sârbilor, dar soldaţii otomani care au venit doar au jefuit Tracia bizantină. Împăratul i-a alungat pe otomani şi a construit o nouă flotă, dar aceasta a fost arsă de către invadatorii genovezi în docurile din Constantinopol. Sârbii au cucerit Epirul şi Tesalia,

şi au înaintat către Tesalonic. În cele din urmă zeloţii au înţeles că sârbii constituiau o alternativă mai proastă decât Ioan VI, şi l-au primit în cetate cu armata sa şi flota refăcută. El a pus stăpânire pe Tesalonic şi i-a alungat temporar pe sârbi. Dar după plecarea sa ei au revendicat ceea ce el cucerise.

Resemnat pe moment în faţa fragmentării imperiului, în 1350 Ioan VI a împărţit administrarea acestuia. El îi acordase deja fiului său mai vârstnic Matei autoritate în Tracia Occidentală, iar celui de-al doilea fiu, Manuel, Peloponesul bizantin, iar acum i-a încredinţat Tesalonicul lui Ioan V. Acest aranjament a funcţionat bine între membrii familiei Cantacuzino, care aveau încredere unul în altul, dar tânărul Ioan V a început să comploteze cu vecinul său Ştefan Duşan. Pentru a preîntâmpina un alt război civil, mama lui Ioan, Anna, s-a dus în Tesalonic unde şi-a convins fiul să părăsească oraşul împreună cu ea şi să ocupe principatul lui Matei Cantacuzino în vestul Traciei. Matei s-a retras împotriva voinţei sale în estul Traciei.

După câteva luni, Ioan V l-a atacat pe Matei, şi războiul civil a început din nou în 1352. Sârbii, bulgarii şi veneţienii îl susţineau pe Ioan V. Ioan Cantacuzino îşi sprijinea fiul cu ajutorul turcilor otomani. El şi aliaţii săi turci au biruit într-o bătălie în Tracia, alungându-l pe Ioan V la mama sa în Tesalonic. Detronându-l pe Ioan V ca rebel, Ioan Cantacuzino şi-a proclamat fiul Matei coîmpărat. Când patriarhul în funcţie a refuzat să-l încoroneze pe Matei şi a fugit la Ioan V, Cantacuzino a numit un nou patriarh. Aliaţii săi otomani au rămas în Tracia.

În 1354 un cutremur a năruit zidurile portului trac Callipolis (Gallipoli), ceea ce le-a dat posibilitatea turcilor aliaţi cu Ioan VI să-l cucerească. Când împăratul nu a reuşit să-i alunge, mulţi bizantini au înţeles că otomanii aveau de gând să rămână în Europa, constituind o gravă ameninţare pentru ceea ce mai rămăsese din Bizanţ. Venind ca ultima din şirul de contralovituri, ocuparea de către otomani a Callipolisului a discreditat orice pretenţie pe care o putea avea Ioan VI că el ar fi ajutat imperiul. Când Ioan V a sosit în ascuns în Constantinopol, mulţimea de partizani l-a aclamat şi s-a răsculat. Două săptămâni mai târziu, Ioan VI Cantacuzino a abdicat şi s-a retras în mănăstire ca monahul Ioasaf.

Două războaie civile, ciuma neagră şi cutremurul de la Callipolis, de care au profitat duşmanii turci, sârbi şi bulgari ai imperiului ca aliaţi ai unui pretendent bizantin sau altul, au ruinat imperiul. Ioan Cantacuzino

nu poate fi învinuit pentru că a rezistat inamicilor săi, care erau mult mai puţin competenţi decât el, sau pentru cutremure şi ciumă. Ca şi mai înainte în istoria Bizanţului, ciuma a avut efecte mai grave decât au recunoscut contemporanii, şi a împiedicat încercările lui Ioan VI Cantacuzino de a reface imperiul, care în alte condiţii s-ar fi putut finaliza. În momentul în care Ioan V a devenit împărat la vârsta de 23 de ani, situaţia Bizanţului era cu adevărat dezastruoasă.

Dacă Ioan VI Cantacuzino era capabil dar nepopular, Ioan V Paleologul era popular dar incapabil. Obsedat de Matei şi Manuel Cantacuzino, el a cerut ajutor papei pentru a lupta împotriva lor, şi nu turcilor otomani care înaintau. Când Ştefan Duşan a murit în 1355 şi imperiul rău a început să se dezintegreze, Ioan V nu a exploatat slăbiciunea sârbilor, ceea ce a permis unui moştenitor al despotatului Epir să refacă un stat separatist în Epir şi Tesalia. Doar Matei Cantacuzino i-a atacat pe sârbi, care l-au capturat şi l-au trimis la Ioan V. Nici când emirul otoman a murit de ciumă în 1362 Ioan nu a făcut nimic, şi chiar a respins o generoasă ofertă a veneţienilor pentru o alianţă împotriva turcilor. În schimb, Ioan s-a luptat cu bulgarii, a vizitat Ungaria, apoi a fost surprins că împăratul bulgar a refuzat să-i permită întoarcerea prin Bulgaria.

Ioan a rămas izolat în Ungaria până ce nepotul mamei sale, contele Amedeo de Savoia, a sosit în ajutorul lui cu o mică armată de cruciaţi. În 1366 Amedeo a recucerit Callipolisul de la turci şi i-a forţat pe bulgari să-i permită lui Ioan să treacă. Dar împăratul şi-a ratat şansa de a curăţa Tracia de turci, care la scurt timp au pus stăpânire pe Adrianopol. În schimb, Ioan s-a dus la Roma pentru a-şi renegocia datoriile şi a trece la catolicism în nume personal, un act care nu i-a impresionat nici pe bizantini şi nici pe occidentali. Împăratul a acceptat să cedeze veneţienilor mica dar strategica insulă Tenedos în schimbul anulării datoriilor sale, dar când a revenit la Constantinopol fiul său Andronic, regent temporar, a refuzat să renunţe la Tenedos. Veneţienii l-au reţinut pe împăratul insolvabil până ce fiul său mai mic Manuel a adus banii pentru a-l elibera.

La întoarcerea sa la Constantinopol Ioan a rămas pasiv în timp ce turcii se întindeau în Balcani şi îi înfrângeau pe sârbi. În 1372 Ioan a acceptat chiar să intre în relaţii de vasalitate faţă de emirul otoman Murad, care luase titlul de sultan. În faţa supunerii umilitoare a lui Ioan fiul său

Andronic s-a revoltat, dar a fost supus, întemniţat, şi orbit la un ochi la insistenţa sultanului. Dar în 1376 Andronic a scăpat din închisoare şi a obţinut sprijinul lui Murad după ce i-a promis să-i cedeze Callipolisul. Cucerind Constantinopolul cu ajutorul turcilor şi genovezilor, el s-a proclamat împărat sub numele de Andronic IV. Noul împărat şi-a aruncat în temniţă tatăl Ioan şi fratele Manuel, şi a predat Callipolisul sultanului.

Andronic a domnit doar trei ani până când Ioan şi Manuel au reuşit la rândul lor să fugă din închisoare la Murad. Se pare că i-au cerut ajutorul, promiţându-i în schimb Philadelphia, ultimul avanpost bizantin din Anatolia. Sprijiniţi de sultan şi veneţieni, el l-au răsturnat de la domnie şi l-au alungat pe Andronic din Constantinopol şi apoi au acceptat să-i cedeze controlul asupra regiunii Selymbria, aflată în apropierea capitalei. Manuel a primit Tesalonicul, în timp ce fratele lor mai mic Teodor a luat Peloponesul bizantin după moartea fostului său stăpânitor Manuel Cantacuzino. Otomanii au invadat şi mai multe teritorii în Serbia şi Bulgaria.

În Tesalonic, Manuel a recrutat o mică armată şi a convins mărunţii principi ai Epirului şi Tesaliei să se supună Bizanţului. Cu cincisprezece sau douăzeci de ani în urmă, o asemenea strategie ar fi reuşit să-i respingă pe turci. Dar acum sultanul a înţeles ce avea de gând Manuel şi l-a asediat în Tesalonic. Manuel a rezistat până în 1387, când a fugit din oraş, pe care otomanii l-au ocupat imediat. Doi ani mai târziu, Murad a murit într-o luptă victorioasă împotriva sârbilor, dar fiul său Baiazid a preluat imediat puterea.

În 1390 Baiazid a sprijinit un complot în favoarea nepotului împăratului, Ioan, fiul recent decedatului Andronic IV, care îi urmase tatălui său în Selymbria. Ioan a pus stăpânire pe cea mai mare parte a Constantinopolului şi s-a proclamat împărat ca Ioan VII. Dar bunicul său Ioan V a opus rezistenţă într-un port din capitală, şi cu ajutorul fiului său Manuel l-a gonit curând pe uzurpator. Sultanul l-a instalat din nou pe tânărul Ioan în Selymbria, dar l-a chemat pe Manuel la curtea sa, practic ca prizonier. Manuel a fost obligat să-i ajute pe turci să cucerească Philadelphia, bizantină doar cu numele, căci până în acel moment oraşul rezistase într-o izolare autonomă.

Ioan V a murit în 1391, la cincizeci de ani după încoronarea sa. Domnia lui a constituit o perioadă de dezastre aproape neîntrerupte, pe care nu le-a provocat el, dar pentru prevenirea cărora nu a făcut nimic. Este clar

că toate nenorocirile l-au copleşit, şi curând a decis că imperiul nu mai putea fi salvat. Această concluzie a fost probabil greşită în momentul victoriei sale din 1354, când imperiul încă mai deţinea câteva oraşe importante şi terenuri agricole bune, când sârbii nu-şi consolidaseră stăpânirea asupra nordului Greciei, iar turcii ocupau doar o bază precară în Europa. Cu toate acestea, la sfârşitul domniei lui Ioan, Bizanţul se afla cu adevărat într-o situaţie practic fără ieşire, deoarece otomanii îl înconjurau cu o putere superioară ca suzeranii săi recunoscuţi.

Ei l-ar fi putut deja cuceri dacă ar fi încercat, şi oricând ar fi încercat, ei se puteau aştepta să-l ia în stăpânire în cel mult câţiva ani.

Sfârşitul Bizanţului

Povestea supravieţuirii Bizanţului timp de încă şase decenii este remarcabilă, dar patetică. În acel moment, tot ceea ce mai rămăsese din aşa-zisul imperiu era Constantinopolul, câteva porturi în Tracia şi aproape jumătate din Pelopones. Dintre acestea, doar Constantinopolul, cu zidurile sale încă puternice, putea fi apărat împotriva unui atac hotărât al turcilor. Sultanul Baiazid l-a ţinut pe Manuel, succesorul preferat al lui Ioan V, la curtea sa de la Prusa, deşi Manuel a reuşit în cele din urmă să fugă pentru a fi încoronat la Constantinopol. În vârstă de 40 de ani, Manuel II era abil, avea experienţă şi tact, dar nu-şi făcea iluzii pentru poziţia sa. El i-a cerut cu umilinţă lui Baiazid să-l recunoască drept împărat, acceptând să-l ajute pe sultan în campania acestuia împotriva altor turci din Anatolia.

Baiazid era într-o poziţie bună, dar a exagerat. În 1393 el a anexat Bulgaria imediat ce împăratul ei vasal s-a revoltat. Apoi sultanul i-a chemat pe Manuel şi pe toţi ceilalţi vasali bizantini şi sârbi ai săi la Serrhes, lângă Tesalonic, unde când au ajuns au văzut că sunt toţi complet fără apărare. După ce i-a terorizat, le-a permis celor mai mulţi să plece nevătămaţi, dar l-a oprit pe Teodor, fratele lui Manuel. După ceea ce au considerat o scăpare de la moarte ca prin urechile acului, vasalii bizantini au devenit disperaţi. Teodor s-a refugiat pe domeniul său din Pelopones, în timp ce Manuel a ignorat solicitarea sultanului de a se prezenta la curtea acestuia. Mai degrabă

decât să se încreadă în Baiazid, împăratul a riscat să păstreze Constantinopolul până la ivirea unui posibil ajutor.

Sultanul a asediat oraşul în 1394. Împăratul se pregătise cum putuse mai bine, şi era sigur că veneţienii îl vor aproviziona pe mare. Regele Sigismund al Ungariei, deja îngrijorat că turcii ajunseseră la graniţele sale, era cu atât mai alarmat de asediul Constantinopolului, şi mulţi alţi occidentali şi-au dat seama de pericol. În 1396 Sigismund a adunat o mare armată cruciată formată din francezi, germani, polonezi şi alţii, şi a înaintat prin Bulgaria ocupată de turci până la Nicopole pe Dunăre. Baiazid a trebuit să vină de la Constantinopol la Nicopole, dar acolo armata sa i-a nimicit pe cruciaţi. Sigismund s-a numărat printre puţinii care au reuşit să scape, cu un vas veneţian în josul Dunării şi prin strâmtori.

Deşi Cruciada de la Nicopole a eşuat, Constantinopolul a câştigat ceva timp, şi a continuat să reziste cu ajutorul veneţienilor şi al genovezilor. În 1399 regele francez Carol VI a trimis o mică forţă de intervenţie sub comanda mareşalului Boucicault. Mareşalul l-a convins pe Manuel să revină cu el în Franţa pentru a cere mai multe întăriri, lăsându-l pe nepotul lui Manuel, fostul împărat Ioan VII, ca regent în oraşul asediat. Împăratul nu avea mari speranţe că rugămintea îi va fi satisfăcută, şi avea atât de puţină încredere în nepotul său încât şi-a lăsat soţia şi fiii la fratele său Theodor în Pelopones. Dar Manuel a hotărât că era mai bine să facă ceva decât să nu facă nimic.

În anul următor Manuel a debarcat în Veneţia, a călătorit prin nordul Italiei şi sudul Franţei, şi l-a vizitat pe regele Carol în Paris. Peste tot Manuel a fost primit cu căldură şi prietenie. Italia renascentistă şi Franţa erau deja entuziasmate de cultura greacă, iar împăratul impunător a făcut o impresie excelentă. El a petrecut Crăciunul în Anglia cu regele Henric IV înainte de a se întoarce la Paris. Carol, Henric, papa Bonifaciu IX şi diferite alte notabilităţi occidentale au promis să facă tot ce pot pentru Manuel, dar nu i-au oferit un ajutor concret. Nedorind să plece cu mâinile goale, împăratul a rămas în Franţa, în timp ce nepotul său Ioan rezista descurajat în Constantinopol.

Apoi, în 1402, Timur Lenk, care nu cu mult timp în urmă condusese o armată mongolă pentru a cuceri Turkestanul, nordul Indiei, Iranul şi

Irakul, a atacat sultanatul otoman. Într-o bătălie lângă Ancyra, Timur l-a înfrânt şi capturat pe sultanul Baiazid. Când Timur a restaurat micile emirate turceşti din Anatolia pe care otomanii le absorbiseră, fiii lui Baiazid au început să se lupte pentru restul sultanatului. Fiul cel mai vârstnic, Suleiman, care a luat partea europeană, dorea să evite orice conflict cu bizantinii şi latinii până ce îşi consolida puterea.

Prin urmare, renunţând la pretenţia otomană de suzeranitate asupra Bizanţului, Suleiman i-a cedat lui Ioan VII întreaga coastă a Traciei de la porturile bulgare de la Marea Neagră până aproape de Callipolis, plus o altă enclavă de coastă în jurul Tesalonicului pe care Ioan să o stăpânească atunci când Manuel se întorcea din Occident. Când Manuel a sosit în 1404, nu putea decât să confirme acceptarea acestor termeni generoşi. Prin acest tratat, şi alte concesii acordate veneţienilor, genovezilor şi sârbilor, Suleiman a contracarat orice posibilă alianţă creştină care i-ar fi alungat pe otomani din Europa. Nici măcar în următorii zece ani de război civil otoman nu s-a format o asemenea alianţă. Între timp Manuel a obţinut un control mai strâns asupra celor trei părţi ale imperiului când fratele său Theodor a murit în Pelopones, iar Ioan VII a murit în Tesalonic. Posesiunile împăratului au fost confirmate de câştigătorul final al războaielor civile otomane, Mehmed. Dar Bizanţul a rămas mult mai slab decât sultanatul otoman reunit.

După moartea lui Mehmed în 1421, fiul lui Manuel, Ioan, şi-a convins tatăl să susţină un pretendent la tronul otoman, Mustafa. Acesta a promis să cedeze bizantinilor Callipolisul, ceea ce ar fi putut duce la împărţirea posesiunilor otomane în părţi balcanice şi anatoliene separate. Dar sultanul legitim Murad II a scăpat repede de Mustafa, şi ca represalii a asediat Constantinopolul şi Tesalonicul. Constantinopolul a rezistat, dar bizantinii au amânat căderea Tesalonicului doar dându-l veneţienilor. În 1424, Manuel, cu sănătatea şubrezită, i-a cedat lui Murad cea mai mare parte din porturile trace pe care le mai stăpânea, în schimbul păcii.

Manuel a murit în anul următor şi a fost urmat la tron de Ioan VIII, fiul său în vârstă de 32 de ani, care, la fel ca şi tatăl lui, era un domnitor competent care nu avea prea mult peste ce domni. Ioan a încredinţat

Peloponesul bizantin la trei dintre fraţii săi, care, printr-o combinaţie de războaie şi căsătorii dinastice, au adăugat domeniilor lor cea mai mare parte a Peloponesului latin.

Rezistenţa în faţa otomanilor, care cuceriseră deja Tesalonicul, Serbia, Albania şi nordul Greciei, era imposibilă pentru puterea bizantinilor. Dar cel puţin Ioan avea o strategie care oferea o oarecare şansă de reuşită: unirea Bisericii cu Occidentul printr-un conciliu ecumenic, urmată de o cruciadă occidentală împotriva turcilor. Împăratul şi-a urmat planul cu cea mai mare grijă.

După lungi şi dificile negocieri şi pregătiri, în 1437 papa Eugeniu IV a aranjat traversarea în Italia a 700 de delegaţi răsăriteni, printre care se aflau şi împăratul, patriarhul Constantinopolului, şi reprezentanţi ai aproape tuturor marilor Biserici Răsăritene, până în Siria, Egipt, Georgia şi Rusia. În cursul următorilor doi ani, delegaţia răsăriteană a discutat în conciliu cu papa şi episcopii apuseni fiecare aspect relevant, mai întâi la Ferrara apoi la Florenţa. Principiul de bază adoptat a fost tolerarea reciprocă a tuturor practicilor şi doctrinelor existente, occidentalii acceptând hesychasmul, iar răsăritenii acceptând dreptul papei de a convoca concilii ecumenice. Deciziile finale ale conciliului au fost acceptate aproape în unanimitate, fiind aprobate chiar şi de muribundul patriarh de Constantinopol. În 1440, când împăratul şi delegaţii săi au părăsit Italia, papa a început organizarea unei cruciade cât mai mari posibil.

Deşi Unirea de la Florenţa a fost primită cu o mare şi îndârjită rezistenţă în Răsărit, împăratul a aplicat-o într-un mod discret, numind un patriarh unionist fără a proclama în mod oficial unirea. În pofida unui serios război civil în Ungaria, papa a făcut tot posibilul pentru a înainta cu pregătirea cruciadei. Cu sprijinul marilor puteri occidentale, în Ungaria s-a strâns o armată cruciată, iar la Veneţia o flotă cruciată. Sârbii, albanezii şi bulgarii s-au răzvrătit împotriva turcilor, pe când bizantinii au înaintat către nord din Peloponesul sub conducerea fratelui lui Ioan, Constantin. În 1444 sultanul Murad, îngrijorat, a oferit un armistiţiu prin recunoaşterea independenţei sârbilor. La început cruciaţii au acceptat, dar apoi au fost eliberaţi de promisiune de către un legat papal. În timp ce aproximativ

20.000 de cruciaţi au înaintat prin Bulgaria către Varna, la Marea Neagră, flota lor a pătruns în strâmtoare pentru a-l împiedica pe Murad să-şi aducă armata din Anatolia. Sultanul însă a reuşit să evite flota, a atacat armata cruciată la Varna cu un număr şi mai mare de oameni, şi a nimicit-o.

Evident, Cruciada de la Varna, chiar şi în condiţii total favorabile, n-ar fi putut alunga turcii otomani din Europa, dar ea a constituit o serioasă ameninţare pentru puterea lor, şi sultanul a înţeles acest lucru. Eşecul ei a întărit dominaţia deja copleşitoare a turcilor în Balcani. În scurt timp turcii l-au alungat pe fratele împăratului, Constantin, în Pelopones şi au restabilit statutul de vasali al bizantinilor. O cruciadă improvizată în 1448 de către unguri şi albanezi a constituit un nou eşec. În acelaşi an Ioan VIII a murit, după o domnie ce poate fi considerată un eşec onorabil. Deoarece nu avea copii, succesorul său a fost întreprinzătorul lui frate Constantin XI, în vârstă de 43 de ani.

Sultanul Murad a acceptat omagiul lui Constantin ca împărat şi al celor doi fraţi ai săi mai tineri ca stăpânitori subordonaţi ai Peloponesului. Din nefericire pentru Bizanţ, în 1451 Murad a murit, şi în cursul anului următor fiul şi moştenitorul său Mehmed (Mahomed) II a început pregătirile pentru un atac asupra Constantinopolului. Deşi profund descurajaţi de eşecul Cruciadei de la Varna, unii dintre cei cărora Constantin le-a cerut ajutorul au trimis câteva trupe, în primul rând veneţienii şi genovezii. În 1453 sultanul a asediat Constantinopolul, oferindu-se doar să cruţe vieţile celor care se predau. Zidurile oraşului erau aproape la fel de puternice ca şi mai înainte, dar Mahomed avea tunuri, pe care noile îmbunătăţiri le făcuseră mult mai eficiente împotriva fortificaţiilor.

După două luni de bombardamente, otomanii au deschis o breşă în ziduri şi au pătruns în oraş. Garnizoana bizantină a luptat aproape până la ultimul om, iar împăratul Constantin a murit şi el în luptă. Odată totul pierdut, mulţi italieni au fugit cu vasele lor. Sultanul a devastat cea mai mare parte a oraşului, executându-i pe demnitarii bizantini pe care i-a capturat. Apoi a început reclădirea şi repopularea Constantinopolului pentru a face din acesta capitala sa. A numit un nou patriarh al Constantinopolului, şi un timp le-a permis celor doi fraţi ai lui Constantin să continue să domnească

în Pelopones ca vasali ai săi. Plictisit de acest aranjament, în 1460 Mahomed le-a anexat pur şi simplu domeniile. În anul următor sultanul a cucerit Imperiul de Trapezunt, ultima rămăşiţă supravieţuitoare a Bizanţului.

O societate defensivă

Istoria bizantină de la 1204 la 1461 a luat o direcţie neaşteptată. Imperiul Bizantin, aparent distrus în 1204, a dat naştere celor trei state succesoare Niceea, Trapezunt şi Epir, toate curând pretinzând a fi Bizanţul refăcut. În 1261, unul dintre ele, Imperiul de Niceea, şi-a întemeiat pretenţia în mod rezonabil prin recucerirea Constantinopolului şi a mai bine de jumătate din teritoriul din 1204 al imperiului. Acest imperiu restaurat a rezistat circa patruzeci de ani, până ce turcii otomani şi propriii săi mercenari catalani i-au redus dimensiunile la jumătate, pierzând astfel baza anatoliană de la care s-a dezvoltat iniţial. Imperiul şi-a oprit declinul şi a continuat să existe încă treizeci de ani, până ce un distrugător război civil, ce a culminat cu o ciumă devastatoare, l-a redus la un spaţiu minuscul. Chiar şi după ciumă ceva ar fi putut fi salvat sub un împărat eficient, dar nu a apărut nici unul până ce Bizanţul a fost complet distrus. Chiar şi atunci el şi-a prelungit existenţa chinuitoare pentru încă şaizeci de ani.

Această ciudată istorie devine mai clară când înţelegem că micile şi tulburatele state succesoare bizantine au reprezentat o societate bizantină mult mai cuprinzătoare şi mai stabilă, ce a supravieţuit din fostul imperiu. În sensul cel mai larg, această societate includea toţi membrii Bisericii Răsăritene. Cu toate acestea, sârbii, bulgarii, ruşii şi georgienii, supuşii noilor principate române Valahia şi Moldova, şi creştinii rămaşi în patriarhatele răsăritene sub domnia lui Murad aveau toţi propriile lor limbi şi propria lor ierarhie bisericească, şi numai bulgarii fuseseră recent sub stăpânirea bizantină. Doar în sudul Balcanilor, în insulele din Marea Egee, şi în nordul şi vestul Anatoliei a supravieţuit o societate cu adevărat bizantină, într-un teritoriu ce reprezentase în mare imperiul în jurul anului 1190, după răscoala bulgarilor.

Regiunile în care societatea a rămas bizantină erau în majoritate, deşi nu exclusiv, vorbitoare de limbă greacă şi, conform standardelor vremii, urbanizate şi dezvoltate din punct de vedere economic. Cea mai mare parte a locuitorilor lor, şi în special notabilităţile, se considerau încă bizantini, urau stăpânirea latină, şi erau gata să se alăture oricărui potentat vorbitor de greacă ce părea capabil să refacă într-un fel Bizanţul. Din rândul acestor aşa-zişi bizantini au apărut susţinătorii celor trei state succesoare greceşti care s-au format după 1204. Acelaşi ataşament faţă de noţiunea de Bizanţ i-a inspirat pe supuşii bulgari, latini şi epiroţi care l-au sprijinit pe Ioan Vatatzes de Niceea după 1230, pe ceilalţi supuşi latini şi epiroţi care au fost alături de Mihail VIII după 1261, şi pe epiroţii şi tesalienii care s-au arătat în favoarea Imperiului Bizantin după ce propria lor dinastie s-a stins în 1318. Recunoscând Munţii Balcani şi marginea de nord-est a podişului anatolian ca limite naturale ale societăţii bizantine, statele succesoare bizantine şi-au confirmat ambiţiile în cadrul acestor graniţe.

Imperiul de Trapezunt a fost cel mai puţin agresiv dar şi cel mai longeviv dintre statele succesoare. Legătura sa pe uscat cu celelalte a fost dificilă chiar şi înainte ca selgiucizii să îl izoleze în 1214. După această dată împăraţii de Trapezunt, care îşi spuneau Marii Comneni, au deţinut doar coasta sud-estică a Mării Negre şi o parte din Crimeea, şi au fost mulţumiţi să păstreze ceea ce aveau. Ei au fost binecuvântaţi cu porturi bune situate pe marile rute comerciale, pământ fertil şi apărarea naturală a înalţilor Alpi Pontici pe o parte şi a mării pe cealaltă. Marii Comneni au evitat războiul acceptând pe rând suzeranitatea selgiucizilor, mongolilor, bizantinilor şi otomanilor, uneori chiar mai multe odată. Cu toate acestea, între 1340 şi 1349 trapezuntinii s-au implicat în lupte civile ca cele din principalul Imperiu Bizantin, cu împăraţi rivali şi facţiuni rivale. Aceste lupte, ca şi apariţia în 1347 a Morţii Negre, au dus la pierderea părţii de vest a imperiului în mâinile turcilor şi probabil a Crimeii în mâinile genovezilor şi ale mongolilor. Deşi micul imperiu şi-a revenit ceva mai bine decât Bizanţul propriu-zis, a fost întotdeauna slab, şi dacă turcii ar fi vrut l-ar fi putut cuceri cu mult timp înainte de 1461.

Despotatul de Epir, care pentru scurt timp a devenit Imperiul de Tesalonic, avea, la fel ca şi Trapezuntul, o bază bine apărată de munţi şi

de mare, dar care se afla departe de Constantinopol. Capitala epirotă Arta era un oraş destul de mic, şi deşi Tesalonicul era unul mare, imperiul său nu a reuşit să prospere. Faptul că Epirul a jucat un rol important s-a datorat în principal domnitorilor săi Mihail I, Teodor şi Mihail II Ducas, ale căror talente au fost pe măsura ambiţiilor lor. Ei au atacat ori s-au alăturat vecinilor lor cu o abilitate uluitoare, au obţinut mari câştiguri, iar în final au pierdut mare parte din acestea. Chemându-i adesea în ajutor pe latini, ei i-au trădat în special pe bizantinii din Niceea, şi apoi Imperiul Bizantin restaurat. Cu toate acestea, membrii familiei Ducas au menţinut Epirul, împreună cu mai vechea lor cucerire Tesalia, şi şi-au păstrat loialitatea supuşilor lor atâta vreme cât a durat dinastia.

Imperiul de Niceea a fost cel mai de succes dintre cele trei Bizanţuri aspirante. Unul dintre avantajele lui a fost baza sa în cel mai bogat şi cel mai strategic localizat teritoriu, nord-vestul Anatoliei, aflat dincolo de strâmtoare în faţa Constantinopolului. Un alt avantaj l-a constituit înţelepciunea domnitorilor săi de la Teodor I Lascaris la Mihail VIII Paleologul, care adeseori şi-au creat ei înşişi oportunităţile. Printre acestea s-au numărat atenta organizare a statului şi crearea unui patriarhat în exil de către Teodor I, baterea de hyperperi şi expansiunea în Europa a lui Ioan Vatatzes, şi anexarea de către Mihail VIII a unei părţi din Pelopones, ca şi neobositele sale ofensive militare şi diplomatice. După 1261, deţinerea Constantinopolului, deşi distrus de latini, i-a oferit imperiului restaurat o capitală uşor de apărat, care îi aducea venituri mari din impozite şi era deosebit de prestigioasă. O dată ce Mihail VIII şi-a restabilit suzeranitatea asupra Epirului, Tesaliei şi Trapezuntului, în afara autorităţii sale se afla prea puţin din lumea bizantină, doar câteva dintre insulele greceşti şi aproximativ un sfert din Grecia continentală, toate stăpânite de latini.

Vestul Anatoliei oferise resursele care i-au dat posibilitatea Imperiului de Niceea să se dezvolte, contribuind probabil cu circa jumătate la veniturile lui Mihail VIII. Mihail şi fiul său Andronic s-au străduit să apere Anatolia, deşi eforturile lui Andronic au eşuat în mod dezastruos, iar bizantinii par să fi renunţat la ea doar după înfrângerea lui Andronic III din 1329. Cu o apărare competentă Anatolia ar fi putut cu siguranţă să fie păstrată, aşa cum fusese neîntrerupt timp de două secole în pofida lipsei

unor frontiere naturale favorabile. Dar felul în care turcii otomani au cucerit-o, ocupând regiunile rurale şi înfometând oraşele, a făcut dificilă refacerea sa. Deoarece mulţi turci s-au stabilit acolo, şi mulţi bizantini au fugit din Anatolia în Europa, regiunea a devenit în principal turcă şi musulmană. Populaţia creştină rămasă nu dorea o recucerire bizantină, şi o parte a ei, în special în sate, s-a convertit la islamism.

O dată cu pierderea Anatoliei, graniţa răsăriteană clară pentru Bizanţ o constituia strâmtoarea. Andronic III şi Ioan Cantacuzino doreau în mod evident, şi aproape au obţinut, un imperiu constând din întreaga Europă aflată la sud de Munţii Balcani. Începând cu 1261, bizantinii deţinuseră cea mai mare parte a acestei regiuni: ţinuturile agrare din Tracia, Macedonia şi Peloponesul. Cucerirea Epirului şi a Tesaliei a adus mai mult pământ fertil şi a scurtat graniţa de sud, în timp ce supunerea vizată a latinilor din Pelopones ar fi adăugat şi mai mult pământ arabil şi mai multe păduri şi ar fi întregit controlul bizantin asupra Greciei.

Cucerirea de către otomani a Callipolisului în 1354 a zădărnicit curând planurile bizantine în privinţa Greciei şi Traciei. La început, turcii au părut mai interesaţi să jefuiască decât să cucerească, dar când au devastat oraşele au descoperit că le puteau lua şi în stăpânire. Deoarece numărul coloniştilor turci era redus iar populaţia creştină nu mai avea unde să se refugieze în siguranţă, teritoriile cucerite de otomani au rămas în mare măsură creştine şi vorbitoare de limbă greacă. După 1453 Balcanii au rămas în general creştinii, cu excepţia Constantinopolului însuşi, unde sultanul a adus un mare număr de turci.

Mihail VIII a adus imperiului o adăugire valoroasă şi de durată atunci când a smuls sud-estul Peloponesului ca răscumpărare pentru Guillaume de Villehardouin. Provincia bizantină nu reprezenta decât circa un sfert din peninsulă, dar era cea mai bună parte a ei, valea fertilă din care Sparta se ridicase pentru a deveni stăpâna Greciei antice. Capitala ei, Mistra, se afla lângă Sparta, dar pe un deal mai uşor de apărat. De aici bizantinii au recucerit în ritm lent dar constant restul Peloponesului, până ce provincia a ajuns să rivalizeze ca importanţă cu izolatul Constantinopol. Imperiul reprezenta de asemenea o putere în Marea Egee din timpul lui Ioan Vatatzes de Niceea, care a cucerit marile insule din apropierea Anatoliei

şi a sprijinit grecii rebeli din Creta veneţiană. Sub Mihail VIII mercenarul veneţian Licario a pus stăpânire pentru Bizanţ pe cea mai mare parte din Eubeea şi alte câteva insule egeene, şi deşi Andronic II a pierdut din nou majoritatea lor, imperiul a păstrat câteva insule în nord până la sfârşit.

În pofida răspândirii revoltelor regionale în imperiu în preajma anului 1204, şi a conflictelor şi slăbiciunii statelor bizantine succesoare, după cea de A Patra Cruciadă regionalismul bizantin şi-a pierdut mult din atractivitate. Niceea, Epirul şi Trapezuntul erau mai degrabă state dinastice decât state regionale, după cum o dovedeşte prăbuşirea Epirului după stingerea familiei Ducas. În Niceea, singurul stat succesor în care dinastiile s-au schimbat, îndepărtarea lui Ioan IV Lascaris de către Mihail Paleologul a creat o opoziţie care a durat timp de jumătate de secol, până la încheierea schismei arsenite. Dinastia Paleologilor, în mare măsură lipsită de succes, a devenit cea mai durabilă a Bizanţului, în afară de Marii Comneni din Trapezunt. Devotamentul maselor faţă de Paleologi l-a împiedicat pe capabilul Ioan VI Cantacuzino să devină un cârmuitor eficient. Deşi membrii fiecărei dinastii s-au luptat în mod repetat, ei au reuşit să păstreze intactă loialitatea dinastică a supuşilor lor. Se pare că după A Patra Cruciadă cei mai mulţi bizantini au simţit o nevoie imperioasă de a-i sprijini pe conducătorii lor ereditari împotriva duşmanilor străini.

Cu toate acestea, diviziunea între magnaţi şi negustori s-a menţinut, şi s-a agravat în timpul luptelor civile între cantacuzinişti şi regalişti. Dar cea mai mare parte a magnaţilor cantacuzinişti, care se aflau încă la conducerea armatei şi fuseseră întotdeauna mai bogaţi decât negustorii sau demnitarii, s-au aflat în dezavantaj şi în cele din urmă au pierdut războiul. E posibil să se fi aşteptat la un profit din sentimentele lor antilatine, deoarece erau în general mai ostili faţă de latini decât regaliştii, iar mama lui Ioan V, Anna de Savoia, era italiancă. Dar cantacuzinistii îi priveau mai favorabil pe turci, care deveniseră o ameninţare mai serioasă decât latinii. În primul rând, regaliştii aveau un împărat legitim, iar declaraţiile de loialitate ale lui Ioan Cantacuzino faţă de Ioan V nu arătau o convingere totală, chiar şi înainte să renunţe la ele.

În lupta acelei perioade din Trapezunt, tabăra formată în majoritate din magnaţi a pierdut de asemenea în faţa unei tabere formate în mare parte

din birocraţi şi negustori, care sprijineau împăraţii consideraţi de mase legitimi. Deşi principala caracteristică a acestor tulburări civile a fost triumful legitimităţii, o dată cu dezvoltarea oraşelor şi a comerţului negustorii par într-adevăr să fi câştigat avere şi putere, iar pierderile teritoriale au afectat cu siguranţă proprietăţile magnaţilor. Un semn al schimbării balanţei averii o reprezintă faptul că spre sfârşitul secolul al XIV-lea unii magnaţi au început să investească în comerţ.

După ce A Patra Cruciadă a distrus vechiul guvern central bizantin, unii foşti oficiali şi-au găsit un loc în Niceea, Trapezunt şi poate Arta, dar birocraţiile formate acolo au fost mult mai mici şi mai slabe decât cea care fusese înainte la Constantinopol. Principalii demnitari ai statelor succesoare erau în aceeaşi măsură curteni ca şi birocraţi, mai degrabă servind împăratul decât imperiul. Imperiul de Niceea şi mai târziu Imperiul Bizantin restaurat au acordat vechi titluri onorifice bizantine precum cezar şi despot, cel din urmă pentru conducătorii Epirului atunci când se presupune că se supuneau autorităţii imperiale. Imperiile niceean şi bizantin restaurat aveau o birocraţie condusă de un *mesazon* şi un mare logothet, o armată aflată sub comanda unui mare domestic, şi o flotă în fruntea căreia se afla un mare duce. Themele ţineau în mare parte de trecut, iar provinciile erau încredinţate unor guvernatori civili şi militari regionali, ce-şi aveau reşedinţa în principalele oraşe. Ioan VI a fost primul care a început să împartă imperiul în domenii separate pentru membrii familiei imperiale, practică potrivită pentru un imperiu care în acel moment consta din enclave izolate.

Deşi armata lui Mihail VIII a avut probabil cel puţin 10.000 de soldaţi permanenţi, în perioada sa de maximă dezvoltare, armata niceeană dinaintea sa şi armata bizantină de după el par să fi fost mai mici, cu excepţia scurtei perioade când Andronic II a angajat Marea Companie Catalană. Până la reducerile aplicate de Andronic, armata şi flota s-au descurcat bine în apărarea graniţelor îndepărtate ale imperiului împotriva numeroşilor săi duşmani, dar erau mult prea răspândite şi greu de plătit. După aceea, se pare că armata şi flota mai reduse n-au mai ţinut pasul, fiind incapabile să păstreze Anatolia şi insulele, şi nici să ţină sub control catalanii sau alţi mercenari străini.

În 1320, armata şi flota lui Andronic fuseseră reduse la circa 4.000 soldaţi şi 3.000 de vâslaşi. Aceştia puteau apăra regiunea balcanică a imperiului, dar nu şi teritoriile rămase din Anatolia. Deoarece plata lor nu ridica probleme deosebite, Andronic ar fi trebuit să angajeze mai mulţi oameni şi să încerce să păstreze mai mult teritoriu, dar el nu a învăţat niciodată lecţia că reducerile costă mai mult în venituri decât aduc economie în cheltuieli. Armata lui Andronic III pare să fi fost ceva mai numeroasă decât cea a bunicului său, iar după domnia lui principala cauză a dezastrelor militare ale imperiului au constituit-o luptele civile mai degrabă decât cheltuielile militare reduse.

Până la domnia lui Andronic II, o mulţime de scutiri de impozite şi acordări de *pronoia* reduseseră în mod considerabil veniturile statului. Guvernul pare să fi încasat pe cap de locuitor în medie jumătate din ceea ce colecta în secolul al XI-lea. Una dintre reduceri o constituiau acordările de *pronoia*, de care beneficiau circa 500 de membri ai cavaleriei grele, ce ofereau unele servicii de o oarecare valoare în schimbul impozitelor pe care le încasau. Dar cea mai mare parte a scăderii veniturilor în aceste trei secole se datora fie corupţiei făţişe, sau dipenselor acordate în timp curtenilor, rudelor imperiale sau Bisericii.

Această pierdere nu reprezenta însă o scădere generală a prosperităţii. Până la apariţia Morţii Negre, economia bizantină pare să fi fost înfloritoare, dovadă stând marile sume de bani pe care negustorii şi magnaţii au putut să le risipească în războaiele civile, şi marile profituri realizate în Bizanţ de veneţieni şi genovezi. Cifrele păstrate pentru taxele comerciale în Constantinopol arată că negoţul s-a dezvoltat în mod semnificativ între secolele al XII-lea şi al XIV-lea. Apariţia Imperiului de Niceea, a Serbiei lui Ştefan Duşan, şi a otomanilor dovedeşte că teritoriul bizantin putea încă întreţine unele state puternice. Declinul Imperiului Bizantin a avut loc din alte motive decât sărăcia supuşilor săi.

Creşterea generală a populaţiei care începuse în secolul al VIII-lea a continuat până în perioada Morţii Negre, acolo unde poate fi măsurată în Europa şi regiunea mediteraneană. Nimic nu sugerează că războaiele purtate pe pământ bizantin au dus la mai mult decât întreruperi locale şi temporare. Pe măsură ce densitatea demografică a crescut în Bizanţ, tot

mai mult pământ a fost cultivat, iar proprietăţile ţăranilor au devenit mai mici. Magnaţii, dispunând de resurse superioare, au continuat să cumpere pământurile ţăranilor, iar arendele pe care le cereau au devenit mai mari, căci pământul era mai solicitat decât forţa de muncă. Cu toate acestea, nu a avut loc o depresiune economică pe scară largă. Chiar şi când invaziile catalane au produs foamete în Tracia bizantină, Bulgaria aflată la nord a putut să furnizeze un surplus de grâne pentru a compensa lipsa.

Bizantinii, la fel ca şi veneţienii şi genovezii, au beneficiat de pe urma dezvoltării comerţului pe Marea Neagră. Grânele, blănurile şi sclavii din Hanatul Mongol al Hoardei de Aur s-au adăugat mărfurilor care veneau din China pe vechiul Drum al Mătăsii. Cea mai mare parte a acestui comerţ trecea prin porturile Crimeii sau prin Trapezunt, şi aproape tot prin portul Constantinopolului. Deşi capitala nu a mai putut reveni la dimensiunile sale din 1203, economiile mai puţin centralizate ale diferitelor state care au apărut după A Patra Cruciadă au determinat dezvoltarea altor oraşe precum Tesalonicul, Adrianopolul, Mistra, Trapezuntul, şi Arta. Cu toate acestea, volumul comerţului care trecea prin teritoriile bizantin şi trapezuntin dovedeşte că Moartea Neagră a afectat Bizanţul şi Trapezuntul în mod disproporţionat. În timp ce majoritatea celorlalte puteri s-au restabilit rapid după ciumă şi şi-au reluat dezvoltarea, otomanii, care suferiseră mai puţin, şi-au revenit cel mai bine, şi prin cuceririle lor au împiedicat refacerea bizantină.

Cu toate că insuccesele bizantine din această perioadă au fost în mare măsură cauzate de greşelile făcute de bizantini, mulţi dintre aceştia îi învinuiau pe străini pentru situaţia lor precară, şi nu pe nedrept. Nu numai cea de A Patra Cruciadă în sine, dar şi distrugerile aparent prosteşti făcute de cruciaţi după victoria lor erau greu de justificat şi aproape imposibil de înţeles pentru bizantini. Veneţienii, genovezii, sârbii, bulgarii, şi turcii au exploatat în repetate rânduri slăbiciunea Bizanţului în cursul secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea, rupând tratatele de pace cu imperiul mai des decât şi-a rupt imperiul tratatele sale cu ei. Chiar dacă o asemenea exploatare ţinea de obicei doar de politică, bizantinii în mod evident erau plini de resentimente. Deşi unii europeni occidentali au

încercat să ajute prin cruciade, acestea au eşuat, spre deosebire de A Patra Cruciadă care îi înfrânsese pe bizantini. În această situaţie, unii bizantini ar putea fi iertaţi pentru convingerea lor că nu se puteau încrede decât în propria lor familie.

O Renaştere pierdută

Societatea şi cultura care s-au dezvoltat după 1204 în spaţiul fostului imperiu au supravieţuit după 1453 în aproximativ acelaşi teritoriu. Limba greacă, la fel ca multe mentalităţi şi obiceiuri bizantine, a rămas larg răspândită în fostele teritorii bizantine. Alterată într-o oarecare măsură de cuvinte de împrumut din italiană şi turcă, şi oarecum îngrădită de turcizarea Anatoliei Centrale, greaca a continuat să fie limba predominantă în Grecia, Tracia, insulele egeene, Cipru şi coastele anatoliene. Biserica Bizantină, care a păstrat tradiţia bizantină mai mult decât a făcut-o limba, a supravieţuit cu şi mai puţine reduceri şi modificări. În cursul tuturor tulburărilor din secolul al XIII-lea până în cel de al XV-lea, patriarhatul de Constantinopol şi-a păstrat rolul conducător în cadrul Bisericii vorbitoare de greacă, şi autoritatea asupra majorităţii creştinilor ruşi, bulgari, sârbi, români şi georgieni.

Cu toate că unul dintre principalele scopuri ale celei de A Patra Cruciade fusese reunirea Bizanţului cu Biserica Romană, din acest punct de vedere cruciaţii au avut şi mai puţin succes decât în menţinerea Imperiului lor Latin. Spre deosebire de cuceririle turceşti, care au dus la extinderea continuă a Islamului în detrimentul creştinătăţii răsăritene, ocupaţia latină a atras prea puţini creştini răsăriteni către o unire de durată cu Roma. Patriarhatul de la Niceea, deşi creat în exil de un stat succesor cu o legitimitate îndoielnică, a câştigat uşor în competiţia cu patriarhatul latin care deţinea atunci biserica Sf. Sofia din Constantinopol. În cadrul Imperiului Latin şi al Bisericilor sale subordonate, clerul latin a fost acceptat doar în silă de cel autohton şi de mireni. Conducătorii şi masele largi din Epir, Trapezunt, Bulgaria şi Serbia, chiar şi atunci când se aflau în război

cu Niceea sau cu Imperiul Bizantin restaurat, recunoşteau în general patriarhatul de Constantinopol restabilit la Niceea.

Cu toate acestea, majoritatea lor s-au abţinut de la această recunoaştere când însuşi patriarhatul a aderat la unirea Bisericii cu Apusul. Ura pentru latini s-a manifestat puternic împotriva Unirii de la Lyon din 1274, dar şi împrejurările i-au fost potrivnice. Latinii nu au făcut nimic pentru a o promova, în afară de a opri o cruciadă antibizantină aflată deja în desfăşurare. Mihail VIII, după ce provocase schisma arsenită prin orbirea predecesorului său, dobândise o reputaţie proastă pe care i-a transmis-o oricărui patriarh pe care l-a ales şi oricărei cauze pe care a îmbrăţişat-o. Înainte de a încheia unirea, împăratul nu se consultase cu nici o persoană importantă, nici măcar cu propriul său patriarh Iosif, a cărui opoziţie a dus la schisma iosefită. Unirea ar fi obţinut probabil o acceptare mai largă în Bizanţ şi ar fi avut în cele din urmă o şansă de succes dacă ar fi păstrat sprijinul papalităţii şi l-ar fi câştigat pe cel al lui Andronic II, care avea mai puţin duşmani decât avusese tatăl său. Condamnarea Unirii de la Lyon alături de condamnarea violentă a unioniştilor a făcut ca unitatea Bisericii să fie şi mai greu de obţinut decât înainte.

O dată cu sfârşitul schismelor iosefită şi arsenită, Biserica Bizantină şi-a recăpătat cel puţin propria unitate internă, şi a părut pregătită pentru o coexistenţă paşnică cu Biserica Romană până la apariţia hesychasmului. Deşi practicile hesychaste în sine nu reprezentau o abatere majoră de la formele anterioare de misticism, cele mai exagerate afirmaţii legate de ele i-au înfuriat pe unii bizantini eruditi şi proocidentali. Curând, identificarea cu tabăra cantacuzină în războiul civil a făcut doctrinele hesychaste şi mai contestate. Cu toate acestea, în compromisul de istovire care a pus capăt războiului, ele au câştigat aprobarea oficială în pofida înfrângerii cantacuziniştilor. În acel moment bizantinii erau atât de sătui de controversă încât Ioan V a putut să se supună Bisericii Romane fără a întâmpina obiecţii din partea patriarhului Philotheos, un hesychast înflăcărat şi fost cantacuzinist care nu avea nici un interes pentru unionism.

Deşi în anii următori a fost evidentă o creştere a toleranţei reciproce între Bisericile Răsăriteană şi Romană, eşecul atent pregătitei Uniri de la Florenţa nu e greu de explicat. Şansa sa de succes depindea de Cruciada

de la Varna. Dacă această cruciadă ar fi reuşit să restabilească statutul de stat independent şi viabil pentru Serbia, Bulgaria şi Bizanţ, pe care apusenii au continuat să le ajute, sentimentul unionist s-ar fi răspândit probabil în Răsărit, şi în timp schisma s-ar fi putut stinge. Dar o dată ce cruciada a eşuat, o cucerire otomană totală a Balcanilor a devenit aproape inevitabilă, şi otomanii nu puteau privi colaborarea dintre supuşii lor creştini şi creştinii apuseni decât ca fiind neloială. Unionismul nu era compatibil cu unitatea internă şi înţelegerea cu turcii de care avea nevoie Biserica Bizantină dacă urma să supravieţuiască în calitate de instituţie sub stăpânire turcească.

Deşi otomanii au încurajat puternic convertirea la islamism în Anatolia, unde, prin confiscarea proprietăţilor bisericeşti, au slăbit mult clerul local, în Balcani ei au acceptat menţinerea creştinismului în viitorul apropiat şi au recunoscut episcopii ca fiind conducătorii populaţiei creştine. Cu toate că otomanii au desfiinţat patriarhatele sârb şi bulgar, Mahomed II a restabilit patriarhatul de Constantinopol în anul următor cuceririi oraşului. Împăratul şi-a asumat prerogativa unui împărat bizantin de a alege un patriarh, şi a numit un antiunionist îndârjit, Gennadios II Scholarios. În absenţa unor competitori serioşi pentru conducerea Bisericii Răsăritene, patriarhatul a câştigat aprobarea generală a creştinilor răsăriteni, chiar şi în Rusia şi Georgia independente.

La fel ca şi ierarhia ecleziastică, după cuceririle latine şi turceşti mănăstirile bizantine au supravieţuit sau şi-au revenit destul de bine în Balcani, dar mai puţin bine în Anatolia. O dată cu distrugerea sau declinul majorităţii centrelor monastice anatoliene, mănăstirile şi sihăstriile de la Muntele Athos au devenit mai importante ca oricând, atrăgând călugări din Serbia, Bulgaria, Rusia şi Georgia, ca şi din statele succesoare bizantine. Mănăstirile athonite şi-au mărit proprietăţile deja extinse, şi victoria aprobării practicii şi doctrinei lor hesychaste le-a mărit prestigiul. În peninsula lor izolată, unde nu făceau politică, mănăstirile au fost mai puţin afectate de cucerirea turcească decât restul lumii bizantine.

Cel mai influent teolog al vremii a fost hesychastul Grigore Palamas, călugăr athonit provenind dintr-o familie aristocratică şi cu o educaţie solidă, pe care Ioan VI l-a numit arhiepiscop de Tesalonic. Palamas şi-a

câştigat renumele apărând doctrina hesychastă împotriva călugărului erudit Varlaam de Calabria, care a denunţat-o ca antiintelectuală şi neortodoxă, şi a fost condamnat ca eretic în conciliul lui Ioan Cantacuzino din 1341. Teologia lui Palamas, care a devenit cunoscută sub numele de palamism, consta din argumentul tradiţional şi argumentat că hesychasmul era un mijloc de a-L cunoaşte pe Dumnezeu. Cu toate că mai târziu doctrina hesychastă a fost acceptată de Biserica Romană la Conciliul de la Ferrara–Florenţa, unii palamiţi aveau în mod indiscutabil tendinţe antioccidentale şi antiintelectuale, şi şi-au urmărit cu ranchiună oponenţii învinşi.

Dar palamismul a fost în felul său parte dintr-o înflorire generală a culturii superioare în Bizanţ, care a părut să sfideze majoritatea direcţiilor politice, sociale şi economice. Deşi Bizanţul nu fusese niciodată mai mic, mai slab, mai sărac şi mai xenofob decât era în această perioadă, cărturarii şi artiştii lui au dovedit mai multe cunoştinţe, mai mult talent şi chiar o deschidere mai mare către influenţele externe decât înainte. Din ceea ce păreau a fi ingredientele unei epoci întunecate, Bizanţul a creat o renaştere invidiată şi rivalizată de cărturarii şi artiştii renaşterii contemporane din Italia. Este adevărat, cea mai mare parte a formelor de erudiţie şi artă sunt atât de ieftine încât chiar şi o societate sărăcită şi le poate permite dacă vrea, iar erudiţii şi artiştii bizantini se numărau printre bizantinii cei mai puţin xenofobi. Cu toate acestea, renaşterea culturală a fost un fapt remarcabil, şi trebuie explicată.

După toate aparenţele, cea de A Patra Cruciadă ar fi trebuit să paralizeze cultura bizantină. Incendiile şi vandalismul care au însoţit la Constantinopol cruciada au distrus atât de multe manuscrise încât mai târziu cărturarii bizantini au putut face referire la texte greceşti doar cu puţin mai numeroase decât cele care au supravieţuit până astăzi, deşi cărturarii dinaintea lor consultaseră de două ori mai multe. Cruciada a adus dispariţia şcolilor din Constantinopol unde primiseră educaţie demnitarii laici şi ecleziastici ai imperiului. Guvernul mai mic şi mai sărac stabilit la Niceea, şi guvernele şi mai mici şi mai sărace de la Trapezunt şi Arta puteau susţine un număr mult mai redus de demnitari, şcoli, dascăli, cărturari şi artişti decât cei din Imperiul Bizantin de dinainte. Oficialii şi

aristocraţii aveau şi ei mai puţini bani de cheltuit pe patronajul artistic. Deoarece cărturarii şi artiştii adeseori se pregătesc, se încurajează şi se inspiră reciproc, reducerea comunităţilor cărturăreşti şi artistice bizantine ar fi trebuit să prejudicieze în mare măsură activitatea ştiinţifică şi arta. De fapt, cel mai important cărturar al generaţiei născute în jurul anului 1200, Nikephoros Blemmydes, a trebuit să cutreiere lumea bizantină pentru a găsi cărţi şi dascăli împrăştiaţi în întregul imperiu.

Cea mai plauzibilă explicaţie pentru începutul renaşterii culturale este faptul că bizantinii instruiţi au privit catastrofa celei de A Patra Cruciade şi competiţia cu Renaşterea italiană ca o provocare intelectuală. Având un sentiment de superioritate faţă de occidentali şi un trecut glorios de recuperat, bizantinii au încercat să anuleze A Patra Cruciadă în termeni atât culturali cât şi politici. Astfel, Ioan Vatatzes şi-a trimis fiul Teodor II să studieze cu Blemmydes, atât Ioan cât şi Teodor au încercat să-l convingă pe Blemmydes să accepte o catedră de profesor al statului, iar după redobândirea Constantinopolului Mihail VIII a redeschis şcoala publică de filosofie şi academia patriarhală închise în 1204. O mulţime de cărturari au început să copieze şi să studieze toate manuscrisele greceşti pe care le-au putut găsi. Odată începută, renaşterea culturală a căpătat avânt, deşi sentimentul că direcţiile bizantine erau singurele corecte i-a făcut încă pe mulţi cărturari să se opună tolerării practicilor occidentale necesară pentru unitatea Bisericii.

După ce Nicetas Choniates s-a refugiat la Niceea pentru a-şi termina opera, nici un bizantin contemporan nu a scris o istorie a evenimentelor confuze şi triste din exil. Apoi, studentul lui Blemmydes Georgios Akropolites, primul profesor de filosofie sub Mihail VIII, a continuat istoria lui Choniates până la redobândirea Constantinopolului, un sfârşit glorios care a dat poveştii anterioare o temă potrivită. Deşi de dimensiuni reduse, istoria lui Akropolites este clasică, şi a fost suficientă pentru a reînvia vechile tradiţii. Ea şi-a găsit continuarea la studentul lui Akropolites Georgios Pachymeres, profesor la şcoala patriarhală redeschisă, care a ajuns înainte să moară până la evenimentele din 1308. Spre deosebire de Akropolites, Pachymeres a istorisit totul în detaliu, şi ca şi Nicetas Choniates a încercat să înţeleagă ceea ce el considera, pe drept cuvânt, o perioadă a catastrofelor. O jumătate

de secol mai târziu au apărut două istorii încă şi mai lungi şi la fel de pesimiste. Nikephoros Gregoras, care, ca unul dintre puţinii cantacuzinişti antipalamiţi, a fost în tabăra învinşilor atât în teologie cât şi în politică, a scris o relatare vie dar partizană a anilor de la A Patra Cruciadă la 1359, chiar înainte de moartea sa. Apoi însuşi împăratul Ioan VI a scris nişte memorii elocvente şi inteligente ce acoperă întreaga perioadă a războaielor civile din 1320 până în 1356.

Cea mai mare parte a cărturarilor vremii erau adevăraţi oameni ai Renaşterii prin multilateralitatea lor. Istoricul Akropolites era şi filosof, teolog al unirii Bisericilor, funcţionar public şi general; Pachymeres era filosof, funcţionar public, retor şi matematician; Gregoras, teolog antipalamit, retor, matematician şi om de ştiinţă; iar Cantacuzino, teolog palamit, general, şi împărat. Şi alţii aveau diverse talente. *Mesazon*-ul lui Andronic II, Theodor Metochites, era filosof, eseist, astronom, hagiograf şi poet. Contemporan cu Metochites, Maximus Planudes era matematician, retor, geograf, grămătic şi comentator al textelor greceşti. Demetrios Cydones, *mesazon* al lui Ioan VI şi Ioan V, era un teolog antipalamit şi unionist, şi un orator şi filosof cunoscut pentru elegantele sale scrisori. Bizantinii instruiţi poate că nu erau prea numeroşi dar activitatea lor era neobosită.

Deşi aceşti scriitori aveau un mare respect pentru literatura greacă antică, ei o cunoşteau suficient de bine pentru a o folosi din plin, pentru a o critica şi uneori chiar a o depăşi. Gregoras a încercat în tinereţe să-l convingă pe Andronic II să refacă tot mai imprecisul Calendar iulian. Demetrios Triclinius, student al lui Planudes, a descifrat de mult uitatele reguli ale metrului grec clasic şi le-a folosit pentru a corecta textele tragediilor greceşti. Planudes însuşi a scris un tratat pentru promovarea folosirii cifrelor arabe, şi i-a tradus în greacă pe Cicero, Ovidiu, Sf. Augustin şi alţi autori latini. Cydones l-a tradus pe Toma d'Aquino.

Primul cărturar bizantin care şi-a câştigat renumele în Europa Occidentală a fost Varlaam de Calabria, teolog antihesychast, ale cărui cunoştinţe includeau filosofia, matematica, astronomia şi limba italiană. După condamnarea sa în 1341, Varlaam a ajuns la curtea papală de la Avignon, a trecut la catolicism şi a creat o impresie atât de puternică prin cunoştinţele sale încât a primit o episcopie în Calabria sa natală. După

Varlaam, şi alţi eruditi bizantini au ajuns în Italia cu manuscrise greceşti, şi i-au învăţat pe umaniştii italieni atât limba cât şi literatura greacă. Bizantinul care s-a remarcat probabil cel mai mult în Italia renascentistă a fost filosoful platonician Georgios Gemisthos Phethon, care a participat la Conciliul de la Ferrara-Florenţa. După conciliu, studentul lui Plethon Bessarion a devenit cardinal al Bisericii Romane şi una dintre figurile de frunte ale Renaşterii italiene.

Şi arta bizantină poate fi comparată cu cea a Italiei renascentiste, adeseori fiind asemănătoare cu ea. Asemănările pot fi explicate prin influenţa bizantină directă asupra artei italiene prin intermediul Veneţiei, şi prin modelele clasice adoptate separat atât de artiştii bizantini cât şi de cei italieni. Distrugerile celei de A Patra Cruciade nu au provocat un declin vizibil în calitatea artei bizantine, şi chiar par să îi fi stimulat îmbunătăţirea. Domnitorii din Niceea, Epir şi Trapezunt au construit biserici şi palate mici dar opulente. Cele mai remarcabile lucrări realizate în anii care au urmat recuceririi Constantinopolului se înscriu în momentul de glorie al realizărilor artistice bizantine, adaptând abordarea naturalistă şi clasicizantă la subiectele creştine tradiţionale. Exemplele includ un splendid mozaic din Sf. Sofia reprezentându-i pe Fecioara Maria şi pe Ioan Botezătorul implorându-L pe Hristos, realizat probabil sub Mihail VIII, şi uluitoarele fresce din Biserica Chora din Constantinopol, reclădită şi decorată de Theodor Metochites. Deşi resursele vremii limitau dimensiunile clădirilor monumentale, un elegant palat construit probabil de Mihail VIII şi încântătoarea biserică Chora arată că arhitecţii bizantini nu îşi pierduseră priceperea. Arhitecţii şi artiştii Bizanţului au realizat lucrări remarcabile şi pentru conducătorii bulgari, sârbi şi ruşi contemporani.

Spre sfârşitul secolului al XIV-lea, Moartea Neagră şi cuceririle otomane au avut în sfârşit un impact asupra artei şi chiar asupra literaturii bizantine. Bizantinii nu-şi mai puteau permite mozaicuri şi prea multe construcţii de orice fel, dar calitatea frescelor şi a ilustraţiilor manuscriselor a rămas la fel de remarcabilă ca şi mai înainte. Nivelul ridicat al erudiţiei bizantine s-a menţinut şi el, fapt dovedit de filosofia profundă, inovatoare şi practic păgână a lui Plethon. Cu toate acestea, calitatea scrierilor a scăzut pe măsură ce cărturarii bizantini se îndreptau către Italia, şi după memoriile

lui Ioan VI nenorocirile şi nesiguranţa ultimului secol de istorie bizantină i-au împiedicat pe posibilii istorici să îl abordeze. Doar după ce căderea Constantinopolului a pus capăt incertitudinii, patru autori greci au scris relatări impresionante ale ultimilor ani ai imperiului. După aceea, dispariţia şcolilor laice a pus curând capăt literaturii bizantine laice. Cu toate acestea, un timp erudiţii şi artiştii greci au continuat să-şi caute adăpost în Vest, unde au contribuit la tipărirea textelor greceşti şi au menţinut vie influenţa greacă asupra artei europene.

Dat fiindcă înainte de prăbuşirea sa Bizanţul participa deja la Renaşterea italiană, şi din multe puncte de vedere chiar o luase înainte italienilor, bizantinii ar fi continuat cu siguranţă să participe la Renaştere dacă ar fi rămas independenţi. Dar după mijlocul secolului al XIV-lea imperiul lor era total ruinat. Cu toate că era un stat mai bine organizat decât rivalii săi otomani şi slavi în sensul că avea o administraţie mai profesionistă, era atât de sărac şi de redus ca dimensiuni încât cu greu ar fi putut rezista fără îngăduinţa otomanilor şi un ajutor extern substanţial. Eşecul Bizanţului a fost politic şi nu cultural. Deşi cultura lui nu a reuşit supravieţuiască mult timp după dispariţia guvernului său, limba lui, ştiinţa de carte, Biserica şi tradiţiile sale spirituale au dăinuit mai mult decât Imperiul Otoman.

8

CONCLUZIE

Problema măsurătorilor

Este un fapt evident că Bizanţul a cunoscut multe răsturnări dramatice ale sorţii sale. Cu toate acestea, atât istoricii moderni cât şi cei bizantini sunt în dezacord în privinţa importanţei acestor schimbări în istoria bizantină.

Bizantinii, conştienţi de lunga durată a imperiului lor şi presupunând că el fusese întotdeauna cam cum era în vremea lor, au subestimat de cele mai multe ori impactul schimbărilor. În această privinţă istoricii moderni şi-au urmat uneori sursele bizantine, iar alteori le-au criticat.

Ocazional, dezacordul între istoricii moderni a fost mare, ca în disputa dintre cei ce consideră că Bizanţul a devenit mai sărac între secolele al X-lea şi al XII, şi cei care socotesc că a devenit mai bogat. Dar de cele mai multe ori disputele actuale sunt legate de măsura mai mare sau mai mică a unui eveniment, ca de pildă dacă declinul politic şi militar al imperiului în secolul al VII-lea a fost total devastator sau doar grav.

În unele cazuri, ambele părţi şi-au definit poziţia într-un mod atât de vag încât par să nu se înţeleagă nu atât în privinţa a ceea ce s-a întâmplat, ci a modului cel mai potrivit pentru a descrie aceasta. De exemplu, controversa referitoare la dispariţia sau doar reducerea oraşelor bizantine în secolul al VII-lea poate pur şi simplu să depindă de mărimea pe care fiecare parte o consideră suficientă pentru a numi o aşezare oraş.

O modalitate de a rezolva aceste dispute semantice o constituie folosirea statisticilor existente sau, în lipsa acestora, a unor estimări bazate pe dovezi, pentru aspecte precum populaţia imperiului sau bugetul guvernului său. Cu toate acestea, abordarea în termeni cantitativi duce la un alt gen de controversă, legată de măsura în care statisticile bizantine şi estimările moderne sunt semnificative şi sigure. Importanţa lor, considerată evidentă de cei mai mulţi istorici din timpurile vechi şi moderne, adeseori pare neclară pentru istoricii familiarizaţi în general doar cu Europa Occidentală medievală, pentru care asemenea cifre au o utilitate limitată. De exemplu, oricine ar vrea să estimeze suprafaţa, populaţia, bugetul sau dimensiunile armatei în Franţa anului 1200, va realiza că regele francez avea un control foarte redus asupra celei mai mari părţi a ţării şi a populaţiei, în timp ce bugetul său sărac nu dădea măsura exactă a resurselor sale, iar pentru armata sa feudală nu se poate da o cifră care să se aplice la mai mult de o singură campanie. În contrast, Imperiul Roman, pe care Bizanţul l-a continuat într-o formă şi mai centralizată, a avut graniţe clare, un recensământ regulat, un buget oficial, şi legiuni numerotate ce conţineau acelaşi număr de oameni. După secolul al VI-lea Bizanţul s-a schimbat cu siguranţă, dar cât de mare a fost această schimbare este o problemă legată tocmai de aspecte precum bugete şi dimensiunile armatei.

Siguranţa statisticilor şi estimărilor poate fi o problemă diferită, deşi din nou una asupra căreia mulţi medievişti au păreri diferite de alţi istorici. În afară de autorii escroci ale căror născociri sunt de obicei uşor de detectat, cea mai mare parte a surselor antice, moderne şi bizantine sunt destul de sigure pentru majoritatea informaţiilor de bază, în special atunci când citează statistici oficiale. Dacă *New York Times* relatează că oamenii au ajuns pe lună, sau Procopiu relatează că Anastasiu I a lăsat în vistierie la moartea sa 320.000 uncii de aur, afirmaţiile ar trebui crezute, chiar dacă par ciudate. Dar standardele pentru acurateţea istorică în Europa Occidentală medievală nu numai că erau mult mai scăzute decât în Bizanţ, dar statisticile oficiale pentru aspecte precum armatele erau rare, fiind înlocuite de estimări total fanteziste. Prin urmare, mulţi istorici ai Occidentului medieval nu au încredere în statistici, iar sub influenţa lor unii bizantinişti au negat propriile lor dovezi mai sigure. Scepticii extremişti refuză să folosească

orice statistică ce nu este foarte precisă şi exactă, ceea ce ar însemna să refuze toate recensămintele moderne. Deşi anumite statistici şi estimări pot fi iremediabil greşite, acest lucru poate fi pus în evidenţă doar dacă există cât de cât o idee formată asupra căror cifre ar fi corecte.

Cunoaştem destul de bine dimensiunile teritoriului bizantin în majoritatea perioadelor, deoarece ştim ce regiuni se aflau sub controlul Bizanţului şi le cunoaştem suprafaţa de astăzi. Sursele bizantine şi arabe oferă informaţii detaliate legate de dimensiunile armatei bizantine la diferite date, cea mai mare parte a acestor informaţii fiind atât de consecvente încât demonstrează acurateţea datelor oferite. Sursele bizantine rămase oferă mai puţine informaţii despre bugetul statului, dând doar o singură cifră globală (pentru 1320), câteva cifre pentru excedente, şi diferite cifre pentru cheltuieli şi venituri; dar cum putem în general să calculăm plăţile militare, care par să fi constituit cea mai mare parte a bugetului, putem face estimări bugetare rezonabile pentru multe date. Estimările privind populaţia bizantină sunt mai mult întemeiate pe supoziţii, dar direcţiile generale şi cifrele aproximative pot fi determinate cu aproximaţie. Cele mai bune estimări în acest sens pe care am putut să le fac sau să le preiau, la care am adăugat două presupuneri indicate prin semnul întrebării, apar în Tabelul 1. Unele dintre aceste cifre, în special cele rotunjite pentru populaţie, pot avea o marjă de eroare de până la 25%; dar cum orice supraestimare sau subestimare poate afecta întreaga serie de cifre, estimările sunt mai sigure în scopul comparaţiilor decât luate separat.

Chiar şi statisticile sigure pot înşela dacă nu sunt înţelese în mod corect, iar interpretările ridică adeseori mai multe probleme decât cifrele în sine. Cele mai multe date din acest tabel necesită unele lămuriri. Cifrele pentru teritoriu exclud toate zonele de deşert nelocuite. Cifrele pentru venituri, de obicei estimate prin calcularea cheltuielilor şi adăugarea excedentelor, reprezintă doar veniturile în bani. Deşi guvernul bizantin întotdeauna a primit unele taxe şi servicii în natură, iar acestea au tins să fie mai importante atunci când veniturile în bani erau scăzute, astfel de resurse nemonetare nu pot fi uşor estimate în bani, şi în orice caz venitul în numerar rămâne un bun indice al monetarizării. Reţineţi de asemenea că toate veniturile în numerar sunt date în *nomismata* de 72 la uncia de aur,

astfel încât sumele în *solidi* mai valoroşi ai anului 300 şi în hyperperi de mai mică valoare din 1143 şi 1320 sunt convertite în *nomismata* standard conform conţinutului lor de aur. În sfârşit, cifrele pentru dimensiunile armatei includ toţi soldaţii şi vâslaşii aflaţi pe liste. Deşi în unele perioade, în mod deosebit în 565 şi 1025, cei mai mulţi dintre aceştia nu au fost foarte activi, ei erau în principiu disponibili pentru serviciu şi toţi primeau o renumeraţie de la guvern.

Tabelul 1

Teritoriul, populaţia, venitul şi dimensiunile armatei bizantine

Data	Teritoriul (în milioane de km²)		Populaţia (în milioane de locuitori, cifră rotunjită până la următoarea jumătate de milion)		Venitul (în milioane de *nomismata* de 1/72 uncie		Armata (în mii de soldaţi şi vâslaşi) de aur pur)	
c. 300	1,68	132%	21,0	131%	9,4	121%	343	102%
c. 457	1,27	100%	16,0	100%	7,8	100%	335	100%
c. 518	1,30	102%	19,5	122%	8,5	109%	301	90%
c. 540	1,86	146%	26,0	162%	11,3	145%	374	112%
c. 565	2,07	163%	19,5	122%	8,5	109%	379	113%
c. 641	1,15	91%	10,5	66%	3,7	47%	129	39%
c. 668	1,07	84%	10,0	62%	2,0	26%	129	39%
c. 775	0,69	54%	7,0	44%	1,9	24%	118	35%
c. 842	0.79	62%	8,0	50%	3,1	40%	155	46%
c. 959	0,85	67%	9,0	56%	3,9	50%	179	53%
c. 1025	1,20	94%	12,0	75%	5,9	76%	283	84%
c. 1143	0,65	51%	10,0	62%	4,9?	63%?	50?	15%?.
c. 1320	0,12	9%	2,0	12%	0,5	6%	7	2%

Fiecare cifră este redată şi procentual pentru cifra datei de c. 457. Cifrele pentru c. 300 se referă la teritoriul stăpânit de Diocleţian şi Galeriu la acea dată.

Poate că cea mai surprinzătoare indicaţie pe care o dă tabelul este faptul că imperiul a păstrat sau şi-a recuperat cea mai mare parte din teritoriu, populaţie, venituri în numerar şi forţă militară până spre sfârşitul existenţei sale. Cifrele pentru c. 300 sunt oarecum înşelătoare pentru o comparaţie, deoarece motivul reducerii teritoriale între acea dată şi 457 este faptul că în 285 Diocleţian a stabilit graniţa administrativă a Răsăritului mai spre vest în Illyricum decât a făcut-o Teodosiu I în 395. Remarcaţi că în perioada cuprinsă între anii 285 şi 457 populaţia a scăzut aproximativ în aceeaşi proporţie cu reducerea teritoriului, astfel încât densitatea generală a populaţiei a rămas aproape aceeaşi, în timp ce veniturile în numerar şi armata s-au redus mai puţin decât teritoriul, astfel încât proporţional ele de fapt au crescut. Prin urmare, diferitele cifre din tabel sunt exprimate ca procentaje ale celor din anul 457 mai degrabă decât din 300. Evident, impreciziile cifrelor originale fac ca şi majoritatea procentajelor să fie aproximative.

În comparaţie cu anul 457, estimările indică faptul că imperiul la apogeul său în jurul anului 1025 deţinea circa 94% din teritoriul său iniţial, aproximativ 75% din populaţia şi veniturile în numerar anterioare, şi în jur de 84% din armata iniţială. Chiar şi în momentul cel mai dificil din jurul anului 775, imperiul avea circa 54% din teritoriul său din 457, 44% din populaţia anterioară, 24% din veniturile în numerar şi 35% din armată. În 1143, imperiul deţinea circa 51% din teritoriul de la 457, circa 62% din vechea populaţie, şi aproape aceeaşi proporţie din venitul în numerar anterior, dar probabil doar 15% din fosta armată. Numai după 1204 a devenit Bizanţul doar o umbră a ceea ce fusese odinioară, în 1320 având numai 9% din teritoriu, 12% din populaţie, 6% din veniturile în numerar, şi 2% din armată. Deşi multe dintre aceste numere şi procentaje sunt discutabile în detaliu, există suficiente date destul de sigure pentru a crea o imagine globală aproape neîndoielnică.

Statisticile sunt aproape la fel de clare în implicaţiile lor pentru evenimentele controversate din secolele X–XII şi VI–VIII. Între 1025 şi 1143 teritoriul Bizanţului s-a redus cu circa 46%, ceea ce reflectă cuceririle în est ale turcilor. Dimensiunile armatei au scăzut brusc, în mare cu 80%, şi chiar dacă în 1025 armata fusese mult mai mare decât era necesar, în

1143 puterea militară a imperiului se deteriorase în mod vizibil. Dar mai semnificativ pentru aspectele politice şi economice este faptul că populaţia şi veniturile în numerar au scăzut mult mai puţin, poate doar cu circa 17%. Mai mult, dacă aceste cifre sunt doar aproximativ corecte, proporţional cu teritoriul său imperiul a fost mult mai bogat şi mai populat în 1143 decât în 1025, astfel încât slăbirea armatei arată mai degrabă o lipsă de dorinţă decât incapacitatea de a mări cheltuielile militare. Deosebit de interesant este faptul că atât în 1143 cât şi în 1025 Bizanţul pare să fi încasat în mare aceeaşi cantitate de bani de la fiecare supus al său ca şi în 457, circa jumătate de *nomisma*, şi că la fiecare dintre celelalte date cantitatea de venit în numerar pe fiecare supus pare să fi fost mai mică, ajungând până la doar o cincime de *nomisma* în 668. Cu alte cuvinte, atât în secolul al XI-lea cât şi în cel de-al XII-lea statul a încasat tot atâţia bani de la supuşii săi ca şi mai înainte, un semn că economia bizantină era la fel de monetarizată, şi guvernul său la fel de centralizat, ca totdeauna.

În ceea ce priveşte catastrofa din secolul al VII-lea, de la apogeul din 565 la momentul cel mai critic din 775 Bizanţul a pierdut circa 67% din teritoriul său, 64% din populaţie, 78% din veniturile în numerar şi 69% din armată. Deşi pierderile de teritoriu şi populaţie au fost mai mult sau mai puţin asociate, scăderea în veniturile în numerar prezintă un tipar diferit. După ce până în 641 aceasta a corespuns în mare pierderilor teritoriale şi demografice, între acea dată şi 668 veniturile au scăzut cu circa 46%, în timp ce pierderile de teritorii şi populaţie au fost de numai aproximativ 7% şi respectiv 5%, iar armata şi-a păstrat în general dimensiunile. Motivul nu a fost sărăcirea bruscă a bizantinilor sau faptul că guvernul a devenit mai puţin eficient, ci introducerea sistemului de teritorii militare, care, deşi eliminau veniturile în numerar pentru proprietăţile imperiale distribuite soldaţilor, au redus şi mai mult cheltuielile pentru plata armatei. Această reformă deliberată şi prudentă a dus la scăderi în monetarizare şi centralizare la data schimbării, dar nu şi ulterior. Din contră, între 668 şi 775, în timp ce imperiul a pierdut încă 36% din teritoriu şi 30% din populaţie, veniturile în numerar n-au scăzut aproape deloc, iar proporţional cu teritoriul şi populaţia au crescut de fapt. Refacerea monetarizării şi a centralizării începuse deja.

Aproape cu siguranţă, o cercetare mai minuţioasă a surselor va putea duce la perfecţionarea acestor cifre, deşi probabil nu atât de spectaculos încât să schimbe implicaţiile lor pentru istoria Bizanţului. Este trist însă că în unele discuţii recente asupra acestui subiect există o tendinţă de a respinge sursele bizantine bazată pe unele analogii greşite şi neargumentate cu Occidentul medieval, ignorându-se cercetările recente asupra Imperiului Roman de început, care a fost predecesorul direct al Bizanţului. De-a lungul istoriei sale, Imperiul Bizantin a fost comparabil ca nivel de organizare guvernamentală cu Imperiul Roman. De asemenea, a fost comparabil cu câteva dintre statele Europei Occidentale din epoca modernă timpurie, după ce centralizarea politică, monetarizarea şi armatele regulate au început să reapară la sfârşitul Evului Mediu. Cu toate acestea, doar în secolul al XIV-lea, când Bizanţul se prăbuşea, au reuşit aceste state europene să îl depăşească în nivelul lor de organizare sau chiar în venituri. Bizanţul a fost un stat modern înainte de vremea sa.

Moştenirea Bizanţului

În 1461 turcii otomani au ocupat cea mai mare parte din teritoriul Imperiului Bizantin de la 1025, în afara câtorva insule şi a unor părţi din Armenia şi Siria. Cu toate că armata şi veniturile lui Mahomed II erau mult mai mici decât cele ale lui Vasile II, Imperiul Otoman era formidabil şi în extindere, şi spre deosebire de Bizanţul lui Vasile era clar expansionist. Ca şi Bizanţul, Imperiul Otoman nu era un stat naţional, deşi guvernul său favoriza limba turcă şi islamul, aşa cum Bizanţul preferase limba greacă şi creştinismul. Ca şi bizantinii, otomanii au adus şi au amestecat fără discriminare în întregul lor imperiu popoare de limbi şi rase diferite.

În secolul al XIX-lea, după aproximativ patru secole de stăpânire otomană, harta lingvistică a Anatoliei şi a Balcanilor prezenta încă urme ale statelor existente înainte de cucerirea otomană. Mulţi greci trăiau în ceea ce fusese Bizanţ, mulţi sârbi în ceea ce fusese Serbia, mulţi bulgari în ceea ce fusese Bulgaria, şi mulţi armeni în ceea ce fuseseră diferitele state armene. Dar aceste grupuri erau răspândite şi în afara fostelor lor state,

iar în ţinutul lor originar erau amestecaţi cu turci, albanezi, vlahi, evrei, şi alţii. Unii creştini vorbeau limba turcă, iar unii vorbitori de greacă, sârbă, bulgară şi armeană erau musulmani. În cadrul Imperiului Otoman, această diversitate nu crea probleme, oricum nu mai multe decât creează în America de astăzi amestecul de grupuri etnice când îi determină pe irlandezi să se lupte cu germanii sau pe suedezi să-i urască pe italieni.

Cu toate acestea, în secolul al XIX-lea, când grecii, sârbii şi bulgarii au început să-şi recapete independenţa, ei au descoperit că sunt şi mai diferiţi de europenii occidentali decât fuseseră înainte de cucerirea otomană. În Europa Occidentală educaţia, comerţul, guvernarea democratică şi formarea statelor naţionale erau foarte avansate, nu însă şi în Imperiul Otoman. Otomanii, care nu erau prea mult interesaţi de învăţământul laic, nu au făcut nimic pentru a-l încuraja în rândul supuşilor lor creştini. Otomanii nu prea erau interesaţi nici de comerţ, deşi ei le-au permis supuşilor lor greci şi armeni să se ocupe de el. Sultanii nu au avut nici un interes pentru un guvern reprezentativ pentru supuşii lor. Datorită colonizării amestecate a imperiului, problema locului unde puteau fi formate statele naţionale era una îndelung dezbătută. Deşi unii greci, sârbi şi bulgari găsiseră răspunsul, ei pretindeau graniţe care se suprapuneau şi includeau mulţi oameni care vorbeau limbi diferite. Cea mai ambiţioasă versiune a Greciei favorizată de greci includea Constantinopolul şi era aproape la fel de întinsă ca şi Imperiul Bizantin din 1190.

Primele regate grec, sârb şi bulgar create de războaiele de independenţă au lăsat un număr mare de greci, sârbi şi bulgari sub stăpânire otomană în spaţiul dintre regate. Dar în 1913 victoria Greciei, Serbiei şi Bulgariei în Primul Război Balcanic i-a alungat pe otomani din cea mai mare parte a Balcanilor şi a ridicat problema graniţelor. Disputele asupra frontierelor au dus aproape imediat la Al Doilea Război Balcanic, în care Serbia, Grecia şi otomanii au înfrânt Bulgaria şi au stabilit cea mai mare parte a graniţelor de astăzi în partea de sud a Balcanilor, inclusiv cele ale unei Albanii aproape întâmplător independente. Ca urmare a Primului Război Mondial, Grecia a obţinut de la Bulgaria sud-vestul Traciei, iar de la turci o parte din vestul Anatoliei şi sud-estul Traciei, cu excepţia Constantinopolului. Dar când grecii au vrut să-şi extindă teritoriile din

Anatolia turcii i-au înfrânt rapid în 1922. Grecii au trebuit să renunţe la tot ceea ce luaseră de la turci în Anatolia şi Tracia. Printr-un schimb de populaţie, aproape toţi creştinii din Turcia au plecat în Grecia şi mult mai puţin numeroşii musulmani din Grecia au trecut în Turcia. Grecii s-au văzut obligaţi să renunţe la ideea de a restaura Bizanţul.

Mulţi creştini răsăriteni au fost dezamăgiţi de evenimentele petrecute de la Primul Război Mondial încoace. Singurii creştini răsăriteni care au ieşit bine din acel război au fost românii, care s-au extins, şi sârbii, care împreună cu croaţii catolici au devenit grupul dominant în noul stat Iugoslavia. Imperiul Rus înfrânt a devenit Uniunea Sovietică, puternic anticreştină. În afară de schimbul cu grecii, turcii şi-au expulzat armenii rămaşi, care au fost lăsaţi împreună cu georgienii sub conducere sovietică. După Al Doilea Război Mondial, sovieticii au impus guverne comuniste şi anticreştine în România, Bulgaria, Iugoslavia şi Albania. Mai târziu, când Grecia a încercat să ia în stăpânire statul Cipru, în majoritate vorbitor de limbă greacă, trupe turceşti au cucerit o parte din insulă. În statul arab Liban, în mare parte creştin, un război civil a avut ca urmare restrângerea puterii creştine, şi în întreaga lume arabă minorităţile creştine au fost în defensivă. De la căderea comunismului, fostele state comuniste catolice şi protestante s-au bucurat de mai multă stabilitate politică şi prosperitate economică decât statele ortodoxe răsăritene Rusia, Ucraina, Belarus, Georgia, Moldova, România, Bulgaria, Macedonia şi Iugoslavia.

Cu toate acestea, moştenirea Bizanţului nu pare să aibă prea multă legătură cu aceste dezamăgiri. După cum se ştie, Imperiul Bizantin nu a fost un stat naţional, dar nici în general prosperele State Unite ale Americii nu sunt. Deşi Bizanţul a fost lipsit de trăsături moderne precum instituţii democratice sau o economie capitalistă, el a avut o economie mai dezvoltată şi un guvern mai bine organizat decât statele occidentale contemporane cu el.

Conducătorii lui au fost uneori nemiloşi sau incompetenţi, dar cei mai proşti au fost înlăturaţi; nici un împărat bizantin nu a abuzat vreodată de o putere nemărginită precum Nero, Stalin sau Hitler. Înainte de 1945 democraţia a fost mai degrabă o excepţie decât o regulă în cea mai mare parte a Europei, şi state vest-europene precum Germania, Italia şi Spania

nu s-au remarcat prin democraţia lor. Grecia, singura ţară creştină răsăriteană eliberată de stăpânirea otomană sau comunistă de la începutul secolului al XIX-lea, are aceeaşi reputaţie pentru democraţie şi iniţiativă ca şi cele mai multe dintre ţările vest-europene ale acelei vremi, şi acum este membră atât a Uniunii Europene cât şi a Alianţei Atlantice. Toate obstacolele aflate astăzi în calea democraţiei, capitalismului sau dezvoltării naţiunii în statele ortodoxe sunt atribuite în mod mai plauzibil stăpânirii otomane sau comuniste decât Bizanţului. Cu siguranţă aceasta este valabil pentru autoritarism, corupţie şi ostilitatea faţă de întreprinderea privată.

Multe dintre eşecurile din secolul al XX-lea ale statelor ortodoxe s-au datorat unor ambiţii de nesusţinut, deşi statele respective au pretins că doar îşi apără drepturile istorice. Astfel, atât Bulgaria în Primul Război Balcanic cât şi Rusia în Primul Război Mondial au forţat prea mult nota şi au suferit pierderi teritoriale considerabile. După Primul Război Mondial, Grecia a încercat să pună mâna pe mai mult teritoriu turcesc decât putea stăpâni, şi ca urmare, a ratat şansa de a avea Constantinopolul, pe care probabil l-ar fi putut păstra. În acelaşi timp, o republică armeană efemeră a pretins graniţe nerealiste şi a sfârşit prin a pierde aproape totul. În sensul cel mai larg, comunismul sovietic a fost un caz uimitor de ambiţii utopice care au dus la un colaps umilitor. Recent, Armenia în Azerbaidjan şi Serbia în Bosnia şi Kosovo şi-au asumat riscuri exagerate, refuzând să ajungă la un compromis cu vecinii lor. Dar şi Germania, Italia, Japonia şi alte câteva ţări care nu sunt ortodoxe au exagerat mult în cursul secolului al XX-lea şi şi-au revenit mai bine după înfrângere.

Există totuşi un handicap al ţărilor ortodoxe care pare să dateze din perioada bizantină, dar puternic întărit de experienţa ulterioară – sentimentul de nemulţumire. Un astfel de sentiment este explicabil şi în parte justificat. Bizanţul a fost mai puternic, mai prosper şi mai evoluat din punct de vedere cultural decât ţările din Europa Occidentală medievală, iar astăzi Europa Occidentală este mai puternică, mai prosperă şi mai dezvoltată din punct de vedere tehnologic decât ţările ortodoxe. Acest relativ declin al Estului se datorează în parte celei de A Patra Cruciade, cuceririi otomane, şi celui mai dezastruos dintre exporturile Europei Occidentale, comunismul. În epoca modernă ţările vest-europene tind să se coalizeze, şi să le

pese mai mult de propriile lor interese decât de cele ale est-europenilor. Cu toate că şi est-europenii sunt mai interesaţi de propriile lor probleme decât de cele ale vest-europenilor, ei rămân în dezavantaj, căci ca grup ei sunt mai slabi şi mai săraci. În fine, aşa cum arată istoria bizantină, ortodocşii sunt cu mult mai puţin agresivi şi expansionişti decât vest-europenii sau musulmanii. Bizantinii nu au avut nimic comparativ cu ideea de cruciadă sau de Război Sfânt, şi principalul scop al luptelor lor a fost de obicei defensiv. Cu toate acestea, deşi e de înţeles, resentimentul ortodocşilor faţă de catolici sau musulmani devine autodistrugător când inspiră ostilitate faţă de investiţiile occidentale sau minorităţile musulmane.

Ţinând seama de efectele deceniilor de regim comunist, remarcabil în privinţa istoriei recente a Europei de Est este cât de mult progres s-a făcut, mai degrabă decât că s-a făcut puţin. În prezent, toate statele ortodoxe, cu excepţia Belarusului, au organizat alegeri pluripartite libere şi au o presă liberă. Câteva dintre aceste ţări urmăresc în mod activ să devină membre ale Alianţei Atlantice şi Uniunii Europene. În aproape întreaga Europă Răsăriteană, vechile economii controlate comuniste au fost înlăturate, cea mai mare parte a activităţii economice a trecut în mâini private, şi pare cel puţin să se fi stabilit un precar echilibru economic. Indiferent de defectele lor, ţările est-europene au încă democraţii şi economii mult mai avansate faţă de majoritatea ţărilor africane şi musulmane, cu excepţia Turciei, ale cărei politică şi economie sunt direct influenţate de Europa Occidentală şi în mod indirect datorează ceva Bizanţului.

Dacă Europa Răsăriteană este moştenitoarea Bizanţului, atât Europa de Est cât şi Europa de Vest sunt moştenitoarele Imperiului Roman Creştin. Moştenirea lor include nu numai creştinismul, cu întregul lui sistem de etică şi teologie, dar şi domnia legii, elementele unei educaţii clasice, filosofia antică, matematica, ştiinţa şi arta. Cea mai mare parte din această moştenire este doar parţial împărţită cu lumea necreştină. Deşi schisma între creştinii ortodocşi răsăriteni şi cei romano-catolici se menţine, diferenţele lor doctrinale reale sunt mult mai puţine decât cele dintre romano-catolici şi protestanţi – papa şi patriarhul de Constantinopol au ridicat deja excomunicările din 1054. Ca şi în ultimii ani ai istoriei Bizanţului, este posibil ca în prezent ortodoxia răsăriteană şi romano-catolicismul să

înţeleagă că toleranţa reciprocă este un scop mai practic decât o unire deplină, care ar necesita unele compromisuri dificile şi consimţământul unui număr de diferite Biserici ortodoxe. Dar în deceniile ce vor urma, toate părţile vor beneficia dacă, urmând exemplul Greciei, celelalte ţări moştenitoare ale Bizanţului vor intra în comunităţile europeană şi atlantică. Deşi graniţele trasate între Est şi Vest în 285 şi 395 au avut o importanţă de durată, ele nu au făcut decât să marcheze două părţi ale unei singure civilizaţii.

LISTA ÎMPĂRAŢILOR BIZANTINI

Împăraţii Imperiului Roman de Răsărit (Bizantin) 284–1453

Numele principalului împărat bizantin este dat în verzale, urmat (dacă este cazul) de numele celorlalţi cârmuitori.

DIOCLEŢIAN 284–305
Galeriu, *caesar* în Egipt şi Siria 293–299
caesar în Balcani 299–305

GALERIU 305–311
Maximinus, *caesar* în Egipt şi Siria 305–310
augustus în Egipt şi Siria 310–311
Liciniu, *augustus* în Balcani 308–311

LICINIU 311–324
Maximinus, *augustus* în Egipt, Siria şi Anatolia 311–313
Constantin I, *augustus* în Balcani cu excepţia Traciei 317–324

CONSTANTIN I 324–337
Constanţiu II, *caesar* în Egipt şi Siria 335–337
Dalmatius, *caesar* în Balcani 335–337

CONSTANŢIU II 337–361
Constant I, *augustus* în Balcani cu excepţia Traciei 337–350
Gallus, *caesar* în Egipt şi Siria 351–354

IULIAN Apostatul 361–363

IOVIAN 363–364

VALENS 364–378

Valentinian I, *augustus* în Balcani cu excepţia Traciei 364–375

Graţian, *augustus* în Balcani cu excepţia Traciei 375–379

TEODOSIU I 379–395

Valentinian II, *augustus* în Balcani cu excepţia Traciei 382–392

ARCADIU 395–408

TEODOSIU II 408–450

MARCIAN 450–457

LEON I 457–474

LEON II 474

Zenon Tarasius, *augustus* şi regent

ZENON Tarasius 474–491

Basiliscus, *augustus* rival în tot Răsăritul cu excepţia Isauriei 475–476

ANASTASIU I 491–518

IUSTIN I 518–527

IUSTINIAN I 527–565

IUSTIN II 565–578

Tiberiu, *caesar* şi regent 574–578

TIBERIU II Constantin 578–582

MAURICIU Tiberiu 582–602

FOCAS Tiranul 602–610

HERACLIU 610–641

CONSTANTIN III Heracliu 641

HERAKLONAS (Heracliu) Constantin 641

Martina, regentă

CONSTANT II (Constantin) Heracliu Bărbosul 641–668

CONSTANTIN IV 668–685

IUSTINIAN II Cel cu nasul tăiat 685–695

LEONTIOS (Leon) 695–698

TIBERIU III Apsimar 698–705

IUSTINIAN II (a doua oară) 705–711

PHILIPPIKOS BARDANES 711–713

ANASTASIU II Artemios 713–715

TEODOSIU III 715–717

LEON III Sirianul („Isauricul") 717–741

CONSTANTIN V Copronimul 741–775
Artabasdos–împărat rival la Constantinopol 741–743

LEON IV Khazarul 775–780

CONSTANTIN VI Orbul 780–797
Irena Ateniana, regentă

IRENA Ateniana 797–802

NICEFOR I Marele Logothet 802–811

STAURAKIOS 811

MIHAIL I Rangabe 811–813

LEON V Armeanul 813–820

MIHAIL II Amorianul 820–829

TEOFIL 829–842

MIHAIL III Beţivul 842–867
Teodora, regentă 842–856

VASILE I Macedoneanul 867–886

LEON VI Înţeleptul 886–912

ALEXANDRU 912–913

CONSTANTIN VII Porfirogenetul 913–959
Nicolae Misticul, regent 913–914

Zoe Carbonopsina, regentă 914–920
Roman I Lecapenos, coîmpărat 920–944

ROMAN II Porfirogenetul 959–963

VASILE II Omorâtorul bulgarilor 963–1025
Theophano, regentă 963
Nicefor II Focas, coîmpărat 963–969
Ioan I Tzimiskes, coîmpărat 969–976

CONSTANTIN VIII Porfirogenetul 1025–1028

ROMAN III Argyros 1028–1034

MIHAIL IV Paphlagonianul 1034–1041

MIHAIL V Călăfătuitorul 1041–1042

ZOE Porfirogeneta 1042

CONSTANTIN IX Monomahul 1042–1055

TEODORA Porfirogeneta 1055–1056

MIHAIL VI Bringas 1056–1057

ISAAC I Comnenul 1057–1059

CONSTANTIN X Ducas 1059–1067

MIHAIL VII Ducas 1067–1078
Eudocia Macrembolitissa, regentă 1067–1068
Roman IV Diogenes, coîmpărat 1068–1071

NICEFOR III Botaneiates 1078–1081

ALEXIOS I Comnenul 1081–1118

IOAN II Comnenul 1118–1143

MANUEL I Comnenul 1143–1180

ALEXIOS II Comnenul 1180–1183
Andronic Comnenul, regent 1182–1183

ANDRONIC I Comnenul 1183–1185

ISAAC II ANGELOS 1185–1195

ALEXIOS III ANGELOS 1195–1203

ISAAC II ANGELOS (din nou) 1203–1204
Alexios IV Angelos, coîmpărat
Alexios III Angelos, împărat rival în Tracia

ALEXIOS V Ducas Murtzuphlos 1204
Alexios III Angelos, împărat rival în Tracia

ALEXIOS III Angelos (în Tracia) 1204

De la această dată, vezi mai jos şi ***Împăraţi la Trapezunt şi Împăraţii Imperiului Latin de Constantinopol***

TEODOR I Lascaris (la Niceea) 1205–1221

IOAN III Ducas Vatatzes (la Niceea) 1221–1254
Teodor Ducas, împărat la Tesalonic 1224–1254
Ioan Ducas, împărat la Tesalonic 1237–1242

TEODOR II Lascaris (la Niceea) 1254–1258

IOAN IV Lascaris (la Niceea) 1258–1261
Mihail VIII Paleologul, coîmpărat la Niceea 1259–1261

MIHAIL VIII Paleologul (la Constantinopol) 1261–1282

ANDRONIC II Paleologul 1282–1328
Andronic III Paleologul, coîmpărat 1321–1328

ANDRONIC III Paleologul 1328–1341

IOAN V Paleologul 1341–1376
Anna de Savoia, regentă 1341–1347
Ioan VI Cantacuzino, coîmpărat 1347–1354

ANDRONIC IV Paleologul 1376–1379

IOAN V Paleologul (din nou) 1379–1391
Ioan VII Paleologul, împărat rival la Constantinopol 1390

MANUEL II Paleologul 1391–1425

IOAN VIII Paleologul 1425–1448

CONSTANTIN XI Paleologul 1448–1453

Împăraţi la Trapezunt (1204–1461)

ALEXIOS I Comnenul 1204–1222

ANDRONIC I Gidos Comnenul 1222–1235

IOAN I Axuch Comnenul 1235–1238

MANUEL I Comnenul 1238–1263

ANDRONIC II Comnenul 1263–1266

GEORGE Comnenul 1266–1280

IOAN II Comnenul 1280–1297

Teodora Comnena, împărătească rivală c. 1284

ALEXIOS II Comnenul 1297–1330

ANDRONIC III Comnenul 1330–1332

MANUEL II Comnenul 1332

VASILE Commenul 1332–1340

IRENA Paleologina 1340–1341

ANNA Comnena 1341

MIHAIL Comnenul 1341

ANNA Comnena (din nou) 1341–1342

IOAN III Comnenul 1342–1344

MIHAIL Comnenul (din nou) 1344–1349

ALEXIOS III Comnenul 1349–1390

MANUEL III Comnenul 1390–1416

ALEXIOS IV Comnenul 1416–1429

IOAN IV Comnenul 1429–1459

DAVID Comnenul 1459–1461

Împăraţii
Imperiului Latin de Constantinopol (1204–1261)

BALDUIN I de Flandra 1204–1205

HENRIC de Flandra 1206–1216

PIERRE de Courtenay 1217

IOLANDA 1217–1219

ROBERT de Courtenay 1221–1228

JEAN de Brienne 1228–1237

BALDUIN II de Courtenay 1237–1261